Marian Țuțui

noi
media print

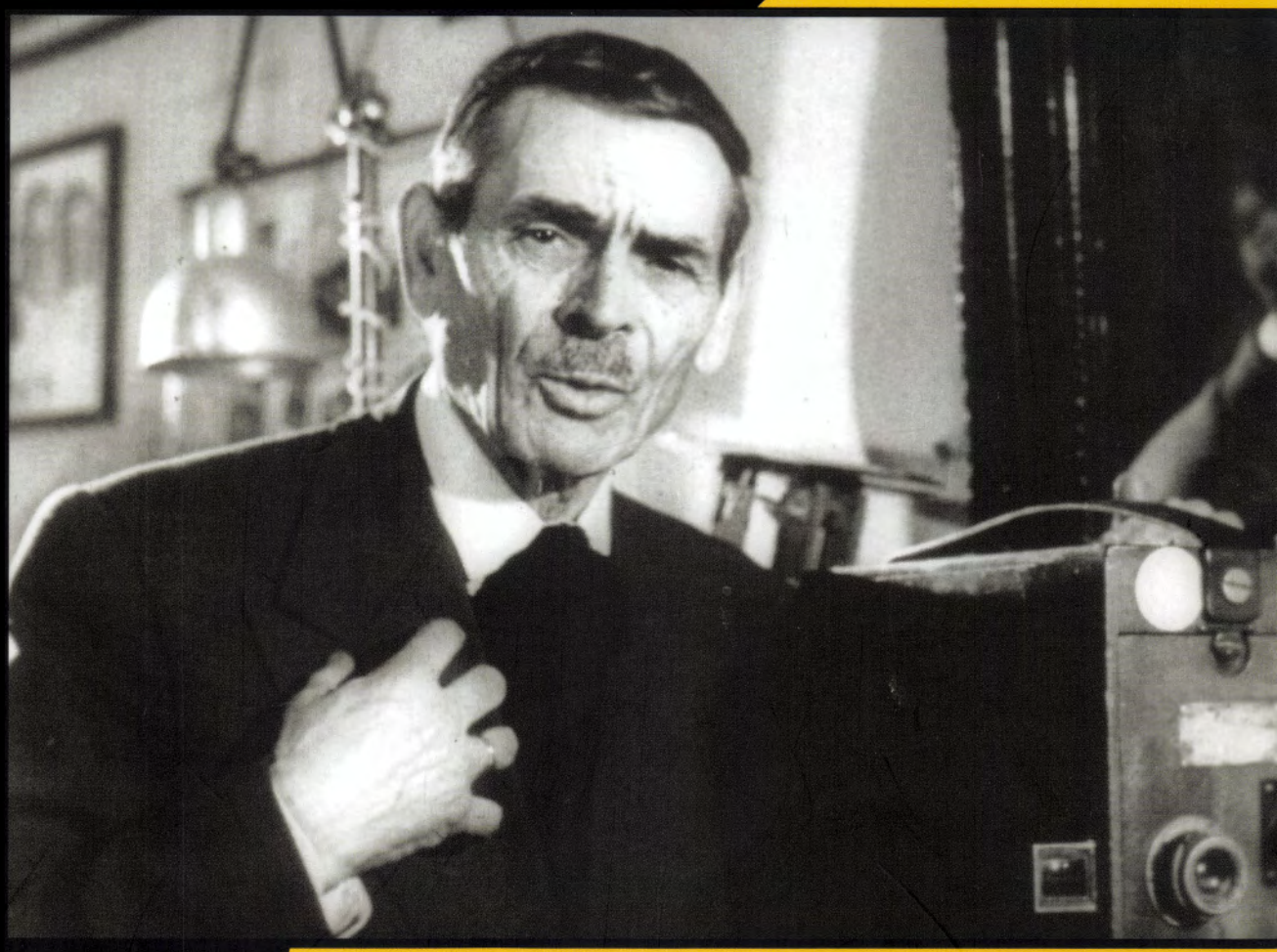

Frații Manakia și imaginea Balcanilor

FRAȚII MANAKIA
ȘI
IMAGINEA BALCANILOR

NMP

Coperta I: Milton Manakia la 76 de ani, cadru din filmul *Camera 300*

Lui Boris Nonevski

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ȚUȚUI, MARIAN
Frații Manakia și Imaginea Balcanilor / Marian Țuțui ;
graf.: Irina Spirescu; red.: Adrian Manafu, Emil Stanciu;
- Bucureşti : Noi Media Print, 2009
ISBN 978-973-1805-59-7

MARIAN ȚUȚUI

FRAȚII MANAKIA ȘI IMAGINEA BALCANILOR

CARTEA A APĂRUT CU SPRIJINUL
ADMINISTRAȚIEI FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL

J·MANAKIA
JANINA

CUPRINS

I. Fenomenul Manakia 6

II. Cuvânt înainte 15

III. Schiță biografică 17

IV. Aromânii și „problema Macedoniei” 23

V. Ianina și Bitolia 65

VI. Succesul în arta fotografică 81

VII. România la început de secol XX 101

VIII. Începuturile cinematografiei românești 127

IX. Pionieratul în cinematografie și controversele 139

X. Moștenirea fraților Manakia 173

XI. Filmele fraților Manakia 189

XII. Balcanii fraților Manakia 210

Bibliografie 234

I

FENOMENUL MANAKIA

Despre fraţii Manakia şi despre aportul lor la pionieratul etno-fotografiei şi al filmului nu s-a scris îndestul. Cel care a atras atenţia asupra lor şi a militat pentru necesara recunoaştere a importanţei operei de desţelenire a unor zone încă virgine în sfera lor de activitate a fost Constantin Săvulescu (1914-2001), sârguinciosul şi destoinicul istoric al fotografiei româneşti, atât în lucrarea sa de căpetenie „Cronologia ilustrată a fotografiei din România" (Asociaţia Artiştilor Fotografi, Bucureşti, 1985) cât şi în articole independente, publicate în reviste de specialitate sau de largă informare a celor neavizaţi. Folosind documentaţia din colecţiile Muzeului Ţăranului Român, Ioana Popescu a editat un album, „Priveşte! Fraţii Manakia", apărut ca supliment al revistei *Martor* vol. VI/2001. Neobositul istoric al cinematografiei balcanice Marian Ţuţui a dat la lumină, acum câţiva ani, în regie proprie şi într-un tiraj „confidenţial", bilingv (română-engleză), lucrarea „Fraţii Manakia sau Balcanii mişcători / Manakia Bros or the Moving Balkans" (Bucureşti, 2004). Este salutar faptul că acum reia aceaşi temă şi o oferă într-o formă mult amplificată şi abundent ilustrată. Altfel, existau serioase premize ca bogata informaţie adunată între aceste coperţi să nu ajungă niciodată la marele public şi să rămână o simplă curiozitate cunoscută doar de o mână de cercetători şi iniţiaţi.

Dar cine au fost aceşti „fraţi Manakia" ? Este o întrebare legitimă pentru lectorul sub ai cărui ochi a apărut, pentru prima dată, acest nume cu rezonanţe ciudate. Ienache (Ion sau Ianakis) şi Milton (Miltiade sau Maltu) s-au născut în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, la Avdella, în nordul Greciei, într-o familie de păstori aromâni şi şi-au dedicat întreaga carieră imortalizării ţinuturilor natale şi a oamenilor aprigi care le locuiau. Au urmat cursurile primare la şcoala românească din localitatea natală – care fusese construită şi deschisă în 1867,

cu substanțialul sprijin material al Principelui Carol I al României. Ienache a continuat studiile la Liceul Românesc din Bitolia pe care fratele mezin, înscris tot acolo, le abandonează după un an. Mai studiosul Ienache va activa ca învățător, mai întâi la Avdella, apoi la Gimnaziul Românesc din Ianina și va fi pensionat din învățământ în 1945, când școlile românești sunt desființate. Dar îndatoririle de dascăl și luminător al lumii celor mici nu-l împiedicau să lucreze și ca fotograf pentru că, atras de fascinanta lume a imaginii, el și fratele său deschiseseră un studio încă din 1898. Își împărțiseră atribuțiile: fiind mai sedentar și având obligații stricte în sistemul educațional, Ienache se dedicase portretelor de studio și lucrului în laborator, pe când Milton mergea pe teren, prin sate, și-și punea serviciile la dispoziția comunităților rurale în zile de sărbătoare, de târg sau de hram, la nunți

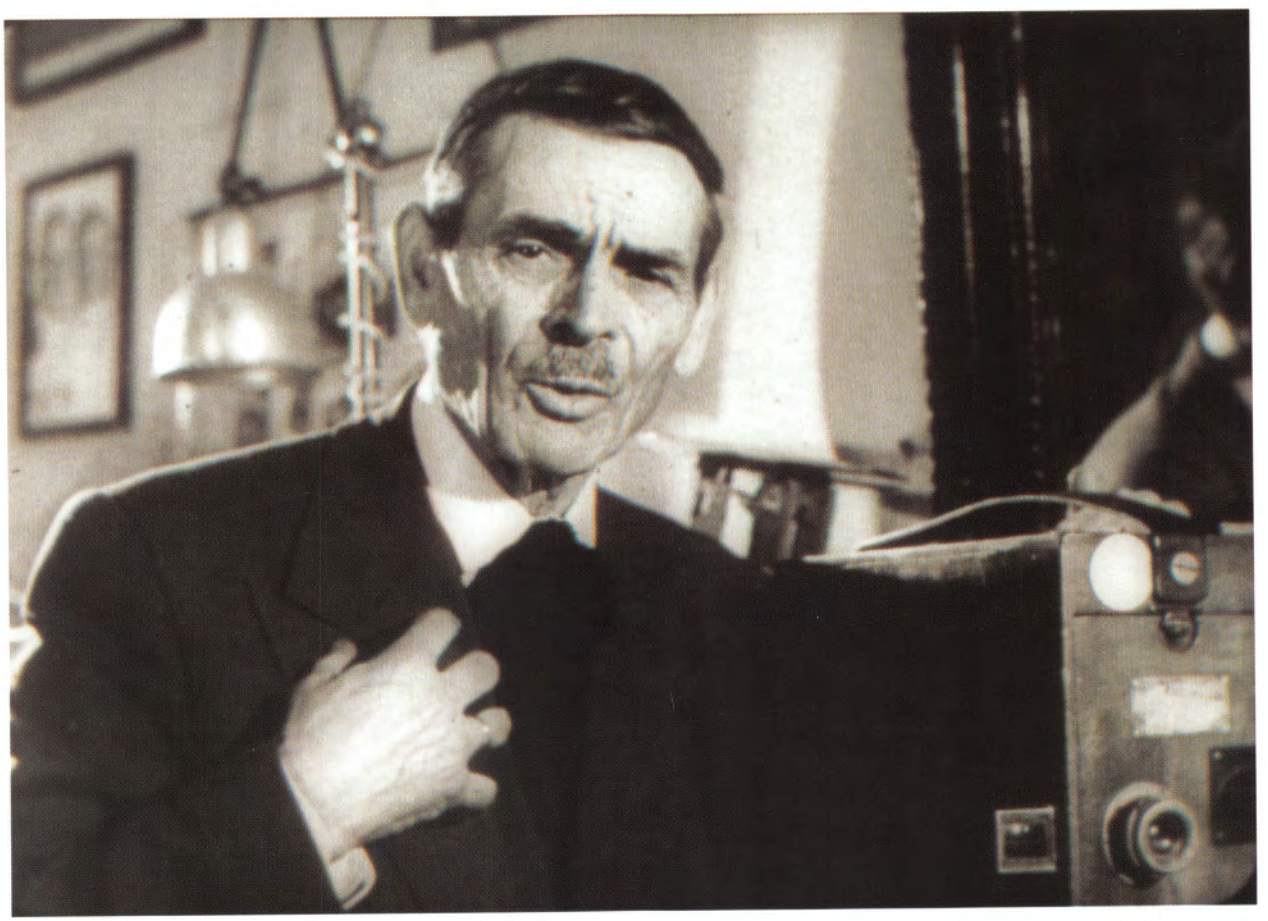

Milton Manakia la 76 de ani, cadru din filmul *Camera 300*

sau funeralii. Între 1898 și 1912 au fost luate 1839 de imagini din 78 de localități din Balcani – pentru că nu s-a limitat doar la zona înconjurătoare a localității de rezidență ci a străbătut, cu tenacitate, drumurile accidentate ale munților, acoperind un areal foarte întins.

Fotografia nu era o meserie prea bănoasă mai ales în mediile rurale, unde beneficiarii obișnuiau să-și achite pozele în natură. De aceea, Milton folosea o foarte amuzantă reclamă în versuri, îndemnându-și modelele să-i plătească în bani peșin:

„Disaga al Manakia nu are
Nitsi meare, nitsi peare
De una parte oamini tu cadru ndrepsitsi
Și de alanta kilibetisitsi.
Datsi-lii paradzilii al Melti din Iana
S-nu va videtsi curlu fara zmeana.
(Datsi-lii paradzilii al Melti din Avdella
S-nu va videtsi curlu ca tabela).
Palatitsi cadrulu ntrepsitu
Shi Malti arde kilibetisitu."

Antart grec (1906)

Datorită valorii de document de viață tradițională a multora dintre imaginile realizate de ei, parte dintre ele au fost adunate, în 1903, în „Albumul etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale aromânilor", tipărit la Paris, la Imprimeria L. Delye. În același an, în periodicul bucureștean *Universul* din 20 martie este reprodusă o ilustrație atribuită lui Ienache Manakia, Hora națională a aromânilor din Avdella, din Macedonia. Deveniseră cunoscuți și apreciați în România. Au fost onorați printr-o invitație la Castelul Peleș unde li s-a acordat „Medalia Jubiliară Carol I". În luna mai a anului 1906 au primit și râvnitul titlu de Fotografi ai Curții Regale a României și au executat portretele regelui și reginei precum și peisaje de la Peleș.

În 1906 au prezentat un număr însemnat de fotografii la Expoziția Generală a României, iar profesorul Alexandru Tzigara-Samurcaș a achiziționat 200 de exemplare cu tematică etnografică pentru Muzeul de Artă Națională (actualul Muzeu al Țăranului Român).

Portretele de studio executate de Ienache nu ieșeau din tiparele epocii, reprezentând modelul după caz, așezat sau în picioare, frontal, sprijinind mâna sau cotul pe spătarul unui scaun sau pe un colț de masă. Pentru că bărbații aromâni erau mândri și demni, deprinși cu viața dură a munților unde, adesea, erau expuși pericolelor și trebuiau să se apere, majoritatea pozau cu o mână în șold, iar pe cealaltă și-o sprijineau pe mânerul unui pistol sau pe țeava unei puști. Unii, mai inspirați, se doreau imortalizați în poziții de luptă, ochind cu arma ridicată la umăr sau încărcându-o, cu o expresie încruntată și concentrată, ca în timpul unei ambuscade. Femeile apăreau cu fusul în mână sau cu copilul înfășat în brațe ori, dacă acesta era mai mare, cu el de mână.

Adaptându-se condițiilor de lucru din satele pe care le vizita, Milton lua imagini în exterior. Prindea doar un cearșaf în câteva cuie pe calcanul unei case iar acesta-i slujea de fundal pe care modelele să se decupeze în toată splendoarea costumului lor bogat în culori și ornamente. Uneori acel cearșaf nu era tocmai bine întins și, la extremități, apărea peretele coșcovit ori cărămizile netencuite ale clădirii pe care fusese țintuit. Alteori, modelul cerea un fundal mai sofisticat, și atunci era folosit un panou pe care fusese pictat, cam naiv, un peisaj exotic, cu palmieri. Dar, montat în grabă, acesta nu putea ascunde iarba, pietrele sau pavajul neglijent al locului unde poposise fotograful cu desagele sale pline de clișee și de magneziu. Era ușor de aranjat în poză o familie cu trei sau patru membri dar, când la o sărbătoare se adunau toate neamurile, venite de departe pentru a-și vedea bunicii și rudele vârstnice, fotograful era pus în oarecare dificultate pe care totdeauna știa cum să o rezolve invitându-și modelele pe un tăpșan, în afara satului, sau la un drum denivelat, unde putea să le așeze pe două sau mai multe rânduri, creând registre. Compoziția era totdeauna centrată de respectatul bătrân, așezat și ținând pe genunchi unul dintre nepoții mititei și sperioși ce, lăsat de capul său, ar fi riscat să se miște și să strice imaginea. Într-o asemenea fotografie în care erau incluse circa douăzeci de persoane, în

Armatol aromân (din „Albumul etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități" editat de Ienache Manakia la Paris în 1907)

Phot. B. Romanakia

Familie din Grevena

prim plan se aflau copiii, așezați pe jos, în plan secund erau bătrânii, pe scaune, încadrați de câte doi bărbați tineri; în spatele decanilor de vârstă stăteau, respectuoase, în picioare, soțiile și fiicele lor, iar pe ultimul rând se aflau ginerii și flăcăii neînsurați. La sărbători religioase, în centrul cadrului erau plasați preoții, în odăjdii. Dacă însă era vorba de o nuntă sau de altă petrecere cu muzică, în prim plan, pe jos, se aflau lăutarii, cu instrumentele lor. Erau cazuri când poza trebuia să cuprindă întreaga comunitate sătească și atunci fotograful, urcat pe o înălțime sau cocoțat în foișorul vreunei case mai arătoase, lua o imagine plonjantă asupra grupului format din câteva zeci sau chiar sute de persoane. Tot așa au fost executate vederile generale ale unor așezări rurale sau popasul păstorilor cu oile lor ori adunarea acestora pentru iernat.

Din 1907, frații Manakia s-au apucat să facă și film. Primul lor aparat de filmat a fost o cameră Bioscope produsă de firma Charles Urban & Co. Cu aceasta și-au filmat venerabila bunică, pe Despina, în etate de 107 ani, în timp ce torcea, așezată turcește în fața casei bătrânești, din lemn. În 1907 au produs filmul *Obiceiuri casnice la aromâncele din Pind*. În timpul cercetărilor sale Marian Țuțui a depistat până acum 40 de filme datorate fraților Manakia. În 1911 sunt numiți fotografi oficiali ai Curții Otomane. Tot de atunci datează și filmul cu vizita făcută de sultanul Mehmed Reshad V în Bitolia și Salonic. În 1929 vor deveni fotografii oficiali ai regelui Serbiei Alexandru Karagheorghevici.

Ienache Manakia era, din 1905, proprietarul Studioului de Artă și Fotografie din Bitolia. În timpul Războiului cel Mare, fiind considerat român, deci inamic, Ienache este deportat la Plovdiv de autoritățile bulgare, aliate ale Puterilor Centrale și aflate în conflict cu România. Om întreprinzător, deschide și acolo un atelier fotografic. Dar, după încheierea ostilităților, se reîntoarce la Bitolia. Continuând să se preocupe de film și realizându-i importanța atât ca document cât și ca divertisment, în 1921 frații Manakia vor inaugura o grădină cinematograf pentru rularea peliculelor în timpul verii iar, din 1923 au propriul cinematograf cu o capacitate de 573 de locuri. Aceasta este însă mistuită de un incendiu în

Aromânce (după 1912)

1939. Acela va fi și anul când Ienache își întrerupe activitatea în Bitolia, pentru a se muta la Salonic, lăsând atelierul în seama lui Milton. Evenimentele ce au urmat, războiul mondial și includerea Macedoniei în teritoriul Iugoslaviei comuniste i-au despărțit pe cei doi frați pentru totdeauna.

În decursul lungii lor cariere în spatele obiectivului aparatului de fotografiat sau de filmat – 41 de ani pentru Ienache, 65 de ani pentru Milton – ei au cutreierat în lung și-n lat Balcanii surprinzând cele mai diverse aspecte ale vieții cotidiene a populațiilor locale, foarte tradiționaliste, sau evenimente din istoria acelor ținuturi tulburate de majore schimbări geo-politice, trecute dintr-o mână într-alta a stăpânitorilor vremelnici. De la izbucnirea revoluției Junilor Turci

Plovdiv în 1917 (cu Ienache Manakia în prim plan)

în Bitolia, la periculoasele cete de comitagii albanezi și bulgari, de la cadre cu unitățile militare italienești, bulgărești, grecești, sârbești și germane din Războiul cel Mare la misiunea Crucii Roșii și la comisia de trasare a graniței greco-sârbe, apoi, în al Doilea Război Mondial, trupele germane și bulgare, dar și partizanii din munți, toată istoria zbuciumată a acelor ținuturi a fost păstrată pe clișeele fraților Manakia.

Inspirați și sârguincioși, vorbitori ai mai multor limbi balcanice, știind să se facă simpatici și utili tuturor claselor societății în care au trăit, de la cei mai umili păstori la regi, sultani și președinți comuniști, frații Manakia au reprezentat un fenomen de aplicație și longevitate în lumea imaginilor, atât a celor statice, de studio, cât și a celor mișcătoare, proiectate pe ecranul cinematografic.

Dr. ADRIAN-SILVAN IONESCU

Familie de păstori aromâni (aprox. 1906)

II

CUVÂNT ÎNAINTE

Această carte reprezintă rodul unei cercetări începute încă din 1993, la puțin timp după ce am început să lucrez la Arhiva Națională de Filme. Cu ocazia unui simpozion organizat la Skopje, în decembrie 1993, am fost îndemnat de către Boris Nonevski, pe atunci director al Cinematecii Macedoniei, să studiez activitatea fraților Manakia. Prin amabilitatea lui am putut să public ulterior primele studii despre istoria cinematografiei şi a Macedoniei, inclusiv despre frații Manakia. Am fost adesea întrebat dacă sunt aromân sau dacă am vreo obsesie legată de cei doi frați. Sper că lucrarea de față dovedeşte că nu a fost vorba de vreo obsesie personală, ci de faptul că frații Manakia merită să-şi regăsească locul şi în istoria fotografiei şi a filmului românesc.

Trebuie să exprim recunoştința mea pentru ajutorul dat în realizarea acestei cărți şi următoarelor persoane: Dubravka Ruben, Ilindenka Petruşeva, Igor Stardelov, Ghiorghios Exarhos, Ghiorghios Constantopoulos, Kiriakos Papulidis, Dimitris Custas, Alexis Georgiades, Ghiorghi Padioti, Vasile Tega, Dejan Kosanović, Natasha Lako, Anca Mitran, Decebal Mitulescu, Delia Mucică, Viorica Bucur, Cristina Nichituş, Adrian- Silvan Ionescu, Dan Angelescu, Valerian Sava, Emanuel Bădescu, Eugen Atanasiu, Sabina Pop, Hristu Cândroveanu, Aurelia Piha, Mihai Necşulescu, Simona Voicu, Pompiliu Gâlmeanu, Constantin Țigănești eanu, Daniela Simu, Alexandra Minea şi, nu în ultimul rând, lui Arpad Harangozo, Irina Spirescu şi Adrian Manafu.

Autorul

III

SCHIȚĂ BIOGRAFICĂ

Frații aromâni Ienache și Milton Manakia, chiar dacă nu au fost primii care au filmat, au fost, cu siguranță, primii adevărați cineaști autohtoni din Balcani, având o activitate cinematografică constantă și îndelungată, de peste 32 de ani (1907-1939), atât ca realizatori de filme, cât și ca proprietari ai unei săli de cinema (1921-1939). Primul lor film, realizat în primăvara lui 1907 la Avdella, o înfățișa pe bunica Despina într-un grup de femei torcând lână. Totodată, activitatea lor fotografică, extrem de intensă și îndelungată, a fost apreciată în epocă, inclusiv prin acceptarea lor ca fotografi oficiali ai suveranilor României, Serbiei și Turciei. Cea a lui Milton a durat nu mai puțin de 62 de ani! Ea a avut ca realizări de vârf confecționarea unor cărți poștale încă din 1903, dintre care o parte vândute până în America[1], iar, pe de altă parte, câteva din fotografiile lor au fost printre primele tipărite prin gravare în România, în ziarul Universul. De asemenea, fotografiile lor au fost reproduse între 1913- 1934 în lucrări științifice din România de către Theodor Capidan, A. Rubin și Tache Papahagi, ca și din Germania de către Gustav Weigand.

Ienache (Ion, Ionel, Ianakis, Ianaki, Iovan) – cel mare (18.05.1878-19.05.1954) și Milton (Miltiade, Maltu) – mezinul (09.09.1882-05.03.1964) s-au născut în nordul Greciei, la Avdella în apropiere de Grevena și Castoria (Veria), în Munții Pindului, zonă care a fost până în 1912 în componența Imperiului Otoman. Cei doi frați au început să lucreze împreună în 1898. Ienache deschisese un studio fotografic la Ianina, în Epir, unde lucra și ca profesor de desen și caligrafie la gimnaziul românesc. El începuse să lucreze ca profesor la Ameru (Imer, Milia),

Ienache și Milton Manakia (1911)

1. Christos K. Christodoulou - *The Manaki Brothers. The Greek Pioneers of the Balkanic Cinema*, Salonic, 1997; vezi de asemenea și Christos K. Christodoulou - *Ta fotogheni Balkania ton adelphon Manaki*, Ed.Ladatidis, Salonic, 1989, p. 64.

apoi la Cer (Cernes). În 1905 au revenit la Bitolia (Monastir) în Macedonia, unde studiaseră, iar Ienache obținuse diploma de profesor de gimnaziu. Au deschis aici, împreună, un „Studio de artă și fotografie", a cărui emblemă era scrisă în română și turcă, limba oficială a Imperiului otoman. La recomandarea lui Apostol Margarit, Ienache a continuat să lucreze și ca profesor la gimnaziul românesc de aici până în 1916, când școlile „străine" din Serbia au fost închise. Tot în 1905, cu ocazia primei lor vizite la Istanbul, la recomandarea aromânului Apostol Basda[2], rudă cu ei și ofițer superior în poliția capitalei otomane, au putut să facă fotografii mai multor oficialități, între care viitorului sultan Mehmed Reshad al V-lea (1909-1918).

Participarea, în 1906, la Expoziția generală română de la București le-a adus fraților Manakia nu numai două medalii de aur și una de argint, pentru artă fotografică, ci și deschiderea mai multor oportunități. Au devenit fotografi oficiali ai Curții Regale române, ai Porții în 1911 și ai Regelui Alexandar Karadjordjević, în 1929. Tot în 1906 Ienache a obținut o bursă de la Regele Carol I și a putut pleca la Budapesta, Viena, Zurich, Paris și Londra. În timpul acestei călătorii, Ienache a achiziționat camera de filmat Bioscope nr. 300, cu un obiectiv 1: 6,3, de la firma Charles Urban & Co. A urmat și un succes financiar, astfel încât cei doi frați au început să filmeze și chiar să fotografieze din pur interes artistic și științific. Și astfel, în același an sau mai degrabă în anul următor, primul lor film, *Viața casnică la aromâncele din Pind* a fost realizat la Avdella, când au imortalizat-o pe bunica lor centenară, Despina, torcând lână alături de fiicele și nepoatele ei. Un început modest, părând că păstrează în timp o scenă de familie, care anunța însă, prin titlu, veritabilele documente etnografice și de epocă de mai târziu. Și ce epocă: răscoalele antiotomane de Sf. Ilie, Revoluția Junilor Turci, războaiele balcanice și mondiale, care au dus la împărțirea Macedoniei, declinul aromânilor și consolidarea națiunilor balcanice!...

Emblema Studioului de Artă și Fotografie (Ianina, 1898-1905)

Nu numai cariera artistică, ci și viața fraților Manakia a fost influențată decisiv de tumultoasele schimbări ale Peninsulei Balcanice. În 1905, profesorul

2. Christodoulou, *op. cit.*, p.32

și fotograful Ienache, participând la Băiasa (Vouvousa)- alături de consulul României la Ianina- la o slujbă de Paști în limba română, a căzut victimă provocărilor grecofililor, fiind întemnițat pentru două zile, până la lămurirea situației. În același an, din cauza manifestărilor pro-românești ale locuitorilor, satul natal Avdella a fost ars iar preotul și alți doi locuitori au fost executați de către antarții greci. Asemenea violențe au făcut ca relațiile diplomatice dintre România și Grecia să se reia abia în 1911.

În 1911, prin intermediul fiului lui Apostol Margarit, Tache, secretar al marelui vizir Mehmed Kuchuk Said, li s-a permis să-l filmeze pe Mehmed Reshad al V-lea, penultimul sultan al Turciei, cu ocazia vizitei acestuia la Salonic și Bitolia. Cele două filme însumează 25 de minute și reprezintă primele reportaje de amploare filmate în Balcani. În același an au realizat și filmul *Excursie în Macedonia turcească*, cu ocazia vizitei (1-20 aprilie) a delegației de 27 de universitari și juriști conduse de dr. C. I. Istrati.

Fraţii Ienache, Milton şi Steriana împreună cu bunica Despina (1907)

Între 1908-1912 frații Manakia își ofereau filmele spre vânzare prin reclame publicate în săptămânalele de limbă română *Dreptatea* și *Deșteptarea din Salonic* și revista *Lilicea Pindului* din București. De altfel, filmele *Scene din viața aromânilor din Pind* și *Excursie în Macedonia turcească* (1911) au fost achiziționate de Academia Română până în 1912 și au fost proiectate, probabil, măcar în cercuri științifice. În 1911 ei au proiectat câteva din filmele pe care le realizaseră. Este sigur că între 3- 6 august 1911 ei au proiectat la cinematograful Excelsior din Skopje, filmele *Revoluția la Constantinopol*, *Victoria Junilor Turci*, *Vizita sultanului Mehmed Reshad al V-lea la Salonic* și *Întoarcerea sultanului Mehmed Reshad al V-lea din călătoria în Rumelia*.

În timpul Primului Război Mondial atelierul a fost distrus, autoritățile sârbe au închis școlile românești (1916), iar autoritățile bulgare de ocupație

l-au internat pe Ienache în lagărul de la Plovdiv (1916-1918), unde acesta și-a amenajat în 1917 un nou atelier și a continuat să lucreze.

În 1921 cei doi frați au deschis o grădină-cinematograf, iar în 1923 și-au construit propria sală de cinema cu 573 de locuri (!) dar nu s-au putut bucura prea mult căci s-a făcut simțită recesiunea economică și au fost nevoiți să o ipotecheze, pentru ca, în cele din urmă, să o piardă în urma unui incendiu în 1939. Milton a rămas în Bitolia și a păstrat atelierul, în timp ce Ienache s-a stabilit definitiv la Salonic în 1935 sau 1939, unde a început să predea la o școală românească de aici pentru a putea locui împreună cu fiul său care studia la liceul românesc. Cei doi frați nu s-au mai putut vedea niciodată căci au intervenit al Doilea Război Mondial, Războiul Civil din Grecia, ca și Războiul Rece. Milton devenise cetățean al Iugoslaviei comuniste, în timp ce Ienache devenise cetățean grec. Milton a continuat să fotografieze până în 1963 căci cu un an înainte de a muri de diabet cronic a realizat câteva fotografii înfățișând urmările cutremurului din 26 Iulie 1963. El s-a bucurat de o recunoaștere târzie, fiind premiat de către Vladimir Pogacić, directorul Cinematecii Iugoslaviei, și dedicându-i-se un film în timpul vieții (1958, *Camera 300*, în regia lui Branko Ranitović), ca și un timbru imediat după moarte. În schimb, în 1954 Ienache s-a stins în urma unei hemoragii cerebrale cu sentimentul inutilității după pensionarea sa odată cu închiderea școlilor românești și moartea unicului său fiu.

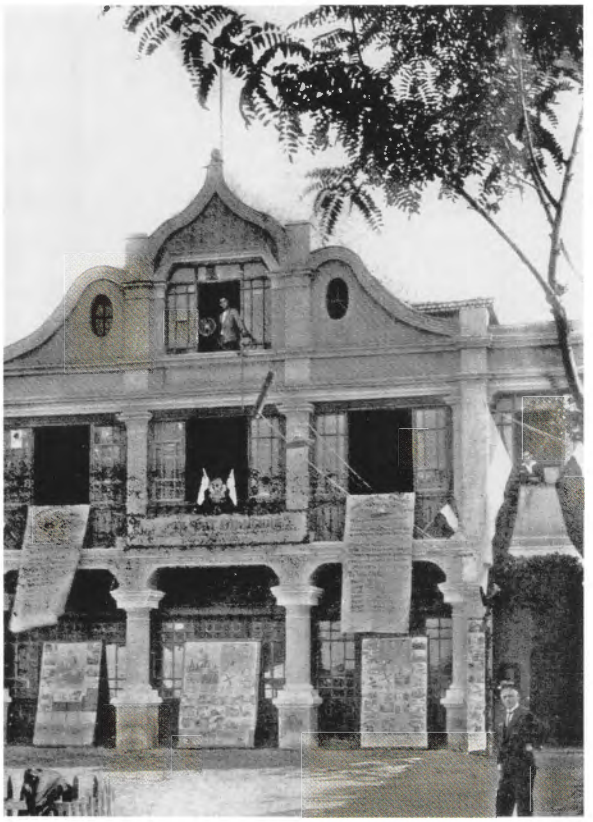

Cinematograful fraților Manakia în construcție (1922)

De fapt, biografia fraților Manakia se suprapune istoriei moderne a aromânilor și a Macedoniei, de aceea am preferat ca unele amănunte să le menționăm în capitolele următoare, legate de evenimentele politice și activitatea lor artistică.

Milton Manakia şi nepotul său Dimitrie în faţa studioului din Bitolia. Colecţia Asociaţia Avdelioţilor

Fotografia lui Ienache din colecţia Muzeului Ţăranului Român (Plovdiv, 1917)

Ienache cu soţia şi fiul său Dimitrie

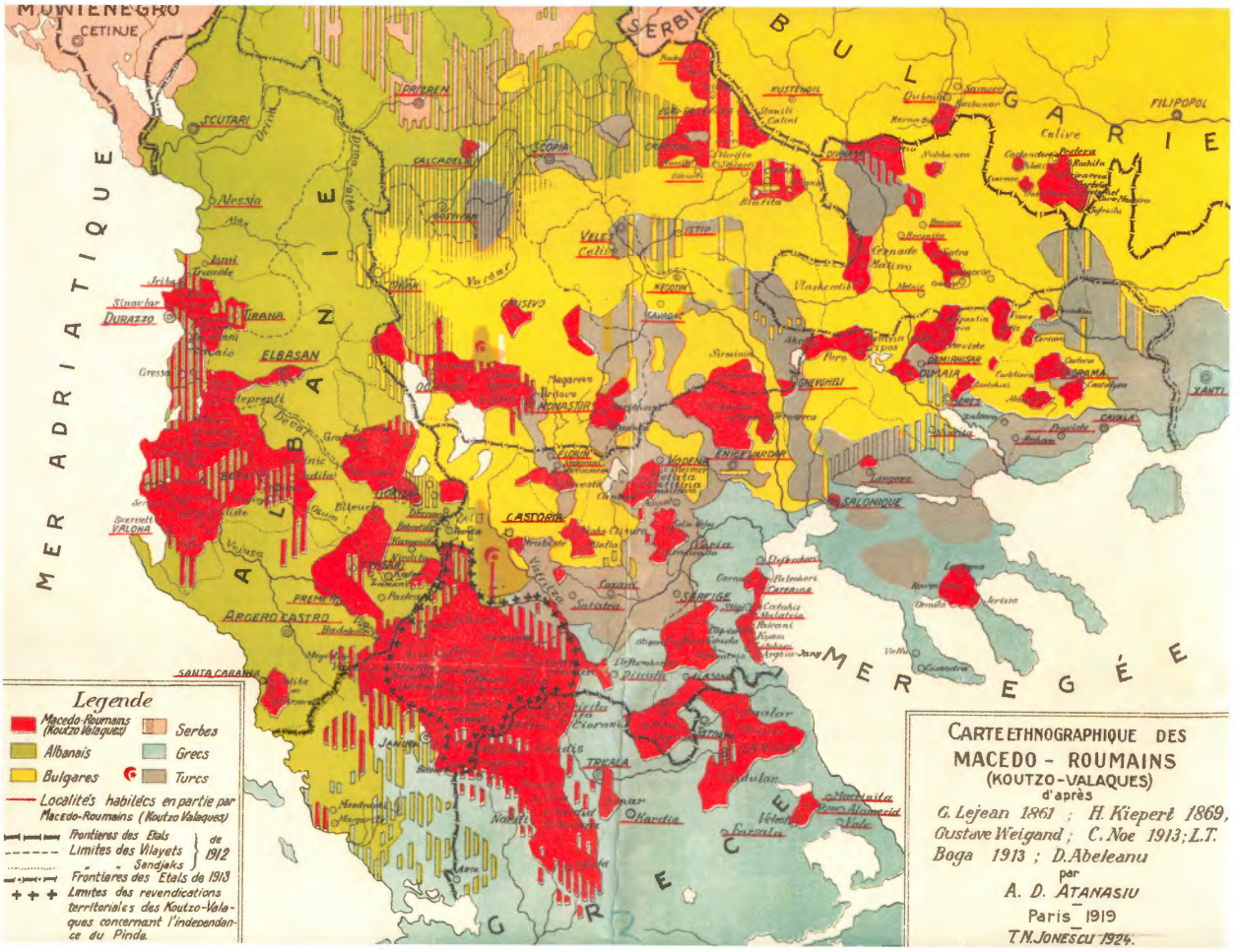

Harta etnografică a Macedoniei din 1924 editată la Sofia de către editura Societatea Națională Aromână

IV

AROMÂNII ŞI „PROBLEMA MACEDONIEI"

Deşi neacceptat unanim, s-ar părea că macedonenii antici, aflaţi în zona în care intrau în contact populaţiile ilire, trace şi greceşti, erau un amestec şi au fost consideraţi multă vreme de către grecii antici drept „barbari". Totuşi din timpul lui Filip al II-lea şi mai ales al lui Alexandru cel Mare (336-322 îe.n.)[1], ba chiar şi după dispariţia acestuia şi a imperiului său, până la cucerirea romană (148 î.e.n.) Macedonia devine pe rând o forţă militară şi apoi un vehicul al culturii greceşti care, prin sinteza cu elementele orientale, dă naştere culturii elenistice. Deşi Macedonia rămâne multă vreme sub stăpânire romană şi apoi bizantină, peste populaţia romanizată se succed invazii precum cele ale slavilor (secolul V) şi proto-bulgarilor (681). Sub hanii Krum (803- 814) şi Omurtag (816-831) ajung sub stăpânirea bulgară mari teritorii din Peninsula Balcanică, inclusiv Macedonia[2]. Populaţia romanizată va persista în zona Dunării, în regiunile montane, probată de toponime precum Muntele Durmitor în Muntenegru şi altele, ca şi pe Coasta Dalmatică. Morlacii sau mavro-vlahii sunt atestaţi până în secolul XV, iar vorbitori de istro-română au rămas şi azi în două localităţi, Jeiane şi Şuşnievița din Peninsula Istria[3], iar ultimul vorbitor de limbă dalmată a murit în 1898[4].

Se apreciază că etnogeneza românilor şi deci şi a aromânilor era încheiată înainte de venirea slavilor. Proba peremptorie în acest caz o constituie faptul că sistemul gramatical al limbii române era deja constituit pe baza latinei populare.

1. Adelina Piatkowski - *O istorie a Greciei antice*, Ed. Albatros, Bucureşti, 1988, p. 15
2. *** - *Kratka istoriia na Bălgaria*, Ed. Nauka i izkustvo, Sofia, 1983, p. 42
3. Marian Ţuţui - *Le destin des derniers Istro-Roumains*, Martor 6/ 2001, Bucureşti
4. Marius Sala, Ioana Vintilă-Rădulescu - *Limbile lumii. Mică enciclopedie*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981, p. 33

Pe de altă parte împrumuturile vechi slave în dialectele românești au un tratament fonetic bulgar, diferit de cel al celor din albaneză, deci la venirea slavilor populațiile romanizate din actuala Albanie și din România se separaseră și aveau trăsături proprii. Alexandru Philippide și Alexandru Rosetti consideră chiar că în anul 587 se înregistrează prima urmă de limbă română veche[5]. Astfel, cronicarii bizantini Theophylactes Simokattes și Theophanes relatează un episod dintr-o luptă în Munții Balcani a armatei generalului bizantin Commentiolus cu avarii în care un soldat a observat că sarcina încărcată pe un catâr alunecase și a strigat către un camarad: „Torna, torna, fratre!". Intervenția sa în limba „părintească", cum se exprimă cronicarii, a fost interpretată ca un semnal de retragere, astfel încât bătălia a fost pierdută. Trebuie menționat că în secolul VI limba oficială a Bizanțului nu mai era latina, ci greaca.

Fiii unui dregător bizantin din Salonic, Kiril (827-869) și Metodiu (c. 815-885), încep să slujească liturghia în limba slavilor mai întâi în Moravia (863) și inventează, probabil în anul 855, alfabetul glagolitic. În anul 888 Papa Ioan al VIII-lea acceptă liturghia slavonă iar frații Kiril și Metodiu împreună cu ucenicii lor încep să traducă intens în limba bulgaro-macedoneană veche (slava medio-bulgară sau medio-macedoneană), devenită în timp o limbă exclusiv scrisă și principala limbă a documentelor Evului Mediu răsăritean, cunoscută sub numele de slavonă. Discipolul fraților Kiril și Metodiu, Kliment (c. 840-916), se stabilește în 886 în Macedonia, întemeiază arhiepiscopatul de Ohrid[6] (de care țineau și Țările Române până în timpul lui Alexandru cel Bun) și simplifică alfabetul glagolitic dând naștere celui numit apoi chirilic (utilizat la noi până în 1860). Deși populația Macedoniei fusese creștinată cu 8 secole mai devreme, de către apostolul Pavel (51-52) iar creștinismul fusese adoptat de Constantin cel Mare după edictul de la Milano (313), creștinarea țarului bulgar Boris (865), stăpânirea slavă și mai ales arhiepiscopatul vor conduce la consolidarea elementului slav în Macedonia în ciuda stăpânirilor ulterioare.

Spre sfârșitul secolului IX primul țarat bulgar decade. Unul din fiii comitelui

5. Alexandru Rosetti - *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, Editura pentru literatură, București, 1968, p. 612
6. Karen Black (editor) - *A Biobliographical Handbook of Bulgarian Authors*, Slavica Publishers, Columbus, SUA., p. 39-55

Hora din Avdella (1903), reprodusă în ziarul *Universul* din 20 martie 1903

Nikola, Samuil, se proclamă țar (978- 1014), devine stăpânitor al Macedoniei și își stabilește capitala la Ohrid. Conform cronicarului Gheorghios Kedrenos, fratele său David fusese ucis de niște vlahi chervangii între Castoria și Prespa în 976[7]. În 1014 împăratul bizantin Vasile al II-lea capătă supranumele Bulgaroctonul după ce distruge statul lui Samuil și orbește 14.000 de prizonieri.

Aromânii apar menționați ca o entitate aparte încă din secolul 9 (într-o cronică de la mănăstirea Castamonitu de la Athos)[8]. Ca și românii, ei apar menționați mai ales sub numele de „vlahi". Denominația „vlah" nu este la origine depreciativă și este foarte veche, provenind din idiomul got „Vlah" („Walh") însemna la început „străin", apoi „vorbitor de idiom romanic". De aceea triburile germanice au numit populațiile romanizate din Țara Galilor „velși, Wales", pe cea din sudul Belgiei-

7. *** - *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, Arhivele Naționale ale României, București, 1997, p. 111
8. *Ibidem*, p. 103

„valoni, Valonia" iar ungurii au preluat termenul în forma „olah" și numesc și azi Italia - „Olaszország" ("Țara Olahilor"). Ca termen de comparație albanezii apar menționați cu numele lor de azi abia în secolul 11 de către cronicarul Mihail Ataliat[9].

În secolul XI aromânii apar menționați des de cronicari bizantini precum Kekaumenos, Georgios Kedrenos, Anna Komnena și Ioan Kinnamos[10], iar în secolul următor ajung la maxima afirmare politică în timpul celui de-al doilea țarat bulgar sau al țaratului bulgaro-vlah al Asăneștilor (1185-1258). Cronica lui Nichita Choniates menționează că Petru și Asan au trecut Dunărea de unde au primit ajutor pentru a lupta împotriva bizantinilor. În acea vreme deci vlahii de la sud de Dunăre nu fuseseră izolați de cei de la nordul fluviului, românii de astăzi. În 1199 Papa Inocențiu al II-lea îi scria vlahului Ioniță cel Frumos (Kaloian) care extinsese statul până la dimensiunile unui imperiu și căruia ii oferea o coroana de împărat: „Dar noi am auzit că strămoșii tăi se trag din stirpea orașului nobil al Romei și tu ai noblețea sângelui tot de la ea..."[11]. În timpul lui Ioan Asan al II-lea (1218-1241) statul ajunsese la dimensiuni maxime dar vlahii apar deja menționați doar sporadic.

Stăpânirea bizantină a revenit, dar în timpul lui Ștefan Dușan (1331- 1355) Macedonia ajunge sub stăpânire sârbească, ba chiar acesta se încoronează la Skopje ca țar al sârbilor și romeilor (bizantinilor). În 1371 otomanii ocupă Macedonia după ce învinge armata sârbă pe râul Mariţa iar țarul Vukașin cade în luptă. Salonicul și Epirul intră în componența imperiului în 1430. La rândul ei Serbia devine vasală în 1359 iar în 1458 turcii o transformă în pașalâc. În 1396 cade sub stăpânire otomană ultimul țarat bulgar, cel de la Vidin, iar în 1499 cade și Muntenegrul.

În Evul Mediu o serie de domnitori români au contribuit la repararea și dotarea unor mănăstiri din Macedonia precum Lesnovo (de către Petru Rareș), Prohor Pcinski (Vlad Călugărul și Radu cel Mare), Treskovac (Neagoe Basarab) sau Sfântul Naum (Alexandru Ipsilanti și Nicolae Caragea). Cărturari din Țările Române precum diaconul Coresi și mitropolitul Moldovei Dosoftei (cu numele

9. Iovan Pavlovski - *Istoriski kontinuitet na iminiata Makedonia i makedonți*, Ed. Detska Radost, Skopje, 1993, p. 22
10. *Românii de la sud de Dunăre*, p. 105 et passim
11. *Ibidem*, p. 114

Biserica aromână din Cruşova, publicată în *Junimea literară* din Cernăuţi în 1911

de mirean Dimitrie Barila, 1624-1693) erau aromâni de origine. Alţi cărturari români precum Miron Costin (1633-1691) şi principele Dimitrie Cantemir (1673-1723) aveau informaţii despre „cuţovlahi" şi considerau graiul lor o variantă a limbii române.

Un alt moment de afirmare al aromânilor are loc la sfârşitul secolului XVIII când oraşul Moscopole avea conform consulului francez François Charles Hugues Laurent Pouqueville 12.000 de case, 22 de biserici, o academie, o tipografie şi între 40-60.000 de suflete, în majoritate aromâni[12]. În 1797 aromânul Constantin Ucuta Moscopoleanul a publicat la Viena primul abecedar în aromână cu ajutorul bănesc al unui conaţional, marchizul Marcu Puiu, originar din Siatiştea. La Moscopole se afirmă de asemenea Teodor Anastasie Cavalioti (1728-1786), autorul primului dicţionar aromân şi albanez constând în 1170 de cuvinte din greacă traduse în aromână şi albaneză şi aşezate la sfârşitul abecedarului său intitulat „Protopirie" (1770). De asemenea, în mediul Şcolii ardelene se afirmă alţi iluminişti aromâni precum Constantin Roja (1786-1847), promotor al scrierii cu litere latine (1809, *Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești care sunt literele românilor ceale vechi*) şi Mihail Boiagi (1780-1842), cel care publică prima gramatică a aromânei în 1813. Cu termen de comparaţie trebuie menţionat că primul abecedar bulgar datează abia din 1824, fiind publicat de către Petăr Beron la Braşov, iar primul abecedar albanez din 1844, fiind publicat de către Naum Veqilharxhi la Brăila, cu ajutorul bănesc al aromânului Evanghelie Zappa! Însă în 1788 rebelul Ali Paşa Tepeleni a distrus înfloritoarea metropolă a aromânilor...

În secolele XVIII-XIX în Imperiul Otoman Biserica Ortodoxă devenise

12. *Ibidem*, p. 146

un apanaj al clerului grec iar limba greacă devenise vehiculul aproape exclusiv al culturii popoarelor creștine. De aceea, a existat un curent de grecizare a vârfurilor populațiilor creștine, mai ales în rândul românilor, aromânilor, bulgarilor și albanezilor. Istoriografia românească denumește „epoca fanariotă" perioada de timp cuprinsă între 1711-1821, când pe tronul principatelor românești au fost impuși membri ai familiilor grecești din Istanbul. „Epoca fanariotă" este cunoscută și de greci ca și de celelalte popoare balcanice, unde a avut consecințe în biserică și în viața culturală. În Albania, de pildă, reprezentanții burgheziei creștine au adoptat masiv cultura greacă (arvaniții). Patriarhia sârbă de la Pec, întemeiată în 1220 a fost desființată în 1766 la insistența patriarhului de Constantinopol și a putut fi restabilită abia în 1821, când Serbia și-a obținut autonomia[13]. La rândul lor, bulgarii abia în 1870 au reușit să-și constituie un exarhat și să înlăture clerul

13. Stevan K. Pavlowitch - *Istoria Balcanilor 1804-1945*, Ed. Polirom, Iași, 2002, p. 105 et passim

Templu ars de către greci al bisericii românești din Avdella

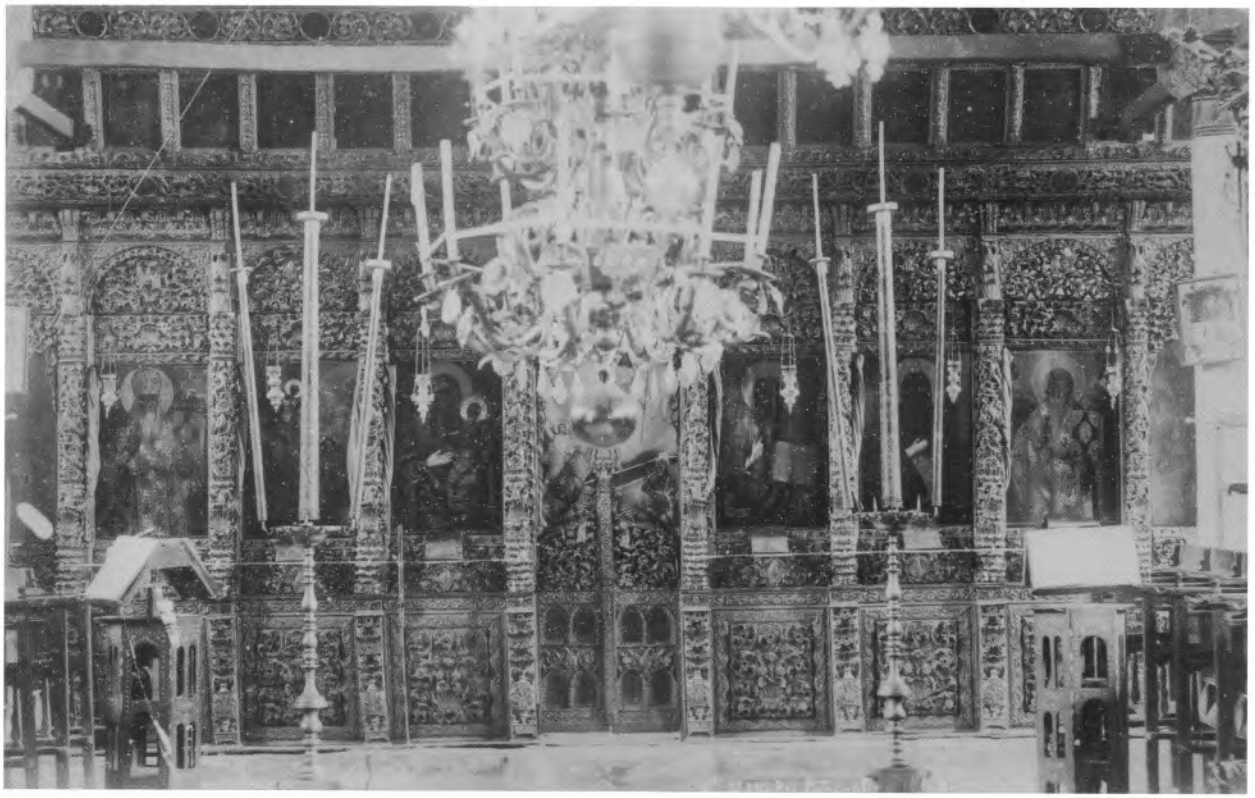

grec. Biserica Ortodoxă Română a devenit autocefală în 1885 deși ruptura de Constantinopol avusese loc încă din 1863[14]. Tot din secolul XVIII grecii au început să-i denumească batjocoritor pe aromâni cu termenul de cuțovlahi („vlahi șchiopi" sau „vlahi falși") căci îi recunoșteau ca atare doar pe cei din țările române. Sunt semnificative în acest sens aprecierile cărturarului Neofit Duka: „Limba românească (vlahă) murdară și ticăloasă, dacă-i este iertat să se numească limbă aceea care pretutindeni șchiopătează și nu-i urmarea mai ales a unei alte limbi, având scârbă mare și pronunțare urâcioasă... De altfel, a se lăuda aromânii cu neamul romanilor, pe când nu au nimic comun cu ei, nu-i cuminte și nici nu se poate asculta așa ceva; și apoi nu li-e rușine de îngăimările înjosite ale limbii lor, când soarta i-a așezat în mijlocul Greciei, cu al cărei lapte și fructe au crescut, a cărei măreață limbă au îmbrățișat-o?... Iar ei, după atâtea veacuri, se consideră de aceeași origine cu românii, cu cari n-au comun nici numele, nici picătură de sânge în vinele lor. Arată-ne un regat al lor, ori o provincie întreagă sau altceva caracteristic și deosebit de alții, și atunci vom tăcea; toată a lor mulțime însă o cuprinde, de la Dunăre până aproape de Pelopones, și un șir de munți sterpi, buni pentru exilați și vagabonzi. Unde e metropola lor? Unde li-s arhiereii? Unde judecătorii, unde conducătorii? Unde nobilimea, unde preoții, unde evanghelia, unde psaltirea, unde litere deosebite? Unde numele lor de neam cunoscut, fie și celor mai de aproape? Unde-i locul lor în geografie? Nicăieri. La ce deci se laudă că vor să constituie națiune deosebită, pe când nu au nici un loc? Căci Elada nu va consimți niciodată, în nici un fel, să se numească Vlahie..." Pe de altă parte, tot el recunoștea realizările aromânilor, cum ar fi școlile din Moscopole: „grecii...nici să auză nu vor, nici să aducă la îndeplinire nu preferă, ci, lăudându-se cu numele lor de elen, insultă în neamul lor pe aromânii, care vor dovedi cele mai elinești școli capabile să primească pe înșiși pedanții greci ca să învețe într-însele cultura și virtutea părintească; ...iar pentru aromâni să fie singura lor apărare față de absurda trufie a acelora..." (1810, „Maximoy Turioy Logoi")[15]. Este interesant că Neofit Duka (1760-1845) era tot aromân, însă filoelen fanatic, înlăturat de la Academia

14. Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu - *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până azi*, Ed. Albatros, București, 1975, p. 624

15. Românii de la sud de Dunăre, *op. cit.*, p. 142. Vezi și Stevan K. Pavlowitch, *op. cit.* p. 78

Chirvangii aromâni, Ianina (1898-1905)

grecească din București tocmai pentru fanatismul său. Mihail Boiagi răspundea în prefața gramaticii sale cu demnitate și argumente logice invectivelor lui Duka, dovedind chiar o mare capacitate de previziune: „Orice limbă este o înfățișare a spiritului omenesc; cu cât mai multe limbi învață cineva, cu atât mai multe laturi cunoaște mintea lui și, prin urmare, cu atât mai multilateral devine el însuși... Limba noastră românească, vorbită de patru milioane de suflete politicește răspândite pentru a putea alcătui cu totul însemnat...și care, chiar în țara atât de fericită prin natura însăși, în țara numită de locuitorii săi Valahia, precum și Moldova, este nevoită să cedeze, în cercurile înalte, limbei stăpânitorilor, - are totuși cele mai sigure chezășii în surorile sale, în limba italiană, franceză și spaniolă, cam ce ar putea deveni ea când întregul neam românesc, atât din clasele de sus, cât și din cele de jos, s-ar ocupa serios de ea și ar cultiva-o... Am crezut de cuviință totuși să amintesc numai ignoranța ridicolă a acestui sicofant, dar ea nu merită să fie și combătută; atât numai declar, că dacă românii ar fi fost chiar hotentoți și totuși ar fi avut dreptul și datoria să se cultive prin propria limbă ca mijloc de desăvârșire." (1813, „Gramatica aromână macedo-română")[16]. Geografi și lingviști

16. *Ibidem*, p. 144-145

sârbi ca Jovan Cvijić[17] și Dușan Popović[18] au recunoscut contribuția remarcabilă a aromânilor la modernizarea statelor balcanice, primul considerând că în Balcani ei au jucat rolul evreilor în dezvoltarea capitalului autohton.

După „Comitetul macedo-român", constituit în 1860, la București s-a înființat la 23 septembrie 1879 și „Societatea de cultură macedo-română", care a avut un rol important în coordonarea eforturilor pentru sprijinirea aromânilor.

Aromânii se îndeletniceau în mod tradițional cu păstoritul și cu diverse meșteșuguri sau negoț în mai multe orașe din Balcani. La începutul secolului XX aromânii din Mețovo (Aminciu) erau păstori și negustori de vite, cei din Ohrid erau pantofari și tăbăcari, la Castoria se îndeletniceau cu prelucrarea și vânzarea blănurilor, la Bitolia erau negustori și croitori, la Kojani confecționau

17. Jovan Cvijić - *La Peninsule Balkanique. Geographie humaine*, Paris, 1918
18. *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, I, tom 1, Belgrad, 1934. Articol de Dușan Popović, p. 330-334

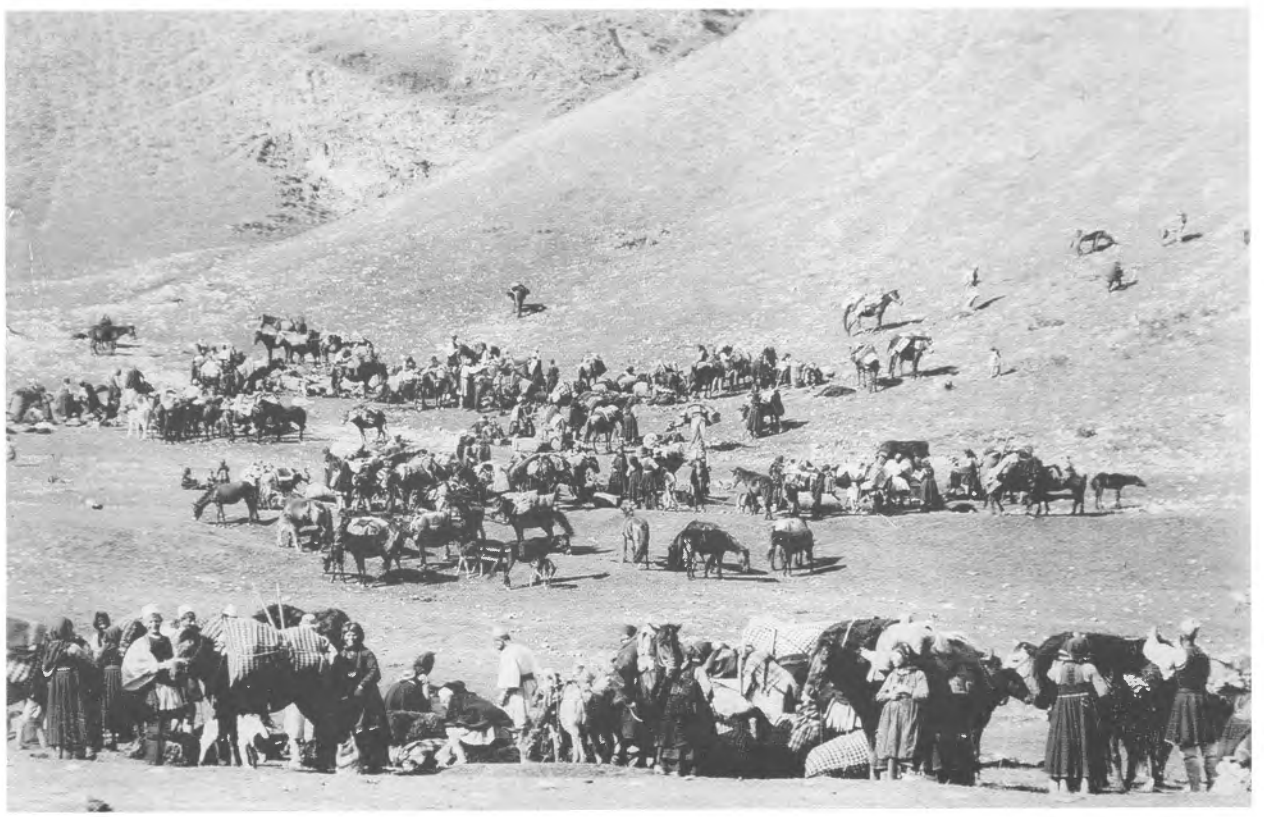

Familiile aromânilor nomazi plecând spre iernatic în Thesalia

şei şi clopote, la Klisura erau pânzari, la Ianina- aurari şi argintari etc. Popoarele balcanice făceau distincţia între aromânii de la oraş, pe care îi numeau cel mai adesea „ţinţari" (de la pronunţia aromânească a cifrei cinci) iar pe păstori- „vlahi". Adesea denumirile aveau conotaţie negativă, iar astăzi se păstrează numai acestea. „Ţinţar" denumea un negustor pragmatic, în bune relaţii cu autorităţile otomane, iar „vlah" un cioban necivilizat. Astăzi în limba greacă „vlahos" are sensul exclusiv de „ţopârlan, rudimentar" iar pentru ca cineva să-şi indice naţionalitatea aromână trebuie să utilizeze termenul „koutsovlahos" („vlah şchiop"), de asemenea un termen depreciativ, introdus de filoeleni la sfârşitul secolului XVIII. Din secolul XIX, mai ales în lucrările ştiinţifice, lingviştii şi istoricii au început să utilizeze pentru a denumi pe aromâni şi termenul „macedo-români", făcând referire la o regiune istorică unde ei se găsesc într-un număr important. În ultimele decenii mai ales se foloseşte în România pentru aromâni şi termenul „macedoneni", care crează confuzia cu naţiunea slavă predominantă din Republica Macedonia.

După luptele din 1804-1812 şi 1815, Serbia este recunoscută ca şi Ţările române drept principat autonom sub suzeranitatea Imperiului Otoman prin Tratatul de la Adrianopol (1829). Tot atunci este recunoscută independenţa Greciei după un război început de Eterie în 1821 pe teritoriul Ţărilor române.

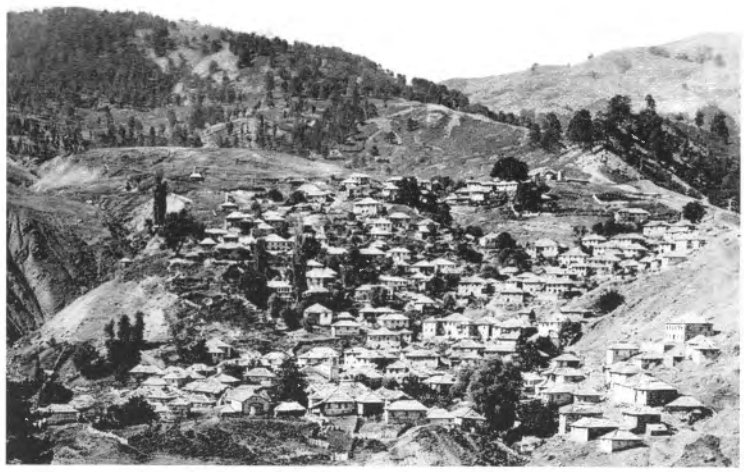

Avdella la 1905, (actualmente în Grecia)

În februarie 1878, când războiul ruso-turc era pe sfârşite, Evanghelios Korovangos a format un „guvern provizoriu al Macedoniei" la Litohoro. Un grup de luptători din Grecia a debarcat la Pieria. Aromânii din Vermion şi Kojani s-au alăturat. După ce turcii au ars Litohoro, mişcarea a slăbit, încetând în vara următoare. Războiul ruso-turc din 1877-1878 a avut ca rezultat recunoaşterea independenţei României, Serbiei şi Muntenegrului, iar Bulgaria a devenit autonomă. Austro-Ungaria a primit spre administrare Bosnia-Herţegovina şi sangeacul Novi Pazar, care separa Muntenegrul de Serbia. Nemulţumiţi de menţinerea stăpânirii otomane, macedonenii şi bulgarii

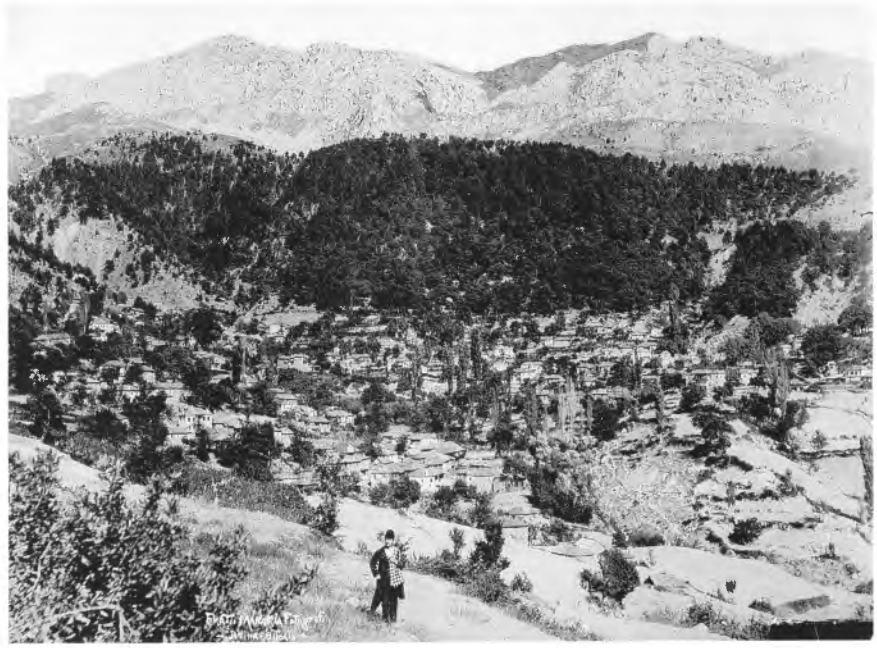

Palioseli lângă Konitsa
(actualmente în Grecia)

declanșează la 5 octombrie 1878 așa- numita Răscoală de la Kresna și Razlog[19]. Deși mai multe cete înarmate au trecut din Bulgaria în Macedonia, răscoala a fost înăbușită în decembrie. Pe 12 septembrie 1878 vizirul Savfet Pașa îi transmitea valiului Salonicului ordinul să asigure libera exercitare a cultului și învățământului în limba română întrucât a aflat despre persecuțiile clerului grec[20].

În 1885 Bulgaria anexează Rumelia Orientală. Nemulțumită de nerespectarea *stau-quo*-ului teritorial Serbia atacă Bulgaria și este înfrântă, fără însă a urma modificări teritoriale.

În 1897 izbucnește războiul greco-turc. Grecii au încercat să anexeze teritorii în Macedonia, dar au fost învinși.

Avdella a fost întemeiată pe la 1700 de către aromâni din Bubonea, Sardimion, Gioni, Broti și Guguleca care au hotărât să locuiască împreună pentru o mai mare siguranță[21]. Localitatea este așezată la 1300 de metri, pe versantul sudic al munților Pind, înconjurată din trei părți de munți, cu o deschidere spre sud.

19. *** - *Kratka istoriia na Bălgaria*, Ed. Nauka i izkustvo, Sofia, 1983, p. 217
20. Românii de la sud de Dunăre, *op. cit.*, p. 159
21. Asterios I. Koukoudis - *The Vlachs. Metropolis and Diaspora*, Ed. Zitros, Salonic, 2003, p. 229

Totodată ea se află la aproximativ 150 de km în linie dreaptă de Salonic, 155 de km de Bitolia, 70 de km de Ianina, 300 de km de Atena și 500 de km de București. În 1826 consulul francez Poqueville aprecia că Avdella avea 300 de vetre. Localitatea avea la 1900 circa 100 de case și 1500 de locuitori[22]. În sat erau o biserică și două școli elementare, una grecească și una românească (din 1867). După războaiele balcanice a mai fost construită o biserică, subvenționată de statul român până în 1941 (vezi Virgil Cândea- *Mărturii românești peste hotare*). Aromânii de aici se ocupau în special cu prelucrarea lânii, vânzarea de piei netăbăcite, brânzeturi, cai și catâri. Locuitorii aveau case și în orășelul Grevena, ca și în alte locuri, pentru a ierna împreună cu turmele. Transhumanța ancestrală se făcea urmând sărbătorile

22. Christodoulou, *op. cit.*, p. 16

Școala română de fete din Bitolia

religioase. Păstorii aromâni duceau turmele de oi la şes de Sf. Dumitru (sfârşitul lunii octombrie) şi se întorceau la munte de Sf. Gheorghe (sfârşitul lunii aprilie). Mai mulţi cărvănari din Avdella făceau transporturi pe rute extinse: Gheorghi Taci între Durrës, Vlorë, Korça (Koritsa) şi Istanbul, tatăl lui Ion Caragiani până la Bucureşti, Dimitri Puiareu transporta valori şi efecte între Epir şi Chişinău sau Odesa până în 1885.

După 1878 versanţii de sud ai munţilor Pind şi Tesalia au fost încorporaţi Greciei, în timp ce restul păşunilor au rămas sub turci. Pierderea unor terenuri ajunse dincolo de graniţă, ca şi nerecunoaşterea actelor de proprietate din Imperiul Otoman de către autorităţile greceşti au dat o mare lovitură economică aromânilor şi mai ales celor din Avdella.

Avdella a dat şi alţi aromâni de vază precum filologul Ion Caragiani (1840-1921), unul din primii membri ai Academiei Române, familia de lingvişti Papahagi, poeţii Nuşi Tulliu (1872-1941) şi Tache Caciona (1885-1971), pe Apostol Margarit (1832-1903), întemeietorul învăţământului românesc în Balcani şi pe filologul Apostol Caciuperi (1920-1995).

Tatăl fraţilor Manakia, Dimitrie (1843-1920) s-a născut la Avdella într-o familie de păstori aromâni. S-a căsătorit, bineînţeles, tot cu o aromâncă, Lukia (Luşa) Caraiani (m.1930), provenită dintr-o familie avută din Klisura, ca şi bunica Despina. Au avut 5 copii, pe lângă cei doi băieţi, trei fete - Evantia, Vasilica (Vasiliki) şi Steriana (Steria)[23]. În 1870 Dimitrie a preluat afacerile familiei şi a prosperat, devenind perceptor şi proprietar de terenuri[24].

Şcoala din satul natal, Avdella, unde au urmat primele clase cei doi fraţi, fusese construită încă din 1867. Era a treia şcoală românească din Balcani, după cea de la Tărnova din 1864, construită de Dumitru Atanasescu şi cea de la Gopeş din 1867 a lui Dimitrie Cosmescu, ambele lângă Bitolia. Ea a fost înfiinţată cu ajutorul statului român de către călugărul Averchie şi Ioan Şomu Tomescu[25]. După secularizarea averilor mănăstireşti o parte din fondurile

23. Christodolou, *op.cit.*, p. 17

24. *** - *The Creation of the Manaki Brothers*, Arhiv na Makedonia, Ed. Matiţa makedonska, Skopje, 1996, p. 23

25. Vasile Diamandi Amincianul - Românii din Peninsula Balcanică, Institutul de Arte Grafice Tiparul Universitar, Bucureşti, 1938, p.106- 107. Vezi şi Dr. S.Ţovaru - Problema şcoalei româneşti din Balcani, Tipografia Cultura, Bucureşti, 1934, ca şi Dimândarea, 3 (11), iulie-septembrie 1996, articolul lui Petru Dănilă - Şcolile româneşti din Balcani no.6)

PRINTELE AVERGHIE
din
- ABELA -

obținute au fost utlizate de statul român pentru construirea de școli românești în Imperiul Otoman. Primul domnitor al Principatelor Române Unite, Alexandru Ioan Cuza, cu ajutorul primului ministru Mihail Kogălniceanu, luând act de neplata taxelor către statul român, a realizat o primă reformă agrară, împărțind țăranilor nevoiași terenurile agricole care aparținuseră mănăstirilor închinate, reprezentând la vremea respectivă o treime din suprafața arabilă a Principatelor, și oferind compensații financiare patriarhiilor ortodoxe din Orient și Sfântului Munte. Deja Regulamentul Organic instituit în 1829 prevăzuse ca un sfert din veniturile mănăstirilor închinate să fie utilizate pentru cheltuielile statului însă călugării greci au obținut două amânări de câte zece ani. Datoria către Principate ajunsese la 21 de milioane de lei. Guvernul român a oferit 80 de milioane pentru răscumpărarea mănăstirilor din care să se scadă datoria. Pe deasupra, guvernul a oferit suma de 10 milioane pentru construirea unei școli laice și a unui spital la Constantinopol. Ierarhii greci însă au refuzat. De aceea, Mihail Kogălniceanu și Dimitrie Bolintineanu au înaintat parlamentului proiectul de lege al secularizării (13/25 decembrie 1863). Legea a oferit 51 de milioane mănăstirilor, însă suma a fost refuzată, ierarhii greci așteptând medierea marilor puteri. Apoi s-au făcut oferte de 102 milioane, respectiv 150 de milioane de lei. După abdicarea lui Cuza însă, parlamentul român a declarat problema închisă iar ierarhii greci nu au mai obținut nimic. Au beneficiat în schimb țăranii împropietăriți și aromânii care au primit fonduri pentru construirea de școli românești în Imperiul Otoman. În București, la Sfinții Apostoli a fost construită o nouă școală normală destinată tocmai pregătirii institutorilor aromâni (1865).

Părintele Averchie

Călugărul Averchie, după cum relatează Ion Ghica, fusese trimis de către autoritățile ecleziastice de la Athos pentru a protesta față de secularizarea averilor mănăstirești. Impresionat de prima defilare a unor unități ale armatei Principatelor Unite (1860), Averchie a exclamat: „Și ieu hiu armân!" („Și eu sunt român!")[26]. Fiind apoi caterisit pentru atitudinea pro-românească, el a adus zece băieți la București pentru a deveni institutori, s-a întors în satul natal și a construit a treia școală din Balcani (1867) unde se învăța și limba română literară, beneficiind de

26. Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu - *op. cit.*, p. 616 - 620

un ajutor bănesc din partea statului român[27]. Ajutorul material pentru construirea de școli românești pentru românii din Imperiul otoman fusese legiferat la inițiativa lui Dimitrie Bolintineanu, ministru al Instrucțiunii Publice, de origine aromână (tatăl său, Ienache Cosmad, era din Ohrid), prevăzându-se ca o parte din veniturile obținute din taxele agricole ale noilor împropietăriți să fie destinate construirii de școli pentru aromâni. Ulterior, nepotul lui Averchie, Apostol Margarit, a devenit primul inspector general al școlilor românești din Imperiul Otoman și prieten al lui Dimitrie Manakia, tatăl lui Ienache și Milton. Tocmai din cauza manifestărilor pro-românești ale aromânilor de aici, Avdella a fost arsă de către antarții greci (makedonomachoi) la 23 iulie 1905, fiind distrusă inclusiv casa natală.

Ninicea, M. Darlaiani, Gh. Cutova și Tolio Pala. Bandă de rebeli aromâni

Ienache, care figura în registrele școlii ca „Ioan Manachea", i-a avut ca profesori chiar pe Ioan Șomu Tomescu și Apostol Margarit[28]. El și-a continuat studiile ca intern la liceul românesc din Bitolia (1890-1897). Milton, după școala elementară din satul natal, a fost trimis la rândul său la Bitolia, dar a abandonat gimnaziul după un an. După absolvire, Ienache a așteptat vreme de nouă luni până a primit pe 18 aprilie un post de profesor la Ameru (Imer, Milia), lângă Ianina. În anul următor a lucrat de la 1 ianuarie până pe 18 octombrie la Cer (Cernes). Între 10 octombrie 1899 și 31 august 1905 a fost profesor de caligrafie și desen la gimnaziul românesc din Ianina. În 1898, pe 18 februarie a deschis „Studioul de artă și fotografie" unde l-a chemat și pe fratele său mai mic[29].

27. Ion Ghica - *Opere*, vol. I, Ed. Pentru Literatură, București, 1967, p. 42
28. Vasile Diamandi Amincianul, *op. cit.*, p. 107
29. *** - *The Creation of the Manaki Brothers*, p.22,

La Ianina, a lucrat plătit cu ora, abia din 1904 primind un salariu fix. Directorul liceului era Lakadamos Lăzărescu, asasinat la București în 1901. Înlocuitorul acestuia, Lazăr Duma din Pisuderi, rudă a viitoarei soții a lui Ienache, Anastasia, a transformat gimnaziul în Școala Comercială Română și a rămas director până în 1903. Ulterior, Duma a devenit inspector general al școlilor românești din Imperiul Otoman, în locul lui Apostol Margarit, căzut victimă unui atentat grec. În 1905 Lazăr Duma a fost la rândul său ucis de antarți greci la Salonic[30]. Se poate observa că vremurile erau destul de tulburi, astfel încât chiar și meseria de profesor era periculoasă.

În 1903 a izbucnit Răscoala de Sf. Ilie. În 1893 la Salonic fusese fondată o organizație secretă macedoneană care urmărea eliberarea Macedoniei. Când, un an mai târziu, la Sofia a fost constituit un Comitet Suprem al organizației, sprijinit de coroana bulgară, adepții „Macedoniei pentru macedoneni" și-au redenumit mișcarea Organizația Revoluționară Macedoneană Internă (VMRO). Liderii de la Sofia și ofițerii bulgari care îi sprijineau au declanșat răscoala două săptămâni după Sf. Ilie[31]. Guvernul grec a dezavuat răscoala. Din cauza insuficientei pregătiri și a conflictelor, inclusiv violențe între adepții autonomiei Macedoniei și liderii pro-bulgari, răscoala antiotomană de Sf. Ilie în Macedonia a fost înăbușită repede, cu excepția câtorva locuri. Într-o regiune muntoasă, la Kruşevo (unde cei 4.000 de aromâni reprezentau două treimi din populație) răsculații au reușit să-și constituie un guvern multinațional, condus de aromânul Vanghel Dinu. Din cei șase miniștri în guvernul provizoriu, trei erau aromâni: Teohari Nește (finanțe), G. Ceacea (rechiziții) și Nicolae Baliu (sănătate). Șeful militar local a fost tot un aromân, Pitu Guli (1845-1903), considerat azi un erou național macedonean[32]. „Republica de la Kruşevo" este considerată astăzi un model de conlucrare etnică iar ziua națională a Republica Macedonia comemorează evenimentele de Sf. Ilie din 1903. De asemenea, începând cu 2 august, 600 de aromâni din Vlaho-Clisura s-au opus timp de 23 de zile armatei otomane[33]. După înăbușirea răscoalei au

30. *Românii de la sud de Dunăre*. Vezi și Christodoulou, *op. cit.*
31. *** - *Macedoine,* Institut d`histoire nationale, Skopje, 1981, articolul lui Manol Pandevski - *Yane Sandanski and the Macedonian Liberation Movement*, p. 243- 265
32. Ianni A. Papathanasiu - *Istoria vlahilor în imagini*, Ed. Cartea aromână, Constanța, 2003, p. 10
33. Ioan Cardula - *Istoria armânjlor*, Fundatsia Sammarina, 2000, Constanța, p. 131

urmat represalii sângeroase. Consulul român de la Bitolia aprecia că 105 sate au fost afectate, fiind distruse 9.830 de case, 1.000 de luptători au fost uciși, ca și 1.778 de civili, iar aproximativ 61.000 de locuitori au rămas fără adăpost. În sprijinul populației afectate Parlamentul României a hotărât în ședința din 9 decembrie 1903 trimiterea unui ajutor de 600.000 de lei[34]. Între 1904-1908 în Macedonia și Epir fiecare etnie ajunsese să aibă bande înarmate. De aceea și aromânii erau organizați în grupuri înarmate, cum ar fi cele ale lui Gheorghe Kaloghira din Avdella și Apostolakis din Perivoli[35]. Milton i-a relatat lui Pavle Konstantinov că în 1900 ar fi devenit devenit membru al VMRO, cu sprijinul lui Costa Dabija, și s-ar fi ocupat de transportul clandestin de arme din Grecia[36].

Scriitorul aromân Nicolae Batzaria rezuma astfel situația din Macedonia în anul 1907: „ S-ar fi socotit ca descalificat acel locuitor al Macedoniei, care, ajuns la o vârstă, când putea ține o armă în mână sau chiar înainte de această vârstă, n-ar fi

34. *** - *Documente diplomatice. Afacerile Macedoniei. Conflictul greco-român 1905, Ministerul afacerilor Externe,* Imprimeria Statului, București, 1905, p. 12
35. Christodolou, *op. cit.*, p. 67
36. Pavle Konstantinov - *Braka Manaki*, Ed. Mlad Boreț, Skopje, 1982, p. 35

Întreitul omor de la Abella, 23 iulie 1905: Tolli Papa, Sterie T.Papa și Costaki Puliareu

Eroul de la Pind Mihali Tegu Iani din Perivole

făcut parte din vreo asociație secretă și nu s-ar fi remarcat prin ceva acte de curagiu."[37]

Deși fuseseră recunoscuți ca etnie aparte încă din 1902, prin iradeaua imperială din 9/22 mai 1905 (urmată a doua zi de teskereaua ministrului Justiției și Cultelor Abdurrhman) aromânii, „ca și ceilalți supuși nemusulmani" au primit dreptul de a-și folosi limba proprie în biserici și școli, ca și de a-și alege consilieri locali proprii. Astfel, au putut fi înființate inclusiv cu ajutorul statului român eforii școlare, epitropii bisericești și alte stabilimente naționale[38].

În mai 1905 a fost înființat și consulatul român din Ianina. Pe 12 iulie a avut loc inaugurarea, consulul Alexandru Bădeanu invitând oficialitățile orașului și pe Ienache pentru a fotografia evenimentul. Cu această ocazie apare pentru prima dată menționat numele lui Ienache în presa greacă. *Foni tis Ipirou* (*Vocea Epirului*) descrie batjocoritor evenimentul în numărul său din 23 iulie 1904: „pentru a încheia evenimentul, dl. Bădeanu a considerat potrivit să invite acea maimuță, fotograful kuțovlah Manakis, ca să facă fotografii oaspeților în grup. Acesta a fost actul final al inaugurării festive a acestui consulat propagandistic. În afara valiului și a corpului consular, cu unica excepție a domnului Betsios, care nu a fost invitat, singurele persoane prezente au fost 8 trântori kuțovlahi de origini incerte și un bijutier din Krușevo care lucrează la Ianina..."[39].

În aprilie 1905, însoțindu-l pe consulul român la Băiasa (Vouvousa), Ienache a fost implicat într-un conflict, care, urmat de evenimente și mai grave, a dus la tensionarea relațiilor între România și Grecia. Relațiile diplomatice au fost întrerupte între 1900-1911 în urma denunțării de către România a convenției comerciale bilaterale[40]. Aromânii care se declarau români au încercat să țină slujba de Paști în limba română dar au fost împiedicați de grecofilii (katsaonii) din

37. Din lumea islamului, Ed. Profile Publishing, București, 2003, p. 14
38. Românii de la sud de Dunăre, *op. cit.*, p. 192- 193
39. Christodolou, *op.cit.*, p. 65
40. Documente diplomatice, *op. cit.* p. 14, Românii de la sud de Dunăre, *op. cit.*, p. 195

Intrarea bandelor greceşti în oraşul Bitolia (1908)

localitate. Ienache a fost considerat unul dintre instigatorii dezordinii şi pedepsit cu deportarea din Ianina de către guvernatorul general al oraşului, Omar Paşa. Două ziare greceşti au menţionat evenimentele şi numele lui Ienache în termeni defăimători. Astfel, *Pyrrhus* anunţa pe 6 mai: „Mai mult, două alte persoane, care nu au fost implicate în complot dar au acţionat în nume propriu, un fotograf din Avdella şi un altul profesor de limba turcă din Veria, au fost deportaţi din Ianina şi se află deja la Atena." La rândul său, ziarul *O Agonas* (*Lupta*) din 8 mai conchidea: „Ca rezultat al acestei scrisori şi al incidentului de la Vouvousa poliţia a procedat azi noapte la percheziţionarea bagajelor inspectorilor din locuinţa închiriată şi a arestat pe unul dintre aceştia, un profesor, fotograf şi propagandist numit Manakias. Azi l-au arestat de asemenea pe celălalt inspector, în timp ce se plimba cu prietenii." Ienache a fost deportat în satul natal, a primit interdicţia de a preda şi i s-a anulat licenţa de fotograf la Ianina[41]. Abia la 1 septembrie a fost numit profesor la liceul românesc din Bitolia[42].

Între timp, evenimentele s-au agravat. Pe 4 mai Athalis Buias şi Kostas

41. Documente diplomatice, *op. cit.*, p.13
42. Christodolou, *op. cit.* 66

Akritas, șefii unei bande de antarți greci, au lansat un ultimatum aromânilor care construiseră biserici și școli românești. „Frați elino-vlahi... Mulți dintre voi ați fost înșelați de români și ați uitat patria voastră Grecia, care vă iubește ca și fiii săi. Vă întreb: ce așteptați din partea României? Să zboare deasupra Bulgariei și să ia acest teritoriu, unde n-are nici o dreptate?... Ce însemnează că limba voastră se aseamănă cu a lor?... Vă dăm acest consiliu: să goniți pe institutorii români și pe preoții care citesc românește, să vă întoarceți la credința părinților voștri și să cereți protecție de la noi în contra oricărui va îndrăzni să vă atingă. Suntem, sus la munte, în număr de 500 și avem și pe Dumnezeu împreună cu noi, căci cerem dreptate. Dacă în câteva zile nu vă conformați cu cele ce vă ordonăm, vă vom pedepsi cum se pedepsesc trădătorii și vom începe cu șefii, institutorii și preoții, ca să vă salvăm pe ceilalți."[43] Kostas Akritas era de fapt colonel în armata greacă, devenit ulterior ministru al Apărării în cabinetul lui Elefterios Venizelos. Amenințările au fost urmate de violențe. Dacă la Pleasa, lângă Korça (Koritsa), preotul român

43. Românii de la sud de Dunăre, *op. cit.*, p. 165

Trupe ale Junilor Turci (1908)

Anastase a fost cruțat căci a predat cărțile românești căpitanului Gudas, care le-a ars, în schimb pe 23 iulie 1905 Avdella a fost incendiată de către antarți greci (makedonomachoi). Din cele 100 de case, 70-80 au fost distruse, conform ziarului grec *Foni tis Ipiros (Vocea Epirului)* din 11 noiembrie. Același ziar, în 2 septembrie relatase cu satisfacție: „O bandă de insurgenți au intrat în Avdella și l-au prins pe preotul românofil, pe cumnatul acestuia și pe un alt cetățean, i-au dus în afara satului și i-au executat ca agenți ai Comitetului Român."[44] O carte poștală din acea perioadă, fără menționarea anului și autorului, tipărită la București, prezintă numele și portretele victimelor: „Sterie Papa, Toli Papa, C.Puliakeu masacrați la 23 iulie 1905 de antarții greci"[45]. Cu aceeași ocazie a fost distrusă și casa familiei Manakia, reconstruită însă în 1908. În anul următor a fost atacată Gramaticova, iar Paticina a fost arsă de către banda lui Kostas Agapinos (supranumit Tellos Agras, în traducere „Cel Perfect și Sălbatic"). Presa română a relatat despre masacre grecești la Grevena și Avdella. În acest sens sunt semnificative relatarea

44. Christodolou, *op. cit.*, p. 77

45. Sterie Papa, Toli Papa, C.Puliakeu, *Masacrați la 23 iulie 1905 de antarții greci*, Carte poștală, Ed. Papetăriei „La principele Nicolae", București

Manifestația locuitorilor din Koritsa

Manifestația românilor cu prilejul victoriei Revoluției Junilor Turci (Bitolia)

consulului Brăileanu de la Ianina în *Aromânul* I/ 11/ 4 iunie 1906, ca și știrea și de la aceeași dată din *Courrier Européen* din Paris. În asemenea condiții relațiile diplomatice dintre România și Grecia vor fi reluate abia în 1911 (*Aromânul* I / 27 / 10 aprilie 1911).

În 1908 izbucnește Revoluția Junilor Turci. Bulgaria profită de situație și își proclamă independența pe 6 septembrie. În acel an, pe 10 iulie, frații Manakia s-au bucurat cu ocazia victoriei Revoluției Junilor Turci care a consfințit restabilirea Constituției. A fost momentul în care aromânii își puneau cele mai mari speranțe în viitorul lor iar convietuirea cu celelalte popoare din Imperiul Otoman părea că va fi pașnică și prosperă.

În 1908 Macedonia istorică era cuprinsă în trei vilaiete: cel de Skopje (Uskub, care includea Kosovo), Monastir (care cuprindea și centrul Albaniei) și Salonic

(Selanik, care cuprindea Castoria și Grevena în vest și se întindea până la Drama în est, în actuala provincie grecească Tracia)[46]. Termenul Macedonia era utilizat pentru o regiune care se întindea de la muntele Șar la Marea Egee în nord, munții Olimp și Pind la sud, de la munții Rodopi în est până la lacul Ohrid în vest, incluzând de fapt și Albania. Era vorba de un teritoriu de aproximativ 95.000 km^2 și de o populație de aproximativ 2,4 milioane de locuitori[47]. La rândul său Epirul făcea parte din vilaietul de Ianina împreună cu sudul Albaniei actuale.

Între 1912-1913 a avut loc Primul Război Balcanic. Sârbii și grecii au înregistrat succese în Macedonia. Sârbii au învins la Kumanovo (23 octombrie 1912) și au pătruns în Skopje. Pe 16-18 octombrie au mai repurtat o victorie lângă Bitolia. Grecii au ocupat Salonicul, o parte din Epir și insula Creta. La rândul lor, bulgarii ajunseseră la 40 de kilometri de Istanbul iar muntenegrenii ocupaseră o parte din Metohia și Shkoder. Pe 28 noiembrie 1912 Albania își proclamă independența. Pacea încheiată la Londra (17/30 mai 1913) a fost de scurtă durată. Scriitorul aromân Nicolae Batzaria (1869- 1950), în calitate de ministru al Lucrărilor Publice în 1913 în guvernul Junilor Turci, a fost și unul dintre semnatarii înțelegerilor de la conferința ambasadorilor marilor puteri de la Londra, din decembrie 1912. Din partea României a participat Nicolae Mișu, ministrul României la Londra, asistat de consulul general al României la Londra (între 1910-1930), Marcu Beza (1882-1949), de origine aromână, cunoscut mai ales ca scriitor și orientalist. De asemenea, pe 14/27 martie 1913 ministrul plenipotențiar N. Mișu raporta lui Titu Maiorescu că a însoțit delegația aromânilor compusă din poetul George Murnu (1868-1957) și profesorii Iuliu Valaori (1867-1936) și Pericle Papahagi (1872-1943), la toate ambasadele marilor puteri pentru ca aceștia să susțină punctul de vedere al aromânilor în chestiunea regimului teritoriilor eliberate de sub stăpânirea otomană[48].

Al Doilea Război Balcanic a izbucnit la 29 iunie 1913 când țarul Ferdinand de Saxa-Coburg a ordonat armatei bulgare să atace trupele sârbești și grecești de la graniță, în Macedonia. A fost un atac fără nici un avertisment asupra unor

46. Maria Nystazopoulou-Pelekidou – *The Macedonian Question. A Historical Review*, Ionian University, Corfu, 1992, p. 24. Vezi și Mustafa Ali Mehmed - *Istoria turcilor*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976
47. Stevan K. Pavlowitch, *op. cit.*, p. 162
48. Românii din sudul Dunării, p. 234

aliați. România a intervenit militar târziu (1 iulie 1913), urmată fiind imediat de Turcia. Intervenția a fost decisivă, căci Bulgaria nu a mai putut rezista pe patru fronturi. Motivele intervenției au fost rectificarea graniței dobrogene (includerea Silistrei), ulterior apărând și problema protecției aromânilor întrucât Bulgaria anexase teritorii unde aromânii obținuseră drepturi în urma restaurării constituției otomane în 1908. Intervenția s-a făcut după mari ezitări, la insistența guvernelor Serbiei, Greciei și Turciei, care au oferit teritorii în dauna Bulgariei și au promis păstrarea drepturilor obținute de aromâni. Pe de altă parte, așa cum reiese din însemnările primului ministru Titu Maiorescu (a cărui mamă, Maria Popazu, era de origine aromână) și ale ministrului de externe, Alexandru Marghiloman, familia regală română milita, cu sprijin italian, pentru constituirea unui stat albano-macedonean, în care aromânii ar fi avut o proporție însemnată, sub conducerea

Clerul otoman înaintea steagului Constituției 10 iulie 1908

prințului Wilhelm de Wied, vărul reginei României Elisabeta de Wied (devenită Elisabeta de Hohenzollern-Siegmaringen după căsătoria cu prințul Carol în 1869). În acest sens au fost inițiate discuții prin intermediul senatorului Nicolae Batzaria, reprezentant al aromânilor în Parlamentul Otoman (din 1908, alături de deputatul dr. Filip Mișa). Pacea încheiată la București (29 iulie /10 august 1913) nu a avut însă prevederi clare asupra drepturilor aromânilor. Ca o compensație pentru aromânii afectați de persecuțiile din teritoriile nou încorporate statelor balcanice, România a încurajat ulterior colonizările cu aromâni în Cadrilaterul dobrogean. La rândul său, Wilhelm- Friederich Henric de Wied (1876-1945), căpitan de infanterie în armata prusacă, a ajuns cu sprijinul României și al marilor puteri principe al Albaniei în 1914, ba chiar a fost proclamat „mbret" (împărat), însă izolat în preajma Primului Război Mondial și confruntat cu ambiția primului ministru Esat Toptani, a trebuit să plece după numai șase luni (7 martie-2 septembrie 1914)[49].

Principalul rezultat al războaielor balcanice l-a constituit împărțirea Macedoniei mai ales între Serbia, care a ocupat teritoriile din jurul Văii Vardarului, aproximativ 16.000 kmp, și Grecia, care a ocupat țărmul de nord al Mării Egee cu orașul Salonic, aproximativ 19.000 km^2, Bulgaria păstrând doar Valea Strumei și Munții Pirin, aproximativ 4.000 km^2 [50]. Dacă până în secolul XIX păstoritul în zone montane izolate și negoțul au contribuit la persistența și afirmarea aromânilor, în epoca formării statelor naționale acest mod de viață a constituit un dezavantaj pentru această etnie. Comunitățile izolate ale păstorilor și cartierele de negustori aromâni din orașe nu ofereau suficientă coeziune. În plus, noile granițe au fragmentat și izolat și mai mult comunitățile aromânești, nu numai în Macedonia.

În perioada războaielor balcanice erau la sud de Dunăre 37 de biserici românești cu 60 de preoți și 70 de dascăli, 118 școli primare cu 231 de învățători, un liceu, o școală normală și o Școală Superioară de Comerț, unde își desfășurau activitatea 69 de profesori. Cu toate acestea Take Ionescu anunța cu regret pe 4 decembrie 1903 în Adunarea Deputaților: „Doar în vilaietul Bitoliei grecii au

49. Stevan K. Pavlowitch, *Istoria Balcanilor*, 1804-1945, Ed. Polirom, Iași, 2002, *op. cit.*, p. 189
50. *Ibidem*, p. 191. Vezi și *Kratka istoriia na Bălgaria*, p. 154

Milton vizitându-l pe Ienache la închisoarea din Bitolia (1917)

Misiunea militară engleză în timpul Primului Război Mondial

336 de şcoli, bulgarii 245, sârbii 40, iar noi 20."[51] În 1919 delegaţia Consiliului naţional al românilor din Pind aprecia că trăiau în spaţiul balcanic 600.000 de români, dintre care în fostul vilaiet Monastir (regiunea Bitoliei) 83.000. Pe de altă parte, în urma recensământului din 1928 reieşea că în Grecia erau aproape 20.000 de aromâni[52]. În aceeaşi perioadă însă începe o migraţie în masă a aromânilor în România, aceasta luând o formă organizată între 1925-1932, când un număr între 4.946 şi 6.553 de familii sunt colonizate de către autorităţile române în Cadrilaterul dobrogean[53].

În Primul Război Mondial, în 1915, armata sârbă copleşită numeric şi atacată din mai multe părţi este nevoită să se retragă prin Albania în Insula Corfu. Astfel, Macedonia dintre Valea Vardarului şi Debar (Macedonia sârbească) este ocupată de Bulgaria, aflată alături de Turcia în tabăra Puterilor Centrale. Bulgaria a atacat pe trei fronturi, inclusiv România la Turtucaia, de data aceasta cu sprijin german şi

51. Românii din sudul Dunării, *op. cit.*, p. 185

52. *Ibidem*, p.191

53. Între coloniştii din Şabla veniţi între 1928-1937 figurează capii de familie A. M. Manacu, T. Gh. Mărgărit, patru familii Caraiani din zona Veriei. Un Gh. Manafu s-a stabilit în Cociumar între 1929-1932, un Mihai Alex. Manafu între 1939 în Sahânlar, iar în 1940 un Constantin M. Manacu se refugiază din Cadrilater în Sarichioi Deal. Este destul de plauzibil că Manacu, Caraiani şi Mărgărit din zona Veriei erau din Avdella şi chiar rude ale fraţilor Manakia. Vezi Nicolae Cuşa - *Aromânii (Macedonenii) în România*, Ed. Muntenia, Constanţa, 1996

turcesc. În 1916 are loc ofensiva Antantei prin intermediul corpului expediționar de la Salonic, soldată cu victoriile de la Kajmakacealan și Bitolia.

În 1917 aromânii din Epir proclamă o republică la Samarina, localitatea situată la cea mai mare înălțime din Grecia (1650 m), la doar 60 de km de Avdella, care rezistă un an. Conducătorul lor Alcibiade Diamandi e nevoit să fugă în Albania de teama autorităților grecești[54].

Pe 18 septembrie 1918 frontul bulgar este spart la Dobropole și începe ofensiva generalului francez Maurice Sarrail. Curând, Bulgaria semnează armistițiul la Salonic, iar regele, compromis de noul dezastru militar, abdică o săptămână mai târziu în favoarea fiului său (3 octombrie). La 1 decembrie 1918 a fost proclamat Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (din 1929 Regatul Iugoslaviei), în componența căruia intra din nou și o mare parte din Macedonia. În 1919 prin tratatul de la Neuilly Bulgaria a retrocedat teritoriul cucerit, căruia i s-a adăugat și zona Strumiței. Mulți aromâni se înrolaseră în trupele anglo-franceze din Armata Orientului, însă acest corp expediționar a avut mult timp un rol sub așteptări, rămânând blocat până spre sfârșitul războiului la Salonic și contribuind în 1916 la eliberarea doar a unei părți din Macedonia, inclusiv Bitolia. Abia pe 10 noiembrie 1918 trupele sârbești și franceze au trecut Dunărea determinând reintrarea României în război.

În 1916 guvernul sârb a închis școlile românești, pe care le-a redeschis, după semnarea unui nou acord cultural iugoslavo-român, abia în 1934. Tot în 1916, în timpul ocupației bulgare a Bitoliei, la o percheziție au fost găsite trei puști, praf de pușcă, ca și fotografii cu avioane în casa fraților Manakia, iar suspiciunile s-au îndreptat asupra lui Ienache. Deși la proces Ienache a încercat să explice că fotografiile cu avioane au fost comandate de un ofițer german, a fost găsit vinovat de activități ilegale[55]. A fost întemnițat în luna februarie la închisoarea din Bitolia, apoi, la intervenția rudelor, internat în lagărul de la Plovdiv (1916-1919), unde și-a amenajat un an mai târziu un alt atelier. După ce a fost eliberat, Ienache a plecat la București pentru a solicita despăgubiri pentru perioada cât a fost internat în lagărul de la Plovdiv și pentru a solicita un post de profesor la Bitolia

54. Ioan Cardula, *op.cit.* p. 33
55. Pavle Konstantinov, *op.cit.*, p. 38

întrucât primise o nouă numire la Bazargic (actualmente Dobrici, în Bulgaria), în Cadrilaterul dobrogean. În acest sens, l-a angajat pe avocatul Iona Bura, căruia i-a dat o procură pentru a-l reprezenta și în 1921[56]. Probabil, faptul că Ienache a fost pus în imposibilitatea de a mai lucra ca profesor la Bitolia, i-a determinat pe cei doi frați să înceapă proiecția de filme, mai întâi într-o grădină (1921) și apoi într-un cinematograf construit într-o clădire proprie, ridicată special în acest scop (1923-1939).

Ienache s-a căsătorit pe 26 iulie 1922 cu Anastasia Hagi Ilia (n. 1897 la Prilep) în Biserica românească Sfinții Împărați Constantin și Elena din Bitolia[57]. Fiul lor, Dimitrie (Tache), s-a născut doi ani mai târziu. Anastasia a murit pe 16 decembrie 1926 la numai 29 de ani. Ienache nu s-a mai recăsătorit. În 1931 s-a deplasat la Salonic pentru a-și înscrie fiul la școala comercială românească din Salonic. În 1935 își anunța într-o scrisoare fratele că lucrează ca profesor de caligrafie într-o școală românească din Salonic. Se poate conchide că după 1931, cel mai târziu din 1935, Ienache începuse să locuiască în Grecia[58].

Milton s-a căsătorit târziu, în 1936, după o logodnă de zece ani, cu Vasilica Duca, provenită tot dintr-o familie aromânească, din Grevena. Nu a avut copii, adoptând după un an de la căsătorie un nepot din Larisa, Leonida, care a absolvit Facultatea de Silvicultură la Skopje și trăiește la Prilep, în Republica Macedonia.

Milton părea indiferent la problemele politice și capabil de a se înțelege cu oricine. Există însă mărturii că s-ar fi implicat în lupta pentru eliberarea Macedoniei de turci. La 18 ani apare fotografiat în costum de luptător VMRO (macedonean), iar în 1908 apare alături de căpitanul grec Kasavitas și oamenii acestuia. Nu a ajuns niciodată combatant, căci în 1914 a fost încorporat în regimentul sârbesc de infanterie „Cneazul Miloș cel Mare", dar a fost lăsat la vatră curând din cauza unor probleme medicale. De fapt, Milton și Ienache se pare că nu au dorit să fie combatanți[59].

În 1951 Milton era abonat la revista *Libertatea*, a românilor din Voievodina (singurul loc din Balcani unde se mai publicau după al Doilea Război Mondial

56. *** - *The Creation of the Manaki Brothers*, p. 27
57. *Ibidem*, p. 24
58. *Ibidem*, p. 28
59. Pavel Konstantinov, *op.cit.*, p. 37

Milton Manakia cu motocicleta sa (1925, colecția Asociației avdeliților)

periodice în limba română) și mărturisea într-o scrisoare interesul pentru cultura română[60]. Astfel, în 06.02.1951, după ce citise în ziarul *Libertatea* despre punerea în scenă în limba română de către Nicolae Bocșan a piesei „Doamna ministru" de Branislav Nușić (1864-1938), Milton îi scria profesorului Bocșan din Vârșeț: „Eu sunt român și când văd și citesc că oamenii români progresează cu cultura, mă bucur și îmi saltă inima." El îi trimite lui Bocșan și o fotografie a lui Nușić și adaugă că l-a cunoscut în 1912, când acesta era funcționar consular al Serbiei la Bitolia (n.n. în 1913 acesta revenind și fiind fotografiat din nou, în calitate de subprefect al regiunii ajunse sub autoritatea Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor) și a aflat chiar de la acesta că era „din părinți români din Clisura, comună românească pură". În finalul scrisorii menționează cu mândrie că „filmul meu rulează în toată Jugoslavia". Semnează scrisoarea: „Milton Manakia". Și toate acestea se întâmplau în 1951, când relațiile româno-iugoslave erau tensionate după conflictul Stalin-Tito, căci tocmai liderul comunist român Gheorghe Gheorghiu-Dej citise la reuniunea Cominternului raportul de denunțare a „deviației" lui Tito!

De-a lungul timpului Milton a fost membru al Societății de Cruce Roșie, al Uniunii Iugoslave, al Frontului Democratic, al Asociației Vânătorilor, al Frăției Umanitare Evreiești, al Uniunii Sindicatelor, al Alianței Sârbo-Franceze[61].

După al Doilea Război Balcanic și mai ales după Conferința de Pace de la Lausanne (24 iulie 1923) care a încheiat războiul greco-turc, demografia Macedoniei se schimbase. Din cei 1,3 milioane de etnici greci stabiliți în Grecia (1 milion proveniți din Asia Mică iar restul din sudul Rusiei și din Bulgaria), peste 900.000 s-au stabilit în Macedonia grecească, de aici plecând 400.000 de

60. Scrisoare manuscrisă a lui Milton Manakia către Nicolae Bocșan, datată 06.02.1951. O fotocopie a scrisorii, aflate în posesia lui N.Bocșan din Vârșeț, am primit-o de la regretatul regizor Pompiliu Gâlmeanu care l-a cunoscut pe destinatar.

61. *** - The Creation of the Manaki Brothers, *op. cit.*, p. 65

Grup de ofițeri germani vizitând mormintele de la Bitolia (1941)

musulmani, mai ales turci (dar și greci musulmani- valaades, ca și meglenoromâni, în parte musulmani, care s-au stabilit în România și Turcia). În timp au avut efect și acțiunile de grecizare în sud, respectiv de sârbizare în nord[62].

În 1941 Bulgaria a ocupat din nou cea mai mare parte din „Macedonia sârbească", nordul rămânând sub control german iar o zonă din vest fiind cedată protectoratului italian al Albaniei. Pe 4 iulie 1941 Partidul Comunist Iugoslav hotărăște intrarea în acțiune a detașamentelor de partizani. După capitularea Italiei, consiliul antifascist iugoslav întrunit la Jajce pe 29 noiembrie 1943 a devenit în fapt organul legislativ, l-a numit pe Iosip Broz Tito mareșal și a stabilit în principiu organizarea noului stat iugoslav postbelic, recunoscând poporul macedonean și hotărând constituirea Republicii Macedonia alături de celelalte 5 republici în cadrul RSF Iugoslavia de mai târziu[63].

La începutul celui de-al Doilea Război Mondial, autoritățile italiene de ocupație a Greciei, după modelul german al statelor-satelit Slovacia și Croația, au sprijinit constituirea unei „Republici a Pindului", având în vedere o zonă cu populație aromânească numeroasă. La Grevena s-a întrunit un Consiliu național

62. Românii de la sud de Dunăre, *op. cit.*, p. 349
63. Stevan K. Pavlowitch, *op. cit.*, p. 227- 228

al aromânilor din Pind, Epir și Tesalia. Președinte era din nou Alcibiade Diamandi. Mai multe cadre didactice ale liceului românesc din Grevena au semnat adeziuni. Diamandi a redactat un memoriu către Francesco Giacomini, reprezentantul guvernului italian în Albania și acesta a aprobat ca aromânii să-și formeze o poliție proprie în Korça și Metsovo sub control italian. Guvernul nu a existat în fapt decât trei zile, căci autoritățile italiene l-au dizolvat[64].

După al Doilea Război Mondial aromânii, dintre care mulți aderaseră în România la extrema dreaptă (Constantin Papanace, Sterie Ciumeti, Nicolae Caranica, Dumitru Belimace) și aveau rude în străinătate, au avut de suferit mari persecuții. La fel, în Grecia, mulți intelectuali au fost acuzați de colaboraționism cu ocupanții italieni și germani sau pentru relații cu comuniștii din munți și din Iugoslavia. Persecuțiile au continuat în Grecia și după dictatură (1967-1974), întrucât Grecia nu recunoaște nici astazi minorități naționale, ci doar religioase. La 21 februarie 1946 guvernul grec a dispus unilateral încetarea Acordului cultural româno-grec din 1913, anexă a tratatului de pace din 1913 și închiderea școlilor

64. Ioan Cardula, *op.cit.*, p.160-161

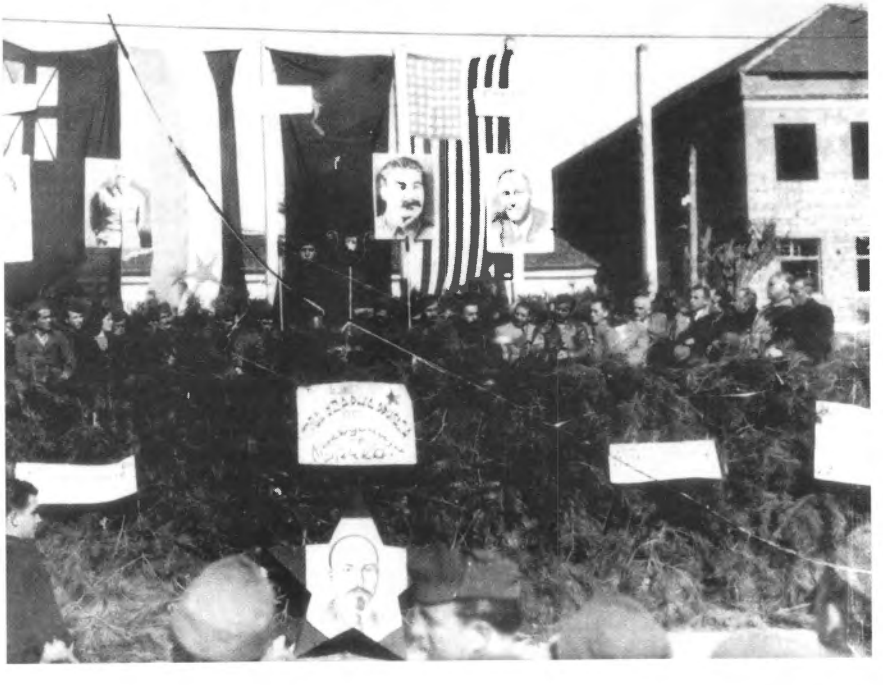

Ceremonie cu prilejul sosirii brigăzii egeene de partizani la Bitolia (1944)

românești, precum și preluarea imobilelor, mobilierului, inventarului și arhivelor, ca și expulzarea profesorilor cu cetățenie română. Unii profesori au fost chiar arestați, iar președintele comunității românești din Salonic, C. Anastase, a fost asasinat în 1945. În ciuda unor demersuri, precum cele ale ministrului Educației și Învățământului, Ștefan Voitec pe lângă ministrul Afacerilor Externe Gheorghe Tătărescu și ale secretarului general al Ministerului Afacerilor Externe, Vasile Stoica (1889-1974, scriitor și fost ambasador la Tirana și Sofia), către ambasadorul României la Moscova, situația nu a putut fi schimbată. La fel, convenția culturală româno-iugoslavă din 1934 a încetat de facto în 1945, școlile românești nu și-au mai putut relua activitatea, în ciuda unor demersuri precum cele ale ambasadorului României la Belgrad Tudor Vianu, ca și a unora neoficiale chiar la mareșalul Tito. Lucrurile au evoluat asemănător în ceea ce privește bisericile românești. Biserica cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena din Bitolia nu a putut funcționa în timpul ocupației bulgare, iar în octombrie 1946 era închisă, parohul titular fiind expulzat în România[65]. Pentru a înțelege dificultatea situației aromânilor după al Doilea Război Mondial menționăm și faptul că, de pildă, în 1950 s-au întâlnit doi miniștri de externe, ai Greciei și Iugoslaviei, de origine aromână: Evanghelios Averof Tosița (1910 Trikala- 1990), respectiv Kosta Popović (n. Bitolia). În acea epocă ei nu au putut însă face nimic pentru conaționalii lor[66].

Ienache a ieșit la pensie forțat de închiderea școlilor românești în 1946. Fiul său, Tache, devenit un tânăr promițător, a murit de tuberculoză la Salonic pe 14 ianuarie 1948, provocându-i tatălui o durere din care nu și-a mai revenit. S-a mutat în locuința nepoatei sale Olga Stylou[67] și a murit în urma unei congestii cerebrale pe 19 mai 1954.

În 1951 Milton a dat toate filmele sale Cinematecii Iugoslaviei pentru a fi copiate. În 1954 au fost copiate majoritatea filmelor, astfel încât originalele i-au fost înapoiate. Milton a început demersurile pentru vânzarea colecției în 1952[68]. Există o mărturie greacă conform căreia în 1954 se pare că ar fi încercat să vândă colecția consulatului grec pentru a obține o bursă de studii în Grecia pentru fiul

65. Românii de la sud de Dunăre, *op. cit.*, p. 336- 346
66. Ianni A. Papathanasiu, *op. cit.*, p. 65
67. Christodolou, *op. cit.*, p. 234
68. *The Creation of the Manaki Brothers*, p. 28

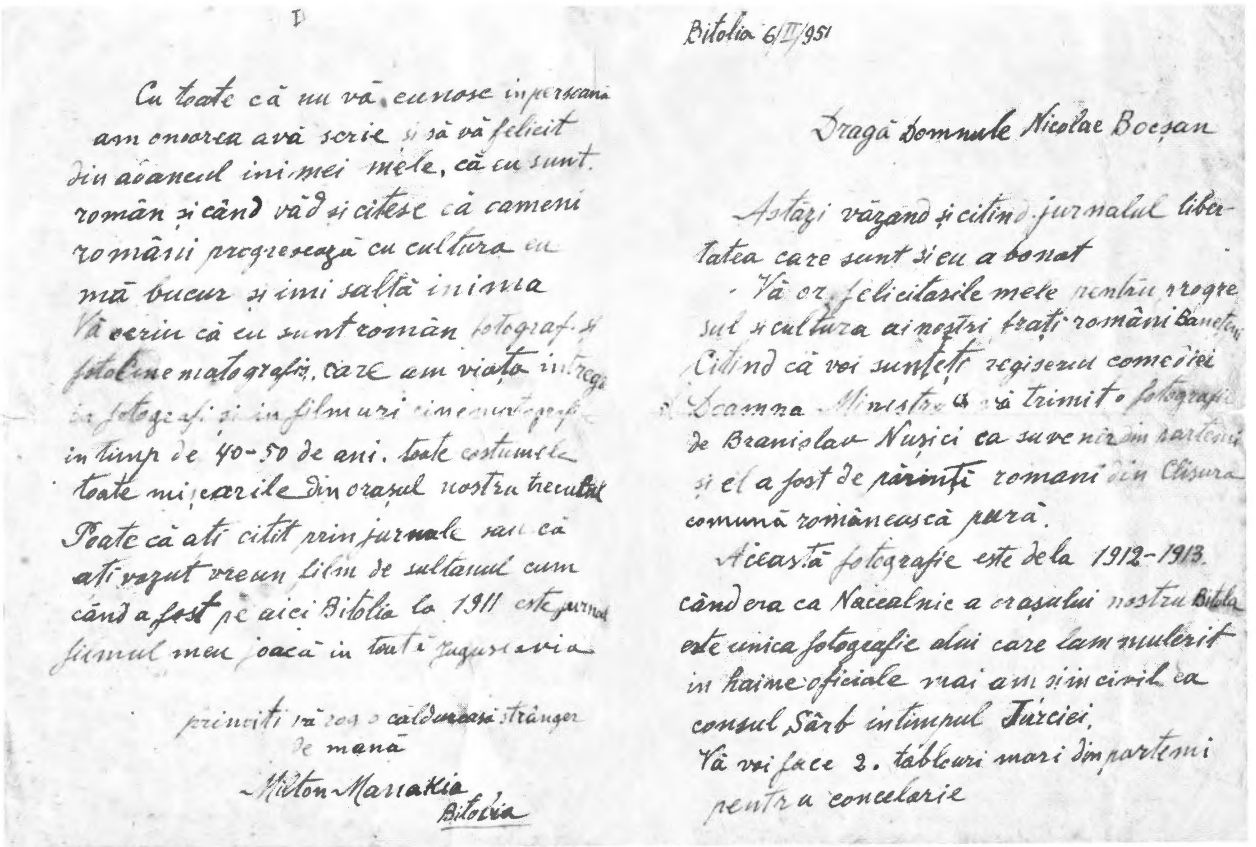

Bitolia 6/II/951

Dragă Domnule Nicolae Bocșan

Astăzi văzând și citind jurnalul libertatea care sunt și eu abonat
Vă or felicitările mele pentru progresul și cultura ai noștri frați români Banețeni
Citind că voi sunteți regiserul comediei Doamna Ministrul vă trimit o fotografie de Branislav Nușici ca suvenir din partemi și el a fost de părinți romani din Clisura comună românească pură.
Această fotografie este de la 1912-1913. când era ca Nacealnic a orașului nostru Bitola este unica fotografie alui care lam mulerit in haine oficiale mai am și in civil ca consul Sârb in timpul Turciei.
Vă voi face 2. tablouri mari din partemi pentru concelarie

Cu toate că nu vă cunosc in persoană am onoarea avă scrie și să vă felicit din adâncul inimei mele, că eu sunt român și când văd și citesc că oameni români progresează cu cultura eu mă bucur și imi saltă inima
Vă scriu că eu sunt român fotograf și fotocinematografiș, care am viața intregă in fotografi și in filmuri cinematografice in timp de 40-50 de ani. toate costumele toate mișcarile din orașul nostru trecutul
Poate că ați citit prin jurnale sau că ați vazut vreun film de sultanul cum când a fost pe aici Bitolia la 1911 este jurnal filmul meu joacă in toată Iugoslavia

primiți vă rog o căldurească strânger de mână
Milton Manakia
Bitolia

Scrisoarea lui Milton către Nicolae Bocșan (1951)

său adoptiv[69]. Pe 23 septembrie 1955, după ce a aflat că fratele său decedase, a încheiat un contract cu Arhivele Macedoniei prin care a vândut 1.500 de metri de peliculă cu 1 milion de dinari. În 1958 a vândut și alte materiale, pentru ca în 1961 să vândă și filmele cuprinzând vizitele sultanului la Salonic și Bitolia.

În ultimii ani ai vieții Milton s-a bucurat de o recunoaștere a meritelor sale de pionierat în cinematografie. În 1955 regizorul macedonean de origine aromână Dimitrie Osmanli i-a dedicat un subiect de jurnal de actualități, *Întâlnire cu primul nostru cineast*. În 1958 regizorul croat Branko Ranitović (împreună cu Momcilo Joić în calitate de co-scenarist) a realizat un film documentar de 15 minute despre activitatea sa. În filmul *Camera 300/ Kamera 300* sunt prezentate fragmente din vechile filme, iar bătrânul Milton mișcă manivela vechiului său aparat Bioscope

69. Christodolou, *op. cit.*, p. 233

300 și spune câteva cuvinte. În anul următor filmul a fost premiat la festivalul de la Pula, iar Miton a participat ca oaspete de onoare. În 1963 la Festivalul de filme documentare și de scurt metraj de la Belgrad, Vladimir Pogacić (1919-1999), directorul Cinematecii Iugoslaviei, i-a înmânat un premiu omagial. I s-au luat interviuri, a fost invitat să participe la realizarea primelor filme ale studioului Vardar, iar imediat după moarte a fost realizat un timbru cu chipul său etc.

Din mai 1961, împreună cu un specialist de la Arhivele Statului din Bitolia, Pance Sigherovski, a început să prelucreze colecția de fotografii. În 5 luni cei doi au reușit să prelucreze 5.800 de fotografii. În ultimii 15 ani ai vieții Milton a suferit de diabet. În ianuarie 1964 s-a internat, apoi pe 4 martie a trebuit să fie internat din nou. A murit a doua zi, în zorii zilei de 5 martie 1964, la vârsta de 82 de ani[70]. A fost îngropat a doua zi cu mare fast la Cimitirul românesc. Cortegiul funerar a făcut mai multe opriri pe drum, iar Dimitar Dimitrovski-Takeț, Branko Gapo, din partea cineaștilor iugoslavi și Boris Traikovski, viitorul președinte al Republica Macedonia, din partea organizațiilor civice și politice, au omagiat activitatea lui Milton Manakia. Soția lui Milton a murit exact în aceeași zi, șase ani mai târziu[71]. În anul morții lui Milton, același Branko Gapo, regizor aromân din Republica Macedonia, a realizat un film despre aromânii nomazi (sărăcăceni), *Ultimii nomazi / Poslednite nomadi.*

Cei doi frați au avut un comportament tipic de aromâni. Și-au manifestat constant dragostea fraternă, pentru care stă mărturie activitatea lor comună timp de 41 de ani, pentru familie, pentru tradițiile și locurile natale ale aromânilor. Ienache a fost și promotor al învățământului în limba română, doritor de a păstra legăturile cu România, ca și apărător al drepturilor culturale ale aromânilor. Chiar și Milton și-a dovedit sentimentele românești până în ultimii ani ai vieții. Pe de altă parte, la fel ca și alți aromâni, cei doi frați au fost cetățeni loiali statului în care trăiau, mai întâi ca supuși otomani, apoi ca cetățeni ai Iugoslaviei comuniste, respectiv Greciei. Comportamentul lor a fost și în acest caz caracteristic aromânilor și minoritarilor în genere. Activitatea lor de fotografi și cineaști a reflectat obiectiv viața tuturor naționalităților din Macedonia și Epir. Au avut simpatii pentru luptătorii pentru

70. Dimitar Dimitrovski–Takeț - *Manaki i Bitola,* Rabotniceskijot univerzitet Krste P. Misirkov, Bitolia, 1977, p. 32
71. The Creation of the Manaki Brothers, *op. cit.*, p. 30

Nuntă aromânească la Nijopole în 1928, (actualmente în Republica Macedonia)

libertate dar au realizat fotografii contra cost pentru toți cei care le-au solicitat acest lucru. Filmele lor au reprezentat o preocupare artistică fără scop practic, la fel ca și o parte din fotografii. Se poate spune, de aceea, că și-au urmat deopotrivă chemarea artistică, cât și interesele materiale.

Deși cei doi frați se considerau români, este destul de problematic a-i socoti astăzi astfel, întrucât mulți aromâni nu se mai consideră români. Ei reproșează României neglijența în redactarea Tratatului de pace din 1913[72] și vânzarea în 1945 a școlilor și altor clădiri. De fapt, după al Doilea Război Mondial regimul comunist al României a vândut majoritatea proprietăților de stat din străinătate și a încetat orice relații cu comunitățile românești din afara granițelor și nu a avut aproape nici o reacție față de eforturile U.R.S.S. de a transforma Basarabia într-o Republică Moldovenească și a proclama o nouă limbă latină, limba moldovenească. O asemenea politică a avut repercursiuni serioase și chiar definitive asupra comunităților românești de dincolo de granițe.

72. D. Abeleanu - *Neamul românesc din Macedonia*, Atelierul Institutului de Arte Grafice C. Sfetea, București, 1916, p. 66: „Atunci reprezentanții României, beți de glorie că, în sfârșit, glasul României a fost ascultat, s-au mulțumit să ne vândă ca pe o marfă."

Destinul actual al aromânilor seamănă cu cel al retoromanilor, în declin numeric deși aceștia au drepturi culturale în Elveția, la fel ca aromânii din Republica Macedonia, de exemplu, și cu cel al corsicanilor, care după o lungă izolare de Sardinia și Italia, nu mai doresc să fie considerați sarzi sau italieni, ci pur și simplu corsicani. De aceea organizațiile aromânilor nu pot reintra în posesia vechilor patrimonii întrucât majoritatea au fost proprietatea statului român. Fenomenul izolării este regretabil și ireverențios față de strămoși întrucât majoritatea cărturarilor aromâni se considerau români, ba chiar neîntemeiat din punct de vedere științific deoarece cei mai mari lingviști din lume (Ernst Gamillscheg, Antoine Meillet, Franz Miklosich, Gustav Weigand, Roman Jakobson și alții) continuă să considere idiomul aromân un dialect al limbii române. Pe de altă parte, la românii din Balcani care nu studiază în limba maternă și care nu pot aborda orice teme și un nivel înalt al conversației în idiomul propriu a apărut chiar un complex de inferioritate care îi face să-și ascundă originea. Astfel, deși teoretic ei se bucură acum de drepturi colective, nu se pot folosi îndeajuns de acestea. La acest lucru contribuie și opinia actuală a liderilor aromâni din Republica Macedonia care consideră că „propaganda românească" prin învățământul în limba română literară începând din 1864 și până în 1920 (în Serbia) sau 1945 (în Grecia) a avut un efect distructiv. După 1990 în Republica Macedonia aromânii au avut posibilitatea de a urma cursuri facultative de aromână de două ori pe săptămână. Entuziasmul inițial a scăzut și rezultatele sunt minime. În paralel au fost organizate cursuri pregătitoare de două săptămâni pentru dascălii aromâni. A fost adoptat un alfabet diferit de cel tradițional (aplicat de Capidan, Tache Papahagi ș.a.) și de scriitorii care au creat în aromână, alfabet în care a apărut „ts" (în loc de „ț"), „sh" (în loc de „ș") etc. S-a încercat fără succes o standardizare a aromânei în condițiile în care dialectul are 6 variante locale, unele situate în țări diferite și supuse unor împrumuturi de termeni moderni și necesari din limbi diferite. Astfel, aromânii solicită în loc de „adeverință", o „apodicsi" în Grecia, o „potfradă" în Republica Macedonia, pe când cei din Albania cer un „vărtetim". Nedeclarându-se ca fiind o minoritate care aparține de un popor, aromânii au statutul unui „grup etnic". Drepturile grupurilor etnice sunt limitate. În spatele acestor grupuri etnice nu stă nici un stat. Părinții se întreabă ce vor face mâine copiii lor dacă urmează o școală

aromânească. Cum și unde se vor integra ei? Așa-zisă limbă aromână proclamată azi împotriva opțiunii înaintașilor și cărturarilor aromâni din trecut nu poate fi unificată prin câteva reviste, traduceri și emisiuni la radioul și televiziunea națională macedoneană. Ideea creării unei limbi literare poate că în sine nu este rea, dar trebuie să se aprecieze corect dacă există premize reale pentru a obține așa ceva. Unui valon din Belgia sau unui vorbitor de dialect francez din Elveția nici nu îi trece prin cap să se instruiască în dialect, ci în franceza literară. Majoritatea albanezilor din Macedonia și Kosovo vorbesc acasă dialectul gheg, dar studiază în limba literară albaneză, pe baza dialectului tosc, având conștiința că aparțin aceluiași popor din Albania. La fel, turcii din Republica Macedonia care vorbesc un dialect diferit de limba literară turcă, dar utilizează în școală limba literară[73].

În urma unui referendum, Republica Macedonia și-a proclamat la 15 septembrie 1991 independența, ieșind din federația celor 6 state iugoslave. Preambulul Constituției Republica Macedonia amintește naționalitatea aromână ca una dintre naționalitățile constitutive ale statului. Republica Macedonia este singurul stat în care aromânii au emisiuni regulate în idiomul propriu la televiziunea și radioul național. Noul stat a fost cunoscut o vreme sub denumirea de Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei (FYROM) datorită protestelor Greciei care consideră că numele „Macedonia" aparține istoriei și culturii sale. Treptat, practic toate statele lumii cu excepția Greciei au acceptat denumirea oficială - Republica Macedonia. În toamna anului 2001, imediat după recunoașterea reciprocă a granițelor între Republica Macedonia și R.F. Iugoslavia (de fapt prima recunoaștere reciprocă a granițelor între două foste componente ale precedentei uniuni iugoslave) în nordul țării, în apropierea granitei cu Kosovo, o formațiune paramilitară separatistă a albanezilor - Armata Națională de Eliberare Albaneză (ANA) a ocupat câteva localități și apoi au urmat lupte cu forțele de securitate macedonene. Conflictul a fost definitiv încheiat în 2002 odată cu Acordul de la Ohrid prin care statul macedonean a recunoscut dreptul la autonomie al minorității albaneze în zonele în care populația albaneză este semnificativă.

73. Petar Atanasov - *Meglenoromâna astăzi*, Ed. Academiei, București, 2002, p. 301- 307

Şeful de bandă greacă, Apostol
(din colecţia Dan Angelescu)

Tineri aromâni înarmaţi, Ianina, 1898-1905
(din colecţia Dan Angelescu)

George Papoi, fost primar român la Avdella masacrat de
greci (din colecţia Dan Angelescu)

Ioan Cicma, din Turia, fost poliţist, masacrat de greci la
Elasona, în septembrie 1906 (din colecţia Dan Angelescu)

Manifestația bulgarilor (Bitolia, 1908)

Manifestația grecilor cu ocazia victoriei Revoluției Junilor Turci (Bitolia, 1908)

Şefket Drugut Paşa în mijlocul ostaşilor săi (1908)

Intrarea bandelor bulgare în oraşul Bitolia (1908)

Manifestația Israeliților (Bitolia, 1908)

Bitolia (aprox.1906)

V

IANINA ŞI BITOLIA

Epirul (o regiune în nord-vestul Greciei şi sudul Albaniei) a constituit o entitate distinctă încă din timpul regelui moloşilor Pyrrhus (319- 272 î.e.n.) care a format o coaliţie a triburilor epirote. Liga epirotă s-a format în 232 î.e.n. şi a sprijinit pe macedoneni împotriva romanilor. După bătălia de la Pydna (167 î.e.n.) Epirul a împărtăşit soarta Macedoniei, fiind cucerit de romani. După 1204, când cavalerii celei de-a patra cruciade au cucerit Constantinopolul, Michael Anghelos Doukas a întemeiat o dinastie care a condus cu discontinuităţi (stăpânirile lui Ioan Asan al II-lea, a regelui Siciliei, Carol I de Anjou, a albanezilor şi a lui Ştefan Duşan al Serbiei) despotatul Epirului până în 1336, când provincia a reintrat în componenţa Imperiului bizantin[1]. Turcii au cucerit provincia în 1430. La începutul secolului XIX sângerosul paşă de Ianina Ali Tepeleni, distrugătorul Moscopolei, a sfidat autoritatea sultanului şi a încercat să-şi creeze un stat în Epir, dar a fost asasinat în 1822. La început, aromânii din Suli l-au susţinut pe Ali Paşa, pentru ca ulterior să lupte pentru independenţa Greciei. În 1912 Epirul a fost împărţit între Albania şi Grecia.

Ianina avea în 1903 vreo 30.000 de locuitori, dintre care 10.000 aromâni, 8.000 greci iar 12.000 turci şi albanezi[2]. În Epir populaţia aromânească era estimată la 150.000 de suflete. Pe la 1900 Ianina era un centru important pentru comerţul internaţional cu lână şi lemn, fiind cunoscut totodată şi ca oraş al argintarilor. La Ianina funcţiona din 1887 un gimnaziu românesc cu internat, devenit în 1901 şcoală comercială cu patru clase, ca şi o şcoală elementară românească (din 1886). La şcoala comercială erau în 1902-1903 şase profesori, doi maiştri şi 44 de elevi.

1. Daniel M. Nicol - *The Despotate of Epiros*, Oxford Basil Blackwell, Oxford, 1957
2. Anastase Hâciu - *Aromânii. Comerţ, industrie, arte, expansiune, civilizaţie*, Tipografia Cartea Putnei, Focşani, 1936, p. 71 autor ce îl citează pe G. Zuca, Lumina, I/ nr.11/ 1903.

Elevi colindători de la Liceul românesc
din Bitolia, aprox. 1906
(din colecția Dan Angelescu)

În circumscripția Ianina mai existau școli elementare românești în alte câteva localități. În 1912 acestea erau în număr de 5 în localitățile Meţovo (Aminciu), Băiasa (Vouvousa), Breaza, Floru, Cernes[3].

Aromânii din Epir obținuseră de mult timp o serie de privilegii în cadrul Imperiului otoman. Astfel, cei din Meţovo (Aminciu) au obținut încă din vremea vizirului albanez Ahmed Kőprolu autonomie pentru orașul lor. Celnicul Gheorghe Floca l-a ajutat pe Kőprolu pe când acesta fugise de la Istanbul, unde fusese condamnat în urma unor denunțuri. Și după moartea lui Kőprolu, în 1670, aromânii

3. Românii de la sud de Dunăre, *op. cit.*, p. 165.

din Aminciu au păstrat dreptul de a avea administrație și jandarmerie proprie, ca și un exarhat prin care au putut numi preoți aromâni fără amestecul patriarhiei. Abia în 1913, după ce Grecia a anexat Epirul de Sud, acest exarhat a fost desființat de către arhiepiscopatul Atenei cu consimțământul patriarhiei ecumenice[4].

În Ianina sau în comunele apropiate s-au născut mecenați (evergheți) aromâni ai Greciei precum George Averof (1818 Avgheris, Meţovo - 1899), principal acționar al Canalului de Suez, cu ai cărui bani au fost construite politehnica și primul stadion olimpic din Atena, baronul Mihail Tosița (1787, Meţovo - 1856), Nicolae Sturnara (1806, Meţovo - 1853), Evanghelie Zappa (1800, Lampobo, actualmente în Albania - 1865, Broșteni, în România), promotor al renașterii Olimpiadelor, ca și poetul romantic grec Aristotel Valaoritis (1824-1879). Lângă Ianina, la Călari în 1857, s-a născut Sotirios Voulgaris, bijutierul aromân care a întemeiat la Roma în 1884 cunoscuta casă Bulgari. La Hotahora, în actuala Albanie, s-a născut Apostol Arsache (1792-1874), ministru de externe al României între 1860-1862[5]. Tot la Meţovo (Aminciu) s-a născut și scriitorul român Sterie Diamandi (1897- 1981). La Ianina studiase o vreme și Teodor Anastasie Cavalioti, autorul primului dicționar aromân și albanez (1770).

Ienache s-a stabilit la Ianina probabil în aprilie 1898 când a primit postul de profesor la Ameru (Imer), în apropiere de oraș. Era aproape și de Avdella natală, aflată la doar 70 de km. Între 18 octombrie 1899 și 31 august 1906 a ocupat postul de profesor de caligrafie și desen la gimnaziul românesc din Ianina. În 1898, pe 18 februarie a deschis „Studioul de artă și fotografie" unde l-a chemat și pe fratele său mai mic. Din această perioadă datează 370 de negative, dintre care 86 au fost realizate la Ianina, 76 la Bitolia, 61 la Avdella, în total în 41 de localități[6]. Primul an de activitate și mai ales ultimul au fost cele mai fructuoase. Cele mai importante fotografii realizate în această perioadă pot fi considerate cele ale revoluționarului macedonean Dame Gruev (1902), Kruşevo ars de către otomani (1903), cele trei de la înmormântarea lui Apostol Margarit (1903), a voievodului vlah Apostol Cuşcona și ale revoluționarilor macedoneni condamnați

4. *Op. cit.*, p. 244
5. Ianni A. Papathanasiu, *op. cit.*, p. 9
6. Pavle Konstantinov - *op.cit.*, p. 31

la exil în Asia Mică (1904). Dintre albumele de fotografii donate de Ienache Academiei Române cel puțin 4 au fost realizate în perioada șederii la Ianina. La expoziția din 1906 au fost prețuite și fotografiile înfățișând biserici aromânești. Tot la Ianina, în 1903, Ienache a realizat cărți poștale virate în albastru[7].

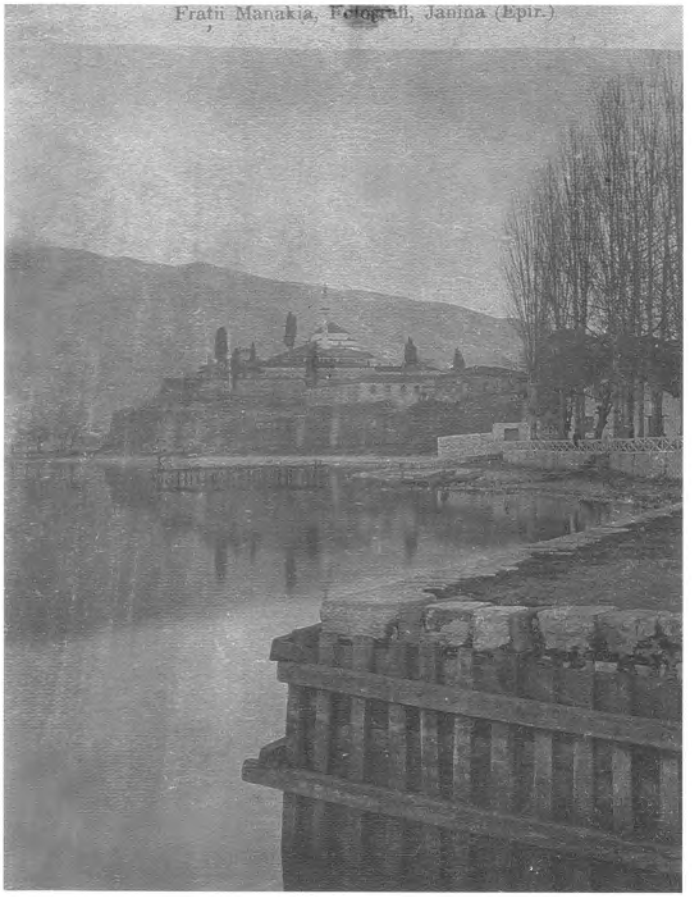

Carte poștală cu palatul pașei de Ianina, (1898-1905)
(din colecția Dan Angelescu)

După incidentul de la Băiasa (Vouvousa) din aprilie 1905, valiul Omar Pașa l-a deportat pe Ienache în satul natal, i-a interzis să mai predea și i-a anulat licența de fotograf. La 1 septembrie 1906 a fost numit profesor la Bitolia. Probabil însă că încă dinainte de această dată cei doi frați s-au stabilit la Bitolia, unde au deschis atelierul fotografic pe strada Șirok Sokak, aproape de Podul de Piatră de pe râul Dragor.

Bitolia (Monastir) este azi al treilea oraș ca importanță al Republicii Macedonia. La începutul secolului însă, Bitolia era un centru comercial de importanță internațională, găzduind 12 consulate (inclusiv unul al României din 1895) și Academia Militară otomană, de unde ofițerii Niyazi Bei și Kemal Mustafa Ataturk au pornit Revoluția Junilor Turci (1903-1908). Pentru aromâni, a reprezentat alături de Kruşevo un centru important după distrugerea Moscopolei. Se estimează că peste două treimi din locuitorii aromâni proveneau din familii de moscopoleni refugiați.

De Bitolia și-au legat viața cărturari ai aromânilor precum Gheorghe Constantin Roja (1786-1847), Petru Vulcan (1869-1922), Apostol Margarit și poetul Constantin Belimace (1844-1932), autorul imnului aromânilor, „Dimândarea părintească". Tot în Bitolia sau împrejurimi s-au născut aromâni care

7. Vederi reprezentând Palatul Egeleal Bei din Ohrid, înmormântarea lui Apostol Margarit, o femeie în costum aromânesc (bunica Despina) etc. inscripționate „Frații Manakia. Ianina 1904", în colecția ing. Dan Angelescu din București.

și-au legat activitatea de Grecia precum George Modi (1887-1975, președinte al parlamentului elen în 1921 și ministru în 1960) și Constantin Șismani (organizatorul canalului 2 al televiziunii naționale elene) sau de Serbia precum Nicolae Tonić Stamuli (provenind dintr-o familie refugiată din Blața, ministru de Externe al Serbiei)[8].

La sfârșitul secolului XIX Bitolia avea conform raportului consulului grec 50.000 de locuitori, dintre care 13.000 aromâni, 8- 9.000 de slavi, 4.000 de evrei și restul musulmani, mai ales turci, dar și albanezi și țigani. În 1916 Bitolia avea, după filologul bulgar Stoian Romanski, 35.000 de locuitori, dintre care aproape 7.000 erau aromâni (majoritatea grecofili), 10.000 - slavi, 1.300- albanezi mahomedani, 12.000 - turci, 500 țigani iar 5.000 evrei și alte naționalități[9]. În 1906 erau în oraș 3 școli elementare românești, din 1880 exista liceul românesc iar din 1893 școala normală românească pentru învățătoare, ca

8. Ianni A. Papathanasiu, *op. cit.*, p. 9.
9. Stoian Romanski- Macedoromânii, Ed.Fundației Culturale „Dimândarea Părintească", București, 1996.

Ianina (actualmente în Grecia)

Vechea fațadă a Liceului românesc din Bitolia (1906)

și alte 7 școli în satele dimprejur. În 1912 în circumscripția Bitoliei erau deja 23 de școli elementare românești în 21 de localități. După Primul Război Mondial a mai fost înființată la Bitolia o școală elementară și o grădiniță. În 1906 Liceul românesc a fost mutat într-o clădire proprie. Consulul C. Conțescu a achiziționat două imobile, destinate liceului și internatului, pe strada Beogradska, nr. 4-6. În 1909 a fost adăugat un etaj clădirii liceului, iar în timpul Primului Război Mondial clădirea internatului a fost complet distrusă. Biserica românească cu hramul Sfinților Împărați Constantin și Elena a fost construită pe strada Sveti Savska între 1903-1904 pe un teren cumpărat în 1902 de către inspectorul școlar Lazăr Duma și consulul general George Ionescu pe numele câtorva fruntași aromâni. A fost inaugurată pe 10 mai 1905. În 1903 același Lazăr Duma a cumpărat un teren de 4.500 m^2, l-a înconjurat cu zid și a ridicat o capelă pentru a amenaja cimitirul românesc[10]. Tot la Bitolia este înființată în 1905 din inițiativa profesorilor N. Batzaria și N. Papahagi o bibliotecă românească și chiar o librărie, susținută de Ministerul Instrucțiunii Publice, care însă a avut o existență efemeră sub conducerea lui N. Maimuca, care ulterior a devenit administrator școlar. Au apărut și revistele aromânești *Frățilia* (1901-1902, mutată apoi la Salonic)

10. Românii de la sud de Dunăre, p. 121 et passim.

şi *Lumina* (1903- 1908), organ al Asociaţiunii corpului didactic şi bisericesc din Turcia. Aromânii grecomani construiseră în 1830 Biserica Sf. Dumitru, o grădiniţă, două şcoli primare de fete, două de băieţi, ca şi două şcoli secundare. După victoria Revoluţiei Junilor Turci, în iulie 1909, la Bitolia a avut loc şi un prim Congres al corpului didactic românesc din Turcia, ocazie cu care Ienache a realizat un album fotografic intitulat „Corpul didactic aromânesc din Turcia". În anul următor, între 10-12 iulie are loc la Bitolia şi congresul comunităţilor aromâneşti din Turcia. Între fruntaşii comunităţilor aromâneşti erau lingvistul Pericle Papahagi, directorul Liceului românesc, originar din Avdella, ca şi alţi profesori de la liceu precum V. Constantinescu, D. Neciu şi Gheorghe Zuca (*Aromânul* I/ 6/ duminică 18 iunie 1910).

Kemal Mustafa Ataturk (şezând în dreapta) la Academia militară din Bitolia (1905)

În preajma secolului XX erau în Bitolia 24 de fabrici, în timp ce la Salonic de pildă erau 85. Dintre cele 24 de fabrici 4 erau de țesături. Cea mai importantă fabrică era a monopolului de tutun, cu peste 500 de muncitori. Calea ferată care lega Bitolia de Salonic și Skopje funcționa din 1894. În 1918 centrala telefonică avea 30 de abonați. La sfârșitul secolului XIX Bitolia devenise cel mai important centru comercial din Macedonia după Salonic. Negustori de coloniale din Bitolia precum Hristo Duma, Gheorghe Duma, frații Șaiaciki (aromâni), frații Stoianov (macedoneni), Salomon Kalderon (evreu) își extinseseră afacerile în mai multe țări europene și în Orientul Apropiat. Dintre proprietarii de manufacturi se evidențiau frații Sonti (aromâni), Hagi Hristo (albanez), Constantin Kațoiani (aromân), Mehmed Efendi (turc), Mulia Kaldaron (evreu)[11]. Pe strada Kuru Ceșme erau hanuri, majoritatea aparținând unor aromâni. Astfel, unul aparținea lui Nicola și Gheorghe Ciomu iar un altul lui Ion Ciomu. Șark Hotel aparținea familiei Scurtâli, iar Hotel Monastir lui Nicola Moscu, Doagă și Ceace. „Întreaga stradă principală, Șiroc Socac - Strada Largă, cea mai elegantă și modernă, era locuită 80% de aromâni și clădirile impunătoare, ca și magazine, hoteluri, localuri de petrecere, farmacii, ateliere de fotografiat, cofetării, brutării și altele, erau toate aromânești. Aici locuiau și făceau afaceri firmele Dalenga, Danabași, Iconomu, Nicarușî, Țali librarul, Geamuli, Nita etc." În marele bazar Bezensten până la 1900 marea majoritate a negustorilor erau aromâni. Exista chiar o piață exclusivă a aromânilor - Vlah Cearși.

Sosirea primelor automobile la Bitolia (1907)

În 1909 a fost achiziționat primul automobil de către un locuitor din Bitolia, eveniment imortalizat de frații Manakia într-o fotografie.

Prima clădire destinată exclusiv teatrului a fost ridicată în 1905. Anul 1910

11. The Creation of the Manaki Brothers, p. 241.

a constituit un an de vârf al activității culturale în Bitolia, numărul teatrelor ajungând la patru. După războaiele balcanice și după Primul Război Mondial orașul a avut de suferit din cauza apropierii frontului și a intrat într-un declin lent, vizibil însă dacă vom compara evoluția acestuia cu a altor orașe din Macedonia.

Prima proiecție de filme a avut loc la Bitolia se pare încă din 1897 când dr. Miloș Konstantinov a proiectat câteva scurte filme franțuzești. În 1906 italianul Pietro Cinezi a proiectat timp de o săptămână filme în sala Hotelului Ștrk. În 1909 frații aromâni Dimitrie (Tașcu) și Costa Ciomu, încep să proiecteze regulat filme în oraș. În 1918 Lazo din satul Țapari a deschis un cinematograf la Hotelul America iar frații Ciomu la Hotelul Salonic. Lazar Storcev a amenajat la rândul său în 1920 un cinematograf în cafeneaua sa iar Atanas Pema în clădirea teatrului orășenesc. În 1921 frații Manakia se vor asocia cu Costa Ciomu pentru înființarea cinematografului „Manakia". La sfârșitul anilor `20 erau în Bitolia patru cinematografe[12]. La sfârșitul secolului XIX erau în Bitolia câteva ateliere fotografice între care cele ale lui Anastas Lozancev, Lazar (Risto) Kermele și al fraților Tegu. La începutul secolului XX acestea s-au înmulțit. Sotir Pinza avea

12. Boris Nonevski- Kino Manaki 1923- 2003, Kinoteka na Makedonija, Skopje, 2003, p. 8

Casele de pe Bosfor. Constantinopol
(colecția Dan Angelescu)

atelierul chiar lângă biserica românească, Ienache Papakoci a avut atelierul pe rând la Gopeş, apoi în timpul Primului Război Mondial la Kojani, pentru ca după război să se stabilească pe Şirok Sokak. Fotografi care au lucrat în Bitolia până în 1918 au fost şi Topla Naţka, D. Şoju, Gheorghi Moreno, ca şi alţii despre care se păstrează puţine date[13]. În 1936, conform istoricului român Anastase Hâciu "marii fotografi ai oraşului erau Leonte, Kevmeli, fraţii Manakia- aceştia încă în fiinţă şi cu un mare cinematograf propriu."[14]

Pe 17 august 1917 a izbucnit un mare incendiu pe strada Şirok Sokak iar atelierul şi laboratorul fraţilor Manakia a fost distrus[15]. În anul următor Milton a reuşit să reconstruiască atelierul.

Fraţii Manakia au prelucrat la Bitolia în studioul lor de pe Şirok Sokak până în 1912 peste 1.113 fotografii, dintre care mai mult de jumătate au fost făcute chiar în oraş. Alte fotografii au fost realizate la Bucureşti (5), Sinaia (20), Salonic (9), Istanbul (7), Paris (10), Korça (3), Debar (7), Constanţa (fotografii ale lui Pitu Caluşu şi Dabu Tutungherie), Ploieşti (fotografii ale lui Goma)[16].

În oraşul lor fraţii Manakia au fost martorii unor evenimente dramatice precum Revoluţia Junilor Turci, cele două războaie balcanice, ca şi Primul Război Mondial. Milton a apucat în oraş şi al doilea război mondial, nu mai puţin de şase armate de ocupaţie, ca şi un cutremur devastator (1963). Aceste evenimente au fost imortalizate în fotografii şi în unele filme. Dintre fotografiile realizate la Bitolia trebuie menţionate măcar cele care înfăţişau „Manifestaţia aromânilor din Bitolia cu ocazia proclamării Constituţiei otomane", unde se vede un steag tricolor cu inscripţia „Dreptate şi frăţie" (fotografie retuşată de mână pentru a se putea citi inscripţia), „Intrarea armatolilor aromâni în oraşul Bitolia, 10 Iulie 1908" sau cele ale căpitanilor aromâni George Mucitane, Nicea, Apostol Cuşcona şi Mitre Vlaho.

Revoluţia Junilor Turci a contribuit la instaurarea unei perioade paşnice în Imperiul Otoman. Însuşi Mehmed Reshad al V-lea, penultimul sultan al Turciei,

13. The Creation of the Manaki Brothers, p. 241
14. Anastase Hâciu, *op. cit.*, p. 198- 199
15. Dimitar Dimitrovski-Takeţ, *op.cit.*, p. 48.
16. Ghiorghi Exarchos - *Adelphoi Manakia, Protoporoi tou kinematografou sta Balkania*, Ed. Gavrilidis, Atena, 1991, p. 208. Vezi şi Christodolou, *op.cit.*, p. 267

a sosit la Bitolia marți 7 iunie 1911. Frații Manakia au filmat vizita sultanului la Salonic (28-30 mai), apoi în orașul lor (7-10 iunie). Dimitar Dimitrovski-Takeț l-a cunoscut pe Milton, iar în cartea sa încearcă să redea mai ales atmosfera istorică în care frații Manakia și-au realizat opera, astfel încât nu stabilește data vizitei sultanului și, reproducând după 13 ani de la moartea lui Milton în special amintiri ale acestuia, comite o mulțime de erori. Amintirile lui Milton, dintre care doar câteva sunt reproduse sub formă de citat, devin astfel aproape niște anecdote. Shefket Bey a deschis ușa vagonului, s-a lovit și a scos un geamăt de durere. Când sultanul a coborât din tren Milton i-ar fi spus: „Excelență, stați pe loc!". Când gărzile sultanului au reacționat, acesta ar fi răspuns: „Lăsați băiatul să-și facă treaba!" Milton mărturisea de asemenea că până în 1912 prin intermediul consulului austriac primeau materiale fotografice și bobine virgine de film sau trimiteau filmele pentru a fi developate la Viena[17].

Manifestația musulmanilor din Bitolia în 1908 (colecția Dan Angelescu)

În 1912, probabil în timpul celui de-al Doilea Război Balcanic când frontul era aproape, conform aceluiași Dimitar Dimitrovski-Takeț care ignoră să precizeze acest amănunt, Milton nu ar fi putut filma. „De câteva ori m-am pregătit să plec pe linia frontului, încărcat cu camera și câteva cutii de filme. Dar cum deschideam poarta casei, începea să bubuie. Iar tunurile nu se jucau. Cred că erau cam 120 de tunuri de ambele părți în imediata apropiere a orașului. Mă temeam pentru viața mea și mai mult îmi era teamă ca să nu îmi fie făcută bucăți camera. Iar fără cameră viața nu mi-ar mai fi fost dragă. În plus, până atunci eu nu mai văzusem un război, un adevărat război de aproape." Milton a mai mărturisit că odată cu stăpânirea sârbă

17. Dimitar Dimitrovski - Takeț, *op.cit.*, p. 44.

Milton Manakia încercând să-l filmeze pe Tito (cadru dintr-un jurnal de actualități inserat în filmul *Camera 300*)

din 1912 a îngropat toate materialele filmate legate de stăpânirea otomană, pe care le-a păstrat ascunse până în 1944[18]. Este un amănunt într-un fel banal dar semnificativ pentru epocă și mai ales pentru soarta filmelor fraților Manakia, a căror valoare a putut fi recunoscută abia în anii `60.

Regizorul macedonean Branko Gapo mi-a relatat că în 1957, pe 2 iunie, în timpul unei vizite a mareșalului Iosip Broz Tito la Bitolia, acesta a fost informat de către șeful pazei că cineva încerca să-l filmeze fără permisiune. Când operatorii de la studioul Vardar i-au explicat că bătrânul cu camera era Milton Manakia, cel care l-a filmat și pe ultimul sultan al Turciei, Tito a răspuns că ar fi onorat să-l filmeze și pe el. Informația este confirmată de Dimitar Dimitrovski-Takeț în cartea sa dar mai ales de o secvență din filmul *Camera 300*. Conform lui Takeț[19] Milton s-ar fi întâlnit din nou cu Tito. În colecția lui Milton se păstrează două fotografii ale lui Tito, dintre care una ar fi din 1957, iar cealaltă din 1961. Din păcate, încercarea târzie a lui Milton de a filma a eșuat, însă astfel el a intrat în atenția autorităților statului iugoslav, care mai târziu i-a recunoscut meritele.

Milton i-a povestit lui Dimitar Dimitrovski-Takeț amănunte din care reiese că a fost un spirit inovator. Îi plăcea să călărească, a afirmat că a fost primul locuitor din Bitolia care și-a cumpărat bicicletă (1903) și primul care a mers pe motocicletă. Conform lui Mihail Zega, calfă la atelierul fotografic între 1916-1933, între cele două războaie mondiale Milton avea o motocicletă cu ataș marca Indiana. Milton nu fuma, nu bea, ci îi plăcea să joace uneori table cu fotograful Pinza într-o cafenea[20]. Nu s-a plâns de sărăcia în care trăia în ultimii ani până când a început să-și vândă colecțiile, însă această perioadă se poate deduce din gluma în care își numea caprele „fabrica de lapte"[21].

18. *Ibidem*, p. 67
19. *Ibidem*, p. 58
20. Igor Stardelov - *Maistorot Mihailo Zega*, Kinopis, 3 (2)/ 1990, p. 12- 19
21. Dimitar Dimitrovski - Takeț, *op.cit.*, p. 74

Orășelul Moscopole în 1906 (actualmente Voskopojë, în Albania)

Băiasa (Vouvosa, actualmente în Grecia)

Crușova, actualmente Kruşevo în Republica Macedonia, aprox.1900, (din colecția Dan Angelescu)

Carte poştală cu păstori, Ianina, 1898-1905,
din colecţia Dan Angelescu)

Tânără fotografiată în studio
(Bitolia, aprox. 1908)

Carte poştală cu femei aromânce,
Ianina, 1898-1905,
(din colecţia Dan Angelescu)

Carte poştală cu soţ şi soţie în costume populare
aromâneşti, Ianina, 1898-1905,
(din colecţia Dan Angelescu)

Carte poştală cu o pereche de aromâni
fârşeroţi, Ianina, 1898- 1905,
(din colecţia Dan Angelescu)

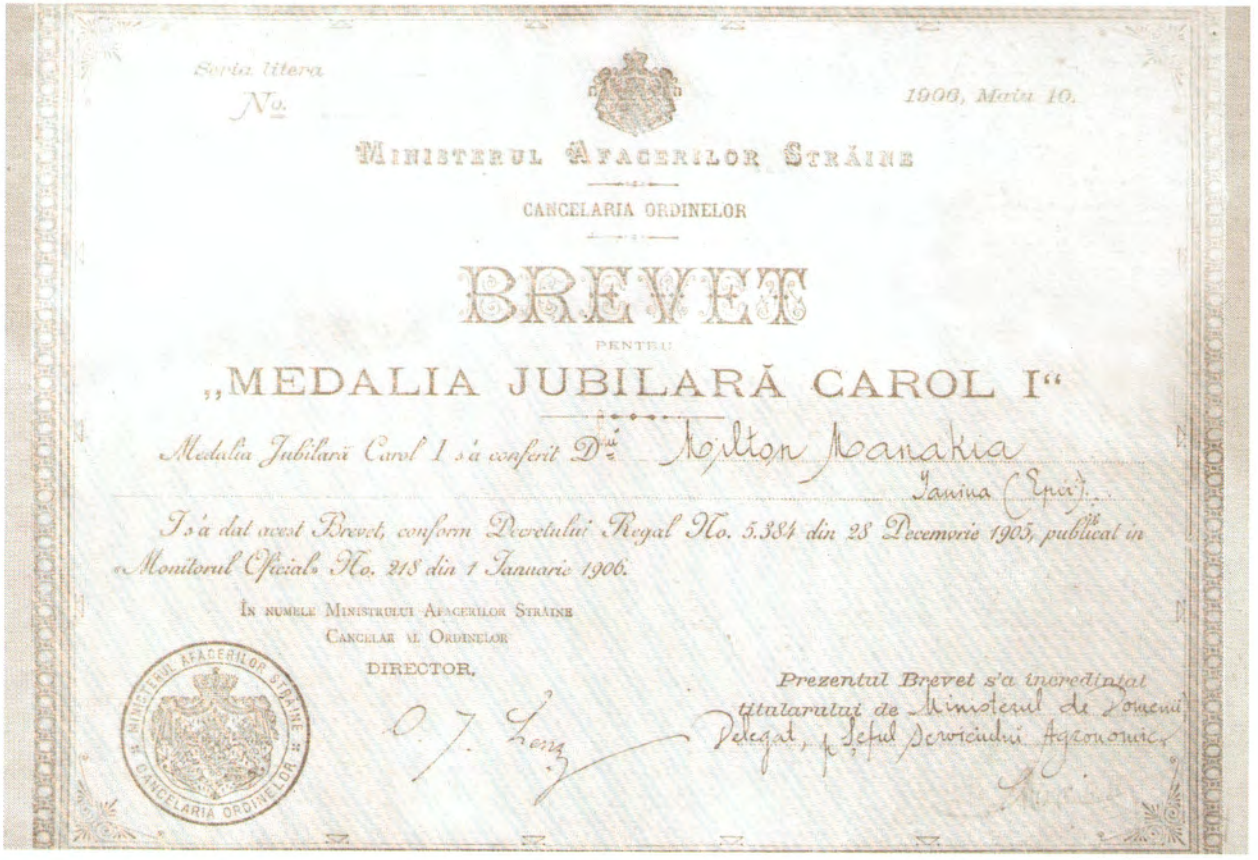

Seria litera
No.

1906, Maiu 10.

MINISTERUL AFACERILOR STRĂINE

CANCELARIA ORDINELOR

BREVET

PENTRU

„MEDALIA JUBILARĂ CAROL I"

Medalia Jubilară Carol I s'a conferit D-lui Milton Manakia

Janina (Epir).

I s'a dat acest Brevet, conform Decretului Regal No. 5.384 din 28 Decemvrie 1905, publicat în „Monitorul Oficial" No. 218 din 1 Ianuarie 1906.

ÎN NUMELE MINISTRULUI AFACERILOR STRĂINE
CANCELAR AL ORDINELOR
DIRECTOR,

MINISTERUL AFACERILOR STRĂINE
CANCELARIA ORDINELOR

Prezentul Brevet s'a încredințat titularului de Ministerul de Domenii
Delegat, p. Șeful Serviciului Agronomic

Diploma obținută de Milton Manakia la Expoziția generală română în 1906

VI

SUCCESUL ÎN ARTA FOTOGRAFICĂ

Fotografia își are începutul în lume în ianuarie 1826 când Josef Nicephore Niepce și Louis Jacques Mande Daguerre întreprind independent cercetări și reușesc să fixeze imaginile pe o placă sensibilă. În 1831 ce doi fixează imaginile pe clorură de argint, iar în 1837 obțin primul daguerreotype, prin care imaginea de pe o suprafață argintată era sensibilizată cu ajutorul iodurii de argint și developată cu vapori de mercur. În 1839 francezul Hippolyte Bayard și englezul William Henry Fox Talbot obțin primele fotografii pe hârtie fotosensibilă. În 1840 austriacul Peter Wilhelm Voigtlander realizează primul obiectiv fotografic conceput matematic (1:3,7) și primul aparat metalic. În 1847 Niepce de Saint Victor introduce procedeul fotografic cu plăci de sticlă, pe care imaginile sunt fixate cu amidon sau albumină. În 1851 sunt adoptate clișeele cu soluție coloidală, ușor de mânuit[1].

Primul fotograf în Macedonia se pare că a fost Hagi Koste, care a instalat un aparat de fotografiat la Veles în 1855[2].

Cei doi frați Manakia au lucrat împreună în studiourile înființate la Ianina (1898-1905) și Bitolia (1905-1939). Conform lui Mihail Zega, Ienache ar fi învățat să facă fotografii de la un turc din Ianina pe nume Nezir[3]. Însă Milton își amintea că Ienache avea și cărți în franceză despre fotografie și îi pomenea adesea pe Daguerre și Niepce în discuții cu el și cu profesorii de la liceu. Ienache obișnuia să învingă reticența posibililor clienți spunând următoarele: „Azi sau mâine nu mai suntem. Cel care se naște e dator și cu o moarte. Excepții nu există și trebuie să mulțumim lui Dumnezeu că e așa și nu altfel. Dar dacă vă fotografiați, chipul dumneavoastră se va

1. Cristina Corciovescu, Bujor T. Rîpeanu (coordonatori) - *Secolul cinematografului*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p.10-11
2. The Creation of the Manaki Brothers, *op. cit.*, p. 110.
3. Igor Stardelov - *Maistorot Mihailo Zega*, p. 14

păstra și pentru generațiile următoare; îl vor avea nepoții și strănepoții, cei care vă vor păstra vița după 100, 500 sau mai mulți ani. Știința a permis acest lucru. În fotografie nu e nimic misterios, ci natural"[4]. Au început cu un aparat Kodak de format mare (18 X 24), cu obiectiv mobil, a cărui viteză era stabilită prin deschiderea capacului. Dimitar Dimitrovski-Takeț afirmă că au folosit la început un aparat de fotografiat Photo-Halle, achiziționat de la Paris. Ienache a primit aparatul de fotografiat la Plovdiv și a reușit să-și încropească un atelier acolo și în perioada Primului Război Mondial, pe când era deportat de către autoritățile bulgare de ocupație (1917-1918). Aici a realizat în jur de 200 de fotografii. Milton a reușit să facă rost de un al doilea aparat de fotografiat, dar spre sfârșitul Primului Război Mondial, când atelierul a fost distrus de un incendiu, a fost nevoit să se ocupe și de comerțul cu animale. Ulterior, Milton a continuat să lucreze fără fratele său (1935-1963), după ce Ienache s-a stabilit la Salonic[5].

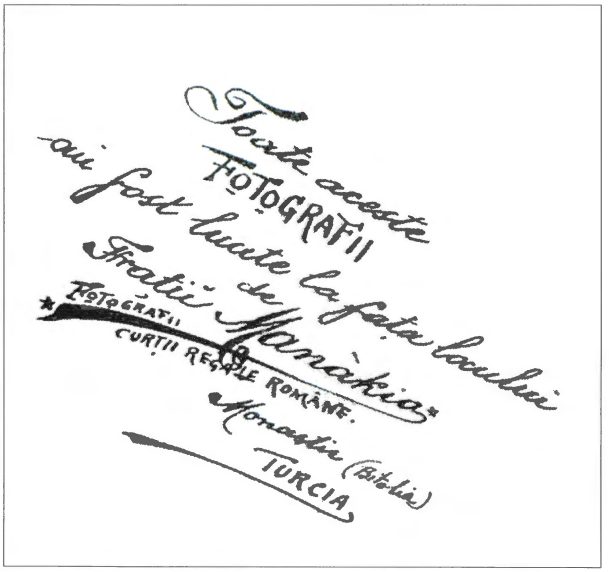

Inscripție scrisă de mână de Ienache pe albumele donate Academiei Române

Începutul a fost greu și pentru faptul că o mare parte din clientelă, aromâni din satele înconjurătoare, erau oameni simpli, reticenți în a cheltui bani pe fotografii, ba chiar obișnuiți să beneficieze de unele servicii pe datorie. Situația este reflectată elocvent de o reclamă în versuri pe care o utiliza Milton în acea vreme în care erau nevoiți să colinde satele pentru a găsi mușterii:

„Disaga al Manakia nu are
Nitsi meare, nitsi peare
De una parte oamini tu cadru ndrepsitsi
Și de alanta kilibetisitsi.
Datsi-lii paradzilii al Melti din Iana
S-nu va videtsi curlu fara zmeana.
(Datsi-lii paradzilii al Melti di Avdella
S-nu va videtsi curlu ca tabela.)

4. Pavle Konstantinov, *op.cit.*, p. 72-73
5. *Ibidem*, p 89

ANUL XXI No. 77.—JOI 20 MARTIE 1903

UNIV

CELE DIN URMĂ

Abonamentele și anunțurile se primesc la:
Administrația: Strada Brezoianu, 11. București

Hora națională a aromânilor din satul Avdella, din Macedonia.—(Vezi explicația)

Calendar pe anul 1903

Ortodox

Catolic

«Suntem convinși că foile un-gurești sunt de bună credință și numai din lipsă de orientare a-tacă Românii, și tocmai de a-ceea le rugăm, în numele iubirii patriei ungurești, să'și dea si-liința a cunoaște adevărata stare a lucrurilor și a fi drepte! Noi,

Se afirmă că Ossolinski a tră-dat guvernului rusesc mai multe planuri de fortificație.

Curier Judiciar

(TRIBUNALELE ROMANE)

Hora națională a aromânilor din Avdella, Macedonia.
Fotografie din 1903 publicată în ziarul *Universul*

Paltitsi cadrulu ntrepsitlu
Shi Melti arde kilibetisitlu."

Versurile se pot tălmăci în româna literară astfel:

„Desaga lui Manakia nu are
Nici mere, nici pere.
Într-o parte oameni în cadru (fotografie) aranjați
Și în cealaltă oameni de magneziu luminați.
Dați-i paralele lui Melti (Milton) din Iana (Ianina)
Ca să nu vă vedeți curul fără izmene.
(Dați-i paralele lui Melti din Avdella
Și n-o să vă vedeți curul ca tabela.)
Plătiți cadrul (placa) care e pregătit
Și Milton va arde magneziul."[6]

De obicei, unul dintre frați rămânea la atelier, iar celălalt se deplasa prin sate. Cel mai adesea, cel care pleca era Milton. Conform actelor păstrate de Milton, între 1898-1912 au realizat 1839 de fotografii în 78 de locuri diferite din Balcani. Este o performanță dacă avem în vedere raritatea căilor ferate, starea și insecuritatea drumurilor la începutul secolului XX. Să nu uităm că în acea vreme se utilizau clișee care aveau nevoie de un timp mai lung de expunere sau că aparatele de fotografiat erau voluminoase și grele. De aceea fotografii epocii realizau mai ales lucrări în atelier, astfel încât faptul că frații Manakia au realizat în acea vreme atât de multe fotografii în aer liber în peste 100 de localități din Balcani, adesea mici așezări montane unde trăiau aromânii, este realmente o performanță fără egal. Pe de altă parte, în acea vreme, mai ales în condițiile în care până în 1924 atelierul nu a beneficiat de curent electric, lucrul în laborator era destul de dificil.[7] În acest sens sunt semnificative amintirile calfei Mihail Zega: „În acea vreme lucram într-un mod foarte primitiv, ca și toți ceilalți fotografi din Balcani. Lucrul era foarte greu dar și foarte interesant. Pe atunci nu era electricitate, lucram la o lampă de gaz. Nu era nici sursă de apă în clădire, chimicalele le țineam în vase de tablă, iar despre încălzire nici nu poate fi

6. Ghiorghios Exarchos, *op.cit.*, p. 208
7. Igor Stardelov - *Manaki, Kinoteka na Makedonia*, Skopje, 2003, p. 38

vorba. Era dificil mai ales iarna. Chimicalele le puneam în tingiri și le încălzeam cu mangal. Fotografiile le copiam cu lumină roșie sub un capac de carton, pe un cadru, una câte una. Dacă vreun negativ ieșea mai <tare>, număram la expunere și până la 150. Până să obții o fotografie puteai să și leșini. Plăcile le retușa mai întâi Vangheli (n.n. Evanghelie Talburas, prima calfă), apoi și eu"[8].

Ziarul *Universul* a publicat în 1903 o serie de ilustrații, dintre care majoritatea sunt reproduse după fotografii dedicate evenimentelor din Balcani, în special cele cu Răscoala de Sf.Ilie, luate la fața locului, așa cum reiese și din unele texte explicative. Una dintre acestea, „Hora națională a aromânilor din Avdella, din Macedonia", în numărul 77/ joi 20 martie 1903 are următoarea explicație: "Ilustrația noastră de astăzi, reprodusă după o fotografie luată la fața locului de către dl. I. Manakia, fotograf aromân din Ianina, reprezintă un grup de aromâni din satul Avdella jucând hora lor națională". Un istoric al fotografiei românești, Constantin Săvulescu, apreciază că este vorba de o fotografie tipărită prin gravare, una din primele realizate în România. Tot el arată că prima fotografie reprodusă zincografic în România apare în 1909, tot în ziarul Universul, și reprezintă portretul lui D.Theodorescu,

8. Idem - *Maistorot Mihailo Zega*, p. 14

Coperta *Albumului etnografic macedo-român,* editat la Paris în 1907

Tipuri de fârşeroate din Coritsa (1907)
(din colecţia Dan Angelescu)

secretarul Circului Sidoli. Potrivit lui Mircea Tomescu, un cercetător al artei tipografice, în 1902 existau în România 5 litografii, 2 zincografii şi 17 gravori, care lucrau mai ales în lemn. Dacă analizăm ziarul Universul din 1903 vom constata că sunt reproduse cel puţin încă 2 fotografii realizate de fraţii Manakia. În no. 61/ 4 martie apare „Oraşul Monastir (Bitolia) din Macedonia", iar în no.76/19 martie, „Satul românesc Avdella, din Macedonia". Cele două ilustraţii seamănă izbitor de mult cu fotografii ale fraţilor Manakia, existente în albumele de la Biblioteca Academiei Române. Este mai plauzibil că fotografiile au fost trimise de Ienache decât faptul că el însuşi le-ar fi adus la Bucureşti. Sunt importante explicaţiile fotografiilor, ca şi corespondenţele din zona de conflict, deşi nu se precizează autorii acestora, din motive lesne de înţeles. „Corespondentul" ziarului *Universul* este evident un aromân, mai ales pentru faptul că la început prezintă Răscoala de Sf. Ilie ca pe un incident regretabil, ulterior reieşind simpatia pentru cauza insurgenţilor,

FRATR. MANAKIA
Bitolia

dar și din informațiile extrem de imparțiale și exacte. Prin comparație, informațiile despre evenimentele din 1903 apărute în alte periodice românești sunt în general mai puțin amănunțite. Astfel, alte fotografii din *Universul* (după cum aflăm din explicațiile anexate) înfățișează „Portul serbilor albanizați din Ipek (Serbia Veche)" (n.n. actualul Kosovo) în nr. 101, „Țărani bulgari din vilaietul Salonic (Macedonia)" în nr. 59, „O fată albaneză" în nr. 8, „O femee albaneză creștină" în nr. 80, „Bulgari mahomedani din vilaietul Ueskiub" (n.n. Skopje) (Macedonia) în nr. 60, „Țerani serbi din vilaietul Monastir (Macedonia)" în nr. 56, „Insurgenții bulgari aruncând arme în case" în nr. 95, „Insurgenți macedoneni escortați de soldați bulgari" în nr. 78, „Cum procedează turcii în Macedonia" în nr. 26. etc. Alături de acestea apar 11 imagini a 7 localități din Macedonia, dar și din Epir, Grecia, Serbia, Kosovo, fotografii ale unor dregători otomani, ca și ale unor monumente religioase din Macedonia, Epir și Kosovo. În perioada ianuarie-septembrie știrile și ilustrațiile legate de Răscoala de Sf.Ilie din Macedonia sunt concurate doar de alte evenimente cu importanță în Balcani, cum ar fi conflictul turco-italian, asasinarea regelui și a reginei Serbiei, și practic numai de un singur eveniment din afara zonei - Războiul burilor din Africa de Sud. Se poate observa în general imparțialitatea explicațiilor, cu excepția momentului când simpatia autorului se îndreaptă spre victimele represaliilor turcești. Dar mai ales sunt surprinzătoare și dovedesc o mare previziune istorică distincțiile între albanezii și sârbii albanizați din Kosovo, respectiv bulgarii musulmani (pomaci) din Macedonia, iar în articole apare distincția între bulgari și macedoneni, prin reflectarea unui conflict dintre reprezentanți macedoneni ai VMRO-ului și bulgari. Pentru mulți, aceste distincții nu sunt clare nici în mileniul III, însă un aromân le-a putut face încă din 1903! Din păcate, nu știm numele acestui inegalabil „corespondent din Macedonia", însă având în vedere faptul că cel puțin o parte din fotografiile reproduse aparțin fraților Manakia, nu este foarte hazardat a afirma că ei au fost corespondenți sau măcar fotoreporteri de război. Este interesant că primul fotoreporter de război din lume a fost tot un român, Carol Popp de Szathmary (1812-1888), care a realizat fotografii din Războiul Crimeei.

Tip de bătrân din Smixi (lângă Grevena, actualmente în Grecia), D-lul Nasica. Fotografie publicată în *Junimea literară* din Cernăuți în 1911

În 1907, Ienache a publicat la Paris *Albumul etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale aromânilor.* În dreptul numelui său a adăugat: „profesor-

fotograf, Bitolia, Turcia"[9]. Acest album tipărit, a fost donat de autor pe 29 iunie 1907 împreună cu alte 5 păstrate în colecția Bibliotecii Academiei Române, cu fotografii lipite și explicații manuscrise. Acestea, împreună cu cărțile poștale, fotografiile tipărite în revistele *Frățilia* și *Familia la Bitolia* sau în ziarul *Universul* la București, ca și filmele, demonstrează un demers patriotic dar și o preocupare etnografică constantă, nu numai prin studiul aromânilor, cât și a mozaicului de naționalități din Imperiul otoman. Fotografiile au explicații asemănătoare cu cele din studiile etnografice contemporane, referindu-se la naționalitatea, îndeletnicirea, costumul persoanei imortalizate, amănunte privind locul și anul când au fost realizate. Dintre aceste fotografii trebuie menționate cele înfățișând înmormântarea și impresionantul cortegiu funerar al lui Apostol Margarit, ctitor al învățământului aromânesc căzut victimă naționaliștilor greci, ca și cele care imortalizează manifestațiile de bucurie ale aromânilor cu prilejul decretării libertății naționalităților din Imperiul Otoman (1904), dintre care se distinge una cu un steag tricolor pe care aromânii au scris în românește „Libertate și frăție", la fel ca și frații lor din Principate la 1848.

Valoarea etnografică a acestor fotografii a fost recunoscută de contemporanii români. În 1906 Alexandru Tzigara-Samurcaș a achiziționat 200 de fotografii pentru Muzeul Țăranului Român[10], iar ceva mai târziu 5 albume au ajuns în colecția Bibliotecii Academiei Române. Dar cea mai mare recunoaștere au constituit-o reproducerile fotografiilor lor în lucrări științifice. În 1907 lingvistul german Gustav Weigand a reprodus cel puțin o fotografie a fraților Manakia în studiul său *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, publicat în periodicul *Dreizehnter Jahresbericht fur Rumanien Sprache*[11]. În 1913 fotografiile "Samarina, începutul secolului 20", "Arvanitovlahi de la oraș, Korca" au fost reproduse de A. Rubin în *Les Roumains de la Macedoine*. În 1926 lingvistul Theodor Capidan (aromân din Prilep) a reprodus 7 fotografii care poartă inscripția „I. Manachia" în lucrarea *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*[12].

9. I.Manakia - *Albumul etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale aromânilor*, Imprimerie L.Deyle & C-ie, 01.03.1903, Paris

10. Ioana Popescu - *Privește! Frații Manakia*, album-supliment al revistei Martor, VI/2001

11. Dreizehnter Jaresbericht des Instituts fur Rumanische Sprache, Lepzig, 1908. Articolul lui Gustav Weigand- Rumanen und Aromunen in Bulgarien

12. Theodor Capidan - *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, Institutul de

Bunica Despina (din *Albumul etnografic macedo-român*, publicat la Paris în 1907)

Tipuri din Avdella. Toli Papa cu soția sa (colecția Dan Angelescu)

Trebuie adăugate cele 4 reproduceri de fotografii din *„Images d'ethnographie roumaine, dacoroumaine et aroumaine"* (1928-1934)[13], în 3 volume, a lingvistului și folcloristului Tache Papahagi (1892-1977), consătean și elev al lui Ienache la Ianina și Bitolia (între 1903-1912). Sunt 119 fotografii care ilustrează capitolul despre aromâni. Majoritatea sunt datate (iulie 1927), iar o treime sunt semnate de E. Marvan. La sfârșitul prefeței scrise de Tache Papahagi, acesta precizează că 4 fotografii sunt mai vechi și au fost preluate pentru a fi utilizate și în cartea sa. Cele 4 fotografii aparțin fraților Manakia, ele fiind utilizate anterior în albumele semnate de Ienache. Este vorba despre *Miri din Zmixi- Samarina* (2 fotografii), *A patra parte din satul Clisura* și *O horă din Avdella*. Este evident că reproducerea unor fotografii după aproape 30 de ani de la data când au fost realizate confirmă valoarea etnografică a acestora. În decembrie 1911 revista *Junimea Literară* (Cernăuți, 1910-1914) a publicat 8 fotografii realizate de ei: *Un român meglenit*; *Un aromân din Medgidie, lângă Marea Adriatică*; *Un păstor din Pind Abella (Avdella), un sat*

Arte grafice ardealul, Cluj, 1926

13. Tache Papahagi - *Images d'ethnographie roumaine, dacoroumaine et aroumaine*, 3 vol., Societatea Cultural-Națională Apostol Mărgărit, București, 1928-1934

Tânără fotografiată în studio (Bitolia, aprox. 1908)

Fârșeroată din munții Pind

românesc; *Un tip de aromân din Frasher*; *Celnic aromân*; *Biserica românească din Crușova*. Fotografiile ilustrau o recenzie a directorului revistei, lui Ion Nistor, a cărții lui Vasile Lazăr *Die Südrumanien der Turkei und der angrezenden Lander* (1910). Apar deci în revistă reproduceri ale unor fotografii ale fraților Manakia cu meglenoromâni și aromâni fârșeroți, ceea ce întregește contribuția lor la studiul etnografic al românilor din sudul Dunării. Chiar dacă nici de data aceasta autorii fotografiilor reproduse nu sunt menționați, unele fotografii sunt cunoscute, apărând și în albumele manuscrise, dar am putut proba paternitatea celorlalte și altfel. Între fotografiile păstrate în colecția domnului Dan Angelescu, descendent al lui Lazăr Duma din Pisuderi, inspector general al școlilor românești din Imperiul Otoman, deci rudă și cu frații Manakia (Lazăr Duma fiind văr al Anastasiei, soția lui Ienache), se află și fotografii ale fraților Manakia. Majoritatea fotografiilor sunt semnate în

interior prin gravare. De fapt am aflat despre reproducerea lor în *Junimea Literară* citind niște mențiuni făcute cu creionul (scrisul părând al lui Ienache) pe spatele câtorva fotografii. În 1928 Dem. Abeleanu (fost director al gimnaziului românesc din Ianina) a publicat la București în cartea sa *Albania* o fotografie a fraților Manakia (*O fârșeroată cu un copil mic în brațe*). În 1930, în Revista *Macedoromână*, Ioan C. Băcilă a publicat un studiu retrospectiv al imaginilor cu aromâni cu titlul *Tipuri și costume. Vederi dela românii din Peninsula Balcanică*. El evidențiază activitatea fotografică a fraților Manakia din perioada 1900-1908 menționând că „perioada aceasta de lupte eroice are dreptul să fie cunoscută", iar într-o notă de subsol că „albumele, fotografiile și vederile se găsesc în colecția Academiei Române. Secția Stampelor." În continuare, el redă conținutul a cinci albume cu fotografii semnate de Ienache Manakia.

Corpul consular din Bitolia (1906)

Cecalaroff, banda bulgară din Kastoria (Kostur, actualmente în Grecia)

Ecouri ale Expoziției din 1906 de la București[14] au apărut și în revista *Lumina* din Bitolia. Astfel, în nr. IV/7, 8 iulie-august 1906 George Batalia semnează articolul *Câteva cuvinte asupra Expoziției*, iar în nr.IV/9 septembrie G.Z. Zuca (profesor la Liceul din Bitolia) descrie „Casa macedoneană de la Expoziția din București". Nu știm însă cine au fost autorii ilustrațiilor care au însoțit textele. Putem presupune că frații Manakia ar fi putut fi autorii sau ar fi putut furniza fotografii realizate de altcineva, căci la acea vreme se aflau în București. În orice caz, în alte numere ale revistei putem recunoaşte câteva fotografii ale lor printre fotografiile nesemnate. În orice caz o fotografie dintre cele pentru care fusese premiat Milton, „Mănăstirea Stămăria din Vlahoclisura" a apărut într-o altă revistă aromânească, *Graiu bun. Calendar armânescu anlu 1909*, care a apărut la Salonic sub conducerea lui Nicolae Batzaria şi beneficiind de ajutorul material al dr. A. Leonte, preşedintele Societăţii

14. *Călăuza catalog oficială a Expoziției din 1906*, București, 1906. Vezi și Radu Olteanu - *Bucureștii în date și întâmplări*, Ed. Paideia, București, 2002, p. 317

de Cultură macedo-română din Bucureşti. Este interesant că în *Graiu bun* au fost publicate pe lângă povestiri de Marcu Beza, versuri ale lui G. Murnu, C. Belimace, P. Vulcan, dar şi ale lui Taşcu Ciomu, asociatul fraților Manakia din 1921 şi 1923 în întreprinderea cinematografică.

În 1908, în timpul Revoluției Junilor turci cei doi frați au realizat vederi cu rebeli de toate originile din Imperiul Otoman, cu explicații în franceză, turcă, greacă și română. Li s-au comandat vederi cu revoluționari, costume populare, cu imagini din Xanthi. Kottis Kokkas din Veria le-a comandat 200 de vederi pentru a le vinde emigranților greci din America, ca și de la Dimitrios Cassis. La fel, au primit comenzi de la editorii atenieni Pallis și Kotzias[15]. În 1909 au fotografiat primul automobil și prima stație de benzină din Bitolia.

În 1911 frații Manakia au devenit fotografi oficiali ai Curții Otomane, la recomandarea fiului lui Apostol Margarit, Tache, secretar al marelui vizir[16]. Erau deja cunoscuți și de alte persoane din anturajul sultanului, între care Nyazi Bei, care le fusese client pe când începuse Revoluția Junilor turci la Bitolia. De asemenea, îl mai fotografiaseră la Istanbul în 1905 pe Mehmed Reshad al V-lea, pe

15. Christodolou, *op.cit.*, p. 221
16. *Ibidem*, p. 44

Şeful Matof cu 3 subşefi
n.n. rebelul macedonean pro-bulgar Milan Matov, 1875-1962
(din colecția Dan Angelescu)

Apostol, haiduc aromân pentru apărărea românilor

Nyazi Bei (în albumul *Macedonia. Tipuri, costume şi vederi din regiunile locuite de români*)

când era doar prinț. Cu ocazia vizitei acestuia la Salonic și Bitolia au putut să-l și filmeze. Devenind fotografi oficiali ai sultanului este foarte posibil ca și ilustrațiile din numărul pe octombrie al revistei *Atlantis Illustrated Monthly*, care a inclus un reportaj al călătoriei sultanului, să fi fost făcute după clișeele lor.

Au reușit să se adapteze și guvernării sârbești a Macedoniei căci în 1912 li s-au publicat fotografii în *Mali iliustrirani jurnal/Micul jurnal ilustrat* din Belgrad (Zboruvaat...Kosanovic p. 14), în 1923 în revista *Vidovdan* (un instantaneu la Bitolia cu Aleksandar Karadjordjević și Nikola Pasić), în 1925 în *Iliustrirani list* (*Foaia ilustrată*, o imagine cu carnavalul din Bitolia). Drept mulțumire pentru fotografia reprodusă în ultima publicație au primit un abonament pe un an la revista *Nedelja* (Duminica)[17]. Pe de altă parte, în 1922 au solicitat regelui Aleksandar Karadjordjević un împrumut cu o dobândă mică pentru a-și construi

17. Pavle Konstantinov, *op.cit.*, p.46-47

un cinematograf, iar în 1929 au ajuns chiar în anturajul regelui, care le-a acordat la rândul său titlul de fotografi oficiali, cu ocazia unei vizite în orașul lor[18].

Fotografiile realizate în 1909 la Debar (Dibra), cu prilejul congresului (20-23 iulie) care a hotărât adoptarea grafiei latine a limbii albaneze și începerea demersurilor pentru constituirea unui stat albanez constituie documente inestimabile pentru istoria Albaniei, probând încă o dată intuiția remarcabilă a evenimentelor din Balcani.

Nu numai contemporanii au apreciat valoarea artistică a fotografiilor fraților Manakia. Unul din prestigioșii critici de la *Sight & Sound*, Ronald Holloway, a comparat recent fotografia „Mamă cu copiii ei înfometați", realizată la Bitolia în Primul Război Mondial (1916), cu cele ale celebrei fotografe americane Dorotheea Lange înfățișând mizeria din timpul marii crize economice din SUA.[19]

Cercetările de până acum estimează la peste 18.000 fotografiile fraților Manakia, realizate în 125 de localități.[20] La rândul meu am identificat peste 1.000 de fotografii și cărți poștale diferite păstrate în România.

Au rămas de la cei doi frați documente fotografice impresionanante și valoroase chiar și pentru istoria militară (ca și unele filme care prezintă unități de cavalerie, infanterie și artilerie turcă din perioada Revoluției Junilor Turci[21], ca și unități sârbești). În perioada 1903-1911 cei doi frați au fotografiat o bună parte din personalul celor 12 consulate străine din Ianina și Bitolia (rezultând astfel și două fotografii ale scriitorului Branislav Nușić), autoritățile militare otomane, pe Nyazi Bei și Kemal Mustafa Atatürk (1881-1938) declanșând Revoluția Junilor Turci chiar în Bitolia, la școala de ofițeri, ca și cetele înarmate de comitagii albanezi (viteazul căpitan Cerchis bei – n.n.Topulli -, revoluționar la 1900), bulgari (vestitul voievod bulgar din Kastoria I.Cekalarov, revoluționar de la 1903, viteazul voievod bulgar Zole Banița din Florina, Macedonia ș.a.),[22] macedoneni

18. *The Creation of the Manaki Brothers*, p. 32. Vezi și Boris Nonevski - *Kino Manaki 1923- 2003*, p. 7
19. Ronald Holloway - *Macedonian Film*, Cinemateque of Macedonia, Skopje, 1996, p. 18.
20. Christodolou, *op.cit.*, p. 245
21. Vezi și *Fotografci Manakis Biraderler - Manastir 'da Ilan-i Hurriyet/ The Manakis Brothers - The Proclamation of Freedom in Manastir*, Yapi Kredi Yayinlari, Istanbul, 1997
22. Vezi cele 5 albume de fotografii ale lui Ienache Manakia cu explicațiile sale manuscrise, aflate în colecția Bibliotecii Academiei Române:
Chipuri și vederi din Macedonia
Macedonia.Vederi, figuri, scene din așezările românești (1906)

(inclusiv a revoluționarului Dame Gruev),[23] aromâni (eroul căpitan aromân Gheorghe Mucitane din Kruşevo, Macedonia), sârbi şi greci (antarți) care acționau în jurul Bitoliei. Din cele două războaie balcanice şi din Primul Război Mondial se păstrează fotografii ale unor corpuri de armată italiene, germane, bulgare, grecești şi sârbești, ca şi ale represaliilor turcești prin spânzurare, ale misiunilor de Cruce Roşie americane sau ale comisiei de stabilire a granițelor greco-sârbești. În al Doilea Război Mondial, Milton a realizat fotografii ale armatelor germane, bulgare, ale unor detaşamente de partizani care au intrat în Bitolia sau au fost organizate în acest oraş, ca şi ale unor procese intentate unor criminali de război la Bitolia. După război, Milton a realizat şi fotografii ale lui Lazar Kolişevski (primul preşedinte al Republicii Macedonia) sau Iosip Broz Tito, cu ocazia vizitei acestuia la Bitolia în 1957 şi 1961. În ultimii ani ai vieții, Milton a fost solicitat de mai multe instituții ale Iugoslaviei să realizeze copii ale fotografiilor sale şi să le vândă: Institutul de Folclor din Skopje, Arhivele Statului şi Institutul de Albanologie din Priştina, muzeele căilor ferate din Skopje şi Belgrad, Muzeul militar din Belgrad, ca şi Studioul Vardar Film din Skopje. O veche fotografie a sa cu un cioban a fost utilizată ca reclamă pentru caşcavalul Nasika. Între 1958- 1962, fotografii ale sale au fost reproduse în ziarele *Nova Makedonija* (*Noua Macedonie*) din Skopje, *Vjesnik u sredu* (*Ziarul de joi*) din Belgrad şi *Ljubljanski dnevnik* (*Jurnalul Ljubljanei*) din capitala Sloveniei.[24]

Putem conchide că activitatea fotografică a lui Ienache s-a întins pe o perioadă de cel puțin 41 de ani, iar cea a lui Milton a durat 65 de ani (1898-1963), ambele greu de egalat.

Corpul didactic aromânesc din Turcia

Macedonia. Tipuri, costume şi vederi din regiunile locuite de români pe la 1900

Vederi şi amintiri din Macedonia. 10 iulie 1908.

23. Vezi Boris Nonevski - *The Manaki Brothers, Pioneers of Film-Making in the Balkans*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 1986, p. 29

Viteazul căpitan Cercis Bei Topulli, revoluționar albanez de la 1900

24. Pavle Konstantinov, *op.cit.*, p. 47

Celnic fârşerot (din *Albumul etnografic macedo-român* publicat la Paris în 1907)

Tip de fârşeroată (din *Albumul etnografic macedo-român* publicat la Paris în 1907)

Cioban din Pind (1907)

Aromâncă din Avdella torcând din fuior (din *Albumul etnografic macedo-român* publicat la Paris în 1907)

Flăcău aromân din Pleaşa (Coriţa)

Femeie meglenoromână din Lumniţa în 1907 (Liumneţa, Grecia), publicată în *Junimea literară* la Cernauţi în 1911

Sosirea lui Hasan Bey și Saladin Bei la Dervihanie (Salonic)

Grupul ofițerilor care l-au omorât pe Semai Dasu Osman Pașa (colecția Dan Angelescu)

Regina Elisabeta a României în budoar, imortalizată cu ocazia audienței la Peleș în 1906

VII

ROMÂNIA LA ÎNCEPUT DE SECOL XX

Începând cu prima jumătate a secolului XIX modernizarea României a avut loc mai ales sub influența culturii franceze. Începutul relațiilor culturale și politice privilegiate cu Franța se datorează și istoricului Henri Michelet care a făcut cunoscute nu numai originea latină a poporului și limbii române dar și aspirațiile românilor pentru unitate națională. Un hotel parizian (pe strada Vaugirard), numit „Principatele Unite", a constituit pentru mai bine de 100 de ani un simbol al acestor relații[1]. La rândul său, după ce a copiat constituția și alte instituții după Franța și Belgia, România a aspirat la statutul de „Belgie a Orientului", la București fiind și editat un ziar cu acest titlu. Deși și-a căpătat independența formală mai târziu decât Grecia, de abia în 1878 (devenind regat în 1881), în același timp cu Serbia, dintre țările est-europene, România era cel mai aproape de standardele europene în ciuda faptului că a păstrat cele mai mari contraste între clasele sociale căci în 1907 răscoala a confirmat exasperarea țărănimii paupere. La sfârșitul secolului XIX România a fost printre primele țări care au adoptat sistemul metric, a fost prima țară ortodoxă care a adoptat calendarul gregorian (1866), singura țară balcanică cu un capital autohton semnificativ, avea cea mai stabilă monedă, singura cu acoperire deplină în aur din estul Europei (din 1867), avea din 1848 singura bancă privată capabilă de investiții industriale (Marmorosch-Blank & Co.), cea mai densă rețea de căi ferate etc. Chiar și după 1878 România continua să fie țara unde refugiații politici căutau adăpost (sârbi precum viitorul prim-ministru Nikola Pasić între 1883-1889, greci și albanezi precum Hristaqi Antoniu, june prim în filmele mute românești cu haiduci, apoi cântăreț de operă în Albania) ori unde emigranții

1. Stevan K. Pavlowitch, *op. cit.*, p. 54.

Casa de Depuneri, Consemnațiuni și Economie

soseau, majoritatea sezonieri („pecialbari", adică „agonisitori, aducători de câștig" în macedoneană și bulgară), cu speranța că vor putea să trimită ceva bani acasă. În 1900, înainte de unirea cu Transilvania, mica Românie, cu cei doar 6 milioane de locuitori și 130.000 km^2, era al patrulea producător de grâu și petrol din lume[2].

Începând cu mijlocul secolului XIX mulți români au studiat la Paris (în 1880 peste 1.200 de studenți români studiau aici!)[3] sau au devenit celebri în capitala Franței. Dintre aceștia trebuie menționați sculptorul Constantin Brâncuși, pionierii aviației Traian Vuia și Aurel Vlaicu, scriitori precum Elena Văcărescu, Martha

2. *Ibidem*, p. 54 et passim

3. * * * *Istoria orașului București*, Muzeul de Istorie a orașului București, 1965, p. 403

Bibescu, Panait Istrati, scriitorul avangardist Benjamin Fondane (B. Fundoianu, 1898-1944, cunoscut și ca scenarist), Eugen Ionesco, Emil Cioran, biologul Victor Babeș, inventatorul stiloului (1850) - Petrache Poenaru sau pilotul de curse Petre Cristea, învingător în raliul Monte Carlo în 1936.

La rândul său, pentru frumusețea centrului său și a clădirilor care aminteau de capitala Franței, Bucureștiul a căpătat și apelativul „Micul Paris", flatant pentru români. Arhitecți francezi precum Albert Galleron (autor al planurilor Ateneului Român, ridicat în 1888), Paul Gottereau (proiectant al Bibliotecii Centrale Universitare, 1895, al Palatului CEC, 1900), Albert Ballu (proiectant al Palatului de Justiție, 1895), Bernard Cassien (proiectant alături de Galleron al Băncii Naționale, 1900) au lăsat amprenta Renașterii franceze iar medicul franco-spaniol Charles D`Avilla (Carol Davila) a întemeiat în 1857 Școala de Medicină care își păstrează prestigiul și azi.

În 1906 era al doilea oraș ca mărime din Balcani după Istanbul, cu peste 300.000 de locuitori[4]. Cei 300.000 de locuitori locuiau pe o suprafață destul de mare, de 55,5 km^2 (Parisul avea 3 milioane de locuitori pe doar 48,5 km^2, iar Viena- 1,5 milioane de locuitori pe 57 km^2). Deși era numit „Micul Paris" este indubitabil că doar centrul merita acest supranume. Din cele 1.026 de străzi doar 696 erau pavate cu piatră, bolovani sau asfalt și doar 343 erau canalizate. Totuși, capitala României se înscria rapid în orbita civilizației căci a fost primul oraș din lume iluminat cu petrol lampant (1857), iluminatul cu gaz fiind utilizat din 1871, iar cel electric din 1882. Deci în 1906 orașul era iluminat în mare parte cu gaz aerian și în câteva locuri electric. Tramvaiele cu cai circulau din 1872, iar cele electrice din 1894. În 1906 un număr de 138 de tramvaie erau trase de cai dar 8 erau deja electrice. Dacă primul automobil fusese înmatriculat în 1900, în 1904 erau deja 64 de automobile. Circulau însă mai ales în jur de 1.000 de birje și 6.000 de căruțe. Din 1903 ca urmare a desființării accizelor, au fost înlăturate barierele vamale, comerțul având o înflorire deosebită. Bucureștiul avea 172 de fabrici în 1902, ca și 98 de restaurante, 4 braserii, 46 de berării, 61 de cofetării și 102 cafenele în 1904. În 1906 erau 35 de hoteluri cu 1.700 de locuri. În același an 3.000 de locuitori erau posesori de aparate telefonice.

4. Călăuza catalog oficială a Expoziției din 1906, București, 1906

În 1905 regele inaugurase cablul Constanța- Istanbul și botezase vasul de pasageri „România" destinat liniei Constanța-Istanbul-Pireu. Tot atunci s-au încheiat amenajarea piețelor Brătianu și Rosetti, amenajarea ultimei porțiuni din Șoseaua Kiseleff, ca și construcția hipodromului, a Bisericii Schimbarea la Față pe strada Cuțitul de argint și a vilei Minovici (devenită muzeu în 1916). În 1906 se construiesc Institutul Geologic, Muzeul Antipa, începe construcția unor clădiri precum Ministerul Lucrărilor Publice (actuala primărie), a Bursei, a Societății de asigurări Generala (fostul Minister al Comerțului Exterior) în fața Universității, noul sediu al Adunării Deputaților (pe Dealul Mitropoliei). Tot acum se înființează Loteria Națională iar pe 27 mai Traian Vuia stârnește mândria națională realizând la Montesson, lângă Paris, primul zbor din lume cu un aparat mai greu decât aerul și exclusiv cu mijloace proprii la bord[5].

În 1904 erau în București 25 de ateliere fotografice aparținând mai ales unor străini (germani, cehi, unguri, evrei) dar în mod sigur erau și cinci

5. Radu Olteanu, *op. cit.*, p. 235 et passim

Salonul Reginei Elisabeta de la Peleș (1906)

Regele Carol I și Regina Elisabeta

Vedere generală a Expoziției generale române din 1906

aparținând unor români. Numai pe Calea Victoriei erau în număr de opt. De asemenea, opt firme vindeau aparate fotografice. Cea a lui A. Menu & Comp. se afla pe Bulevardul Elisabeta la nr. 54. Mai trebuie menționate cele 7 ateliere de zincografie. Dintre acestea cele mai cunoscute sunt cele ale ziarelor *Adevărul* și *Universul*, al editurii Socec, al lui I. Marvan și Fr. Duschek[6].

Ce îi mai putea impresiona în 1906 pe frații Manakia în București? Alte clădiri precum Teatrul Național, Academia Română care găzduia pinacoteca (inaugurată în 1860, din 1892 în actualul amplasament), Muzeul de Anchități (inaugurat în 1864), Gara de Nord (construită în 1872), Școala Politehnică și Școala de Șosele și Poduri (din 1881 în strada Polizu, existentă și azi), Școala de Belle Arte (din 1864). În toamna lui 1906 se redeschisese luxosul Hotel Capșa (inaugurat în 1886), reamenajat cu înfățișarea actuală, cu celebra sa cafenea (datând din 1891), cu personal francez sub conducerea lui Etienne Bourdell, care condusese Cafe Anglais din Paris. Casa Capșa era fondată de Dumitru Capșa, un cojocar aromân de lângă Moscopole, stabilit prin 1791 în București, ai cărui urmași au întemeiat o cofetărie celebră în 1841, devenită furnizor nu numai al Casei regale române, dar și al caselor princiare sârbe (din 1875, după vizita lui Milan IV Obrenović și a soției sale Natalia) și bulgare (din 1908). Alți oaspeți de marcă ai stabilimentului au fost actrița Sarah Bernhardt (în 1888, 1893, 1904 și

6. *** - *Anuarul Bucurescilor 1904*, Institutul de arte Grafice Carol Goebl, București, 1904

1908) sau astronomul Camille Flammarion (în 1906, ca oaspete al expoziției).

Un alt lucru care i-a putut impresiona era sistemul de învățământ. În București, pe lângă instituțiile de învățământ superior funcționau 4 licee, 2 gimnazii și o școală normală (la Azilul Elena Doamna). Cea de la Sf. Apostoli, întemeiată în 1865 pentru a pregăti institutori pentru școlile românești din sudul Dunării, fusese desființată.

Expoziția din 1906 de la București a fost prilejuită de aniversarea a 1.800 de ani de la colonizarea Daciei de către romani, 40 de ani de domnie a lui Carol I de Hohenzollern-Siegmaringen și 25 de ani de la proclamarea regatului român. Ea a fost inaugurată de însuși Carol I la 6 iunie 1906, în prezența întregului corp diplomatic acreditat la București, cu excepția ambasadorului Turciei (acesta dorind astfel să dezavueze expunerea tunurilor capturate în 1877). Expoziția a fost concepută pentru a avea caracter național, dar a devenit internațională prin participarea românilor din afara granițelor de atunci ale României (cu excepția celor din Basarabia, care nu au primit aprobare din partea autorităților țariste) și prin existența unor pavilioane aparținând unor mari puteri economice și a unor firme străine. Au avut standuri sau pavilioane speciale firme din Austro-Ungaria, Italia, Olanda, Rusia, Suedia, Germania, SUA, Marea Britanie, Serbia, Grecia, Bulgaria și Turcia.

Lucrările de amenajare au durat un an, iar expoziția a fost deschisă aproape 6 luni (de la 6 iunie la 23 noiembrie). Ea s-a întins pe Câmpul Filaret

pe o suprafață de 41 de hectare, amenajate de arhitectul peisagist francez Emile Redont, inclusiv prin plantarea a 4.000 de arbori și 9.000 de arbuști și brazi. Au fost ridicate 165 de clădiri, dintre care câteva există și azi: Turnul lui Vlad Țepeș, clădirea poliției de pe str. Candiano Popescu, Arenele Romane, Observatorul Astronomic al Academiei Române și alte clădiri din Parcul Carol. Au fost amenajate 2 hectare de lacuri cu două insule, râuri artificiale și o peșteră. La realizarea acestei expoziții de proporții fără precedent și-au dat concursul peste 20 de arhitecți între care Cristofi Cherchez, Al. Bolintineanu, I. Berindey, V.G. Ștefănescu, inginerii Effingham Grant și Elie Radu, ca și sculptorii Dimitrie Paciurea, Dima Pavelescu și Oscar Spaethe. Cu prilejul expoziției, George Enescu a compus imnul „Pui de lei", iar primăria Romei a dăruit municipalității monumentul de bronz „Lupoaica romană", expus în Palatul Artelor.

Expoziția era așezată în mijlocul unui parc întins, împrejmuit de un zid iar intrarea se făcea printr-o poartă monumentală din zid în formă de arc. De la intrare se urca pe două alei în Piața Traian, unde se afla Palatul Artelor (care ocupa 2.313 m^2 și a fost distrus într-un incendiu în 1940). În spatele palatului a fost reconstruită casa de la Poradim, în care a locuit Carol I în timpul luptelor din Bulgaria în 1877. Lângă ea au fost amplasate tunuri luate ca trofeu de către armata

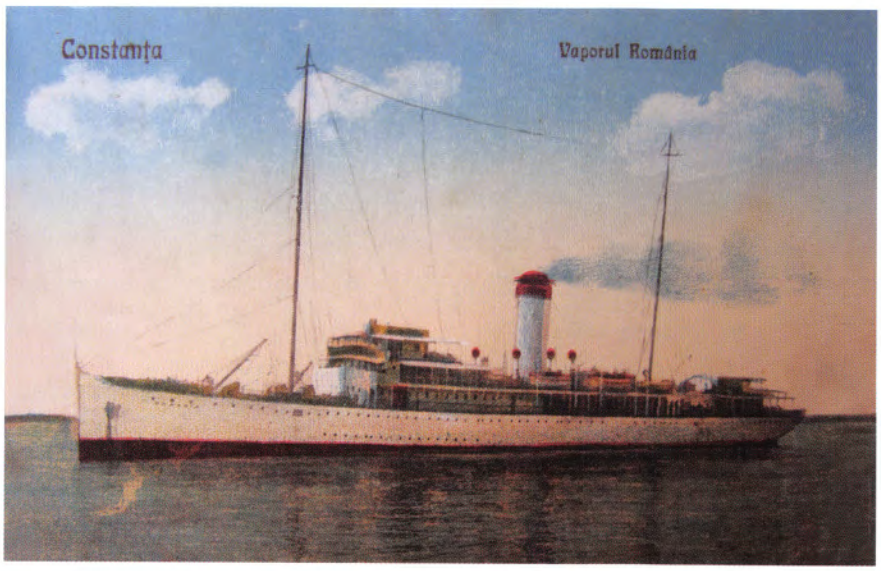

Vaporul *România* cu care au călătorit frații Manakia în 1906 de la Salonic la Constanța

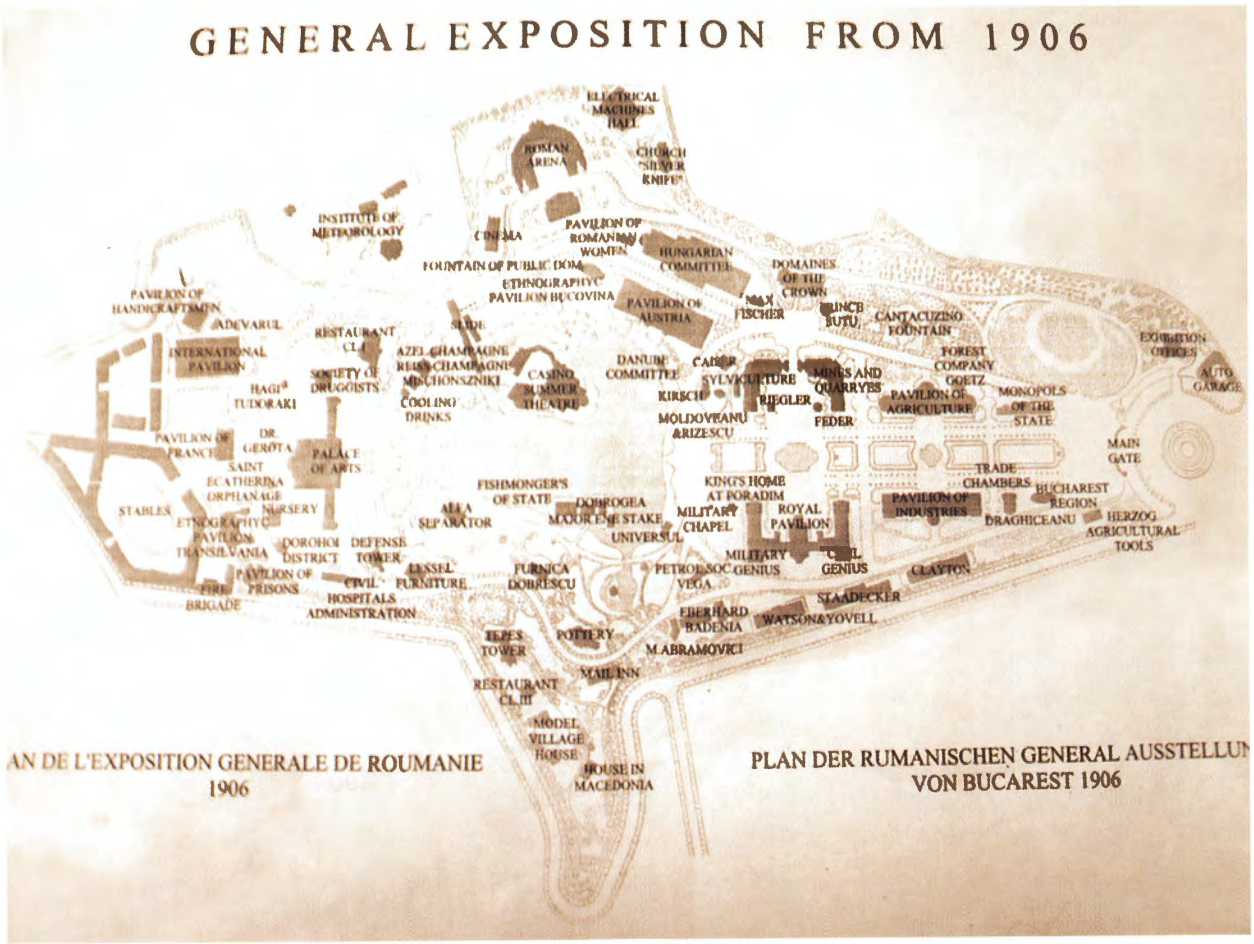

Planul Expoziției generale din 1906

română. Alături de ea a fost reconstruită cula familiei Greceanu din Vâlcea. De la cula, pe partea dreaptă, mergând pe calea Olteniei, apoi pe calea Vlad Țepeș, se ajungea la turnul de apă sau la turnul lui Vlad Țepeș, reconstituind ruinele cetății de la Cetățeni. Alte construcții erau pavilioanele Primăriei, Camerei de Comerț, Palatul Industriei, al Lucrărilor Publice, Pavilionul Regal, al Agriculturii etc. În spatele Palatului Artelor se afla Pavilionul Transilvaniei, construit în stilul caselor tradiționale ardelenești. În partea stângă a Palatului Artelor, trecând pe Calea Dobrogei și pe lângă Terasa lui Ștefan cel Mare era o fântână ornamentală. De aici plecau două alei prin care se ajungea la Arenele Romane, compuse din 40 de loje despărțite de colonade, iar sub ele erau bănci în formă de amfiteatru,

cu o capacitate de 5.000 de locuri. Mai departe erau pavilioanele Ungariei, Austriei, Bucovinei, Transilvaniei, Basarabiei, Banatului și Macedoniei etc. Pe cele două insule ale lacului erau o geamie (în 1959 mutată în apropiere) și un restaurant[7]. Pe lângă acestea fuseseră concepute atracții precum o peșteră cu „iluziuni optice", un labirint, telescoape, hipodromul unde se organizau curse de trap, menajeria cu animale sălbatice, luptele navale între 16 vase în miniatură acționate electric de 22 de marinari englezi, artificii și explozii ale unor vase de lemn cu ajutorul dinamitei japoneze, gondole, tobogan acvatic (Waterschutte), automate americane, clădiri în miniatură, orchestre străine, concursuri corale, de lupte greco-romane, jiu-jitsu, șah.

Comisarul general al expoziției a fost academicianul dr. Constantin I. Istrati (1850-1918), fost ministru al Lucrărilor Publice, chimist care își câștigase o reputație internațională prin descoperirea unui colorant sintetic. Pe când fusese ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice avusese inițiative pentru sprijinirea românilor din afara granițelor, inclusiv pentru aromâni redactând un memoriu ministrului Afacerilor Externe, Ion N. Lahovari, la 15 septembrie 1899, în care menționa că a dispus înființarea unei biblioteci și a unei tipografii românești la Bitolia. Alături de alte merite și acestea îi fuseseră recunoscute, astfel încât a fost numit comisar general al expoziției, doi ani mai târziu i s-a ridicat o statuie la intrarea în Parcul Carol (pe amplasamentul expoziției), iar peste cinci ani a condus delegația care a studiat situația în Macedonia după acordarea de către Imperiul Otoman de drepturi culturale și civile aromânilor și a fost imortalizat de frații Manakia în filmul *Excursie în Macedonia turcească*.

EXPOZIȚIA GENERALĂ ROMÂNĂ

CINEMATOGRAF

BILET DE FAVOARE

St. I – D-lui

Valabil pentru tot timpul expozițiunei.

CONCESIONAR

Director

Tip V. Munteanu, Calea Rahovei, 15

Bilet de favoare pentru acces la cinematograful de la Expoziția generală din 1906

A existat un pavilion al cinematografiei, ca și unul al Macedoniei, realizat prin grija consulatului român din Bitolia și prin contribuția a 17 persoane care

7. Călăuza catalog oficială a Expoziției din 1906

PAVILIONUL CINEMATOGRAF

EXPOZIŢIA GENERALA ROMANA

Chitanta de Casa

Sub-semnatul Casier al Cinematografului din Expoziţia Generală Română am primit spre vânzare următoarele bilete pentru ziua de .....

STALUL R ..... a Lei 2

STALUL I ..... a Lei 1

STALUL II ..... a Bani 50

Casier

VERIFICAT

DIRECTOR

Repartitor de bilete la Pavilionul cinematografului

au împrumutat obiecte cu valoare etnografică și arme vechi.

Au participat câteva sute de fotografi, în majoritate români, dar și din Austro-Ungaria, Franța și Elveția, cu fotografii, aparate și materiale fotografice, însă în catalogul expoziției nu figurează frații Manakia căci probabil a fost vorba de o participare de ultim moment. Fotografii au fost răsplătiți cu 57 de premii individuale, dintre care 17 medalii de aur.

Expoziția a fost vizitată de peste 5.000 de români din afara granițelor: pe 22 și 23 august sosesc 1.650 de bucovineni și ardeleni, pe 25 alți 1.000 din Bucovina, pe 26 un grup de 1.000 de ardeleni, iar pe 2 septembrie 70 de elevi români din Macedonia, însoțiți de profesori (între care și profesorul de caligrafie și desen Ienache Manakia, ca și fratele său mai mic), pe 16 septembrie alți 400 de români din Țara Bârsei și 150 din Banat. În aceeași perioadă, presa consemna proteste și manifestații în Bulgaria și România împotriva atentatelor grecești. Datorită protestelor populației, autoritățile au fost nevoite să expulzeze câțiva cetățeni greci, între care și pe bancherul Crissoveloni[8].

Delegația aromânilor din Macedonia a sosit pe 2 septembrie. *Adevărul la Expoziție*, supliment zilnic al *Adevărului*, tipărit chiar în pavilionul propriu al ziarului, a redat între altele și programul zilnic al delegației de aromâni. Astfel, sâmbătă 2 septembrie corespondentul din Constanța a relatat: „Cu vaporul (n.n. probabil cu vasul de pasageri „România" la care puteau beneficia de tarife speciale) au sosit astăzi 70 de elevi macedoneni sub conducerea d-lui Cosmulici și a profesorului Țăruș, precum și a unei delegațiuni de fruntași macedoneni." Aflăm totodată că au fost întâmpinați de colonia aromână din Constanța, în frunte cu Tase Dabo, că după ce o orchestră a interpretat marșuri, elevii aromâni au cântat „Deșteaptă-te române" și „Imnul regal", au urmat apoi alocuțiuni ale

8. *Românii din sudul Dunării*, p. 101. Vezi și *Documente diplomatice. Afacerile Macedoniei. Conflictul greco-român 1905*, p. 14

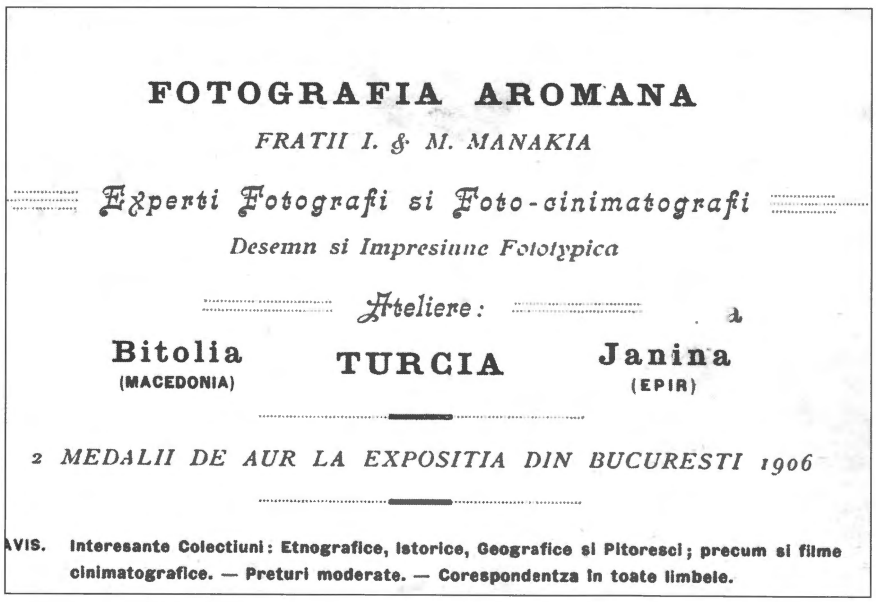

Reclamă pe un fluturaș care menționează vânzarea de „filme cinemtografice"

primarului Ioan Bănescu, ale domnilor D. Cosmulici, D. Dumitrescu- Bumbești și a elevului Popa Stavru. Grupul a mers la statuia lui Ovidiu, unde scriitorul Petru Vulcan a ținut un discurs în care a afirmat că „rolul vostru e luminator și pacific printre neamurile din Peninsula Balcanică", urmat de o alocuțiune a studentului Donar Munteanu. De la sediul Societății de Cultură Macedo-Română a fost trimisă o telegramă către rege. Apoi o delegație compusă din Filip Apostolescu, directorul școlii centrale din Bitolia și poetul Constantin Belimace a vizitat consulatul otoman. La ora 12 grupul a luat masa la restaurantul fraților Rizescu. Aflăm că din grup făceau parte D. Cosmulici, Sarusi Dafin, Gheorghe Christigi, Al. Chiristigi, Constantin Belimace, Filip Apostolescu, toți din Bitolia, Costi Panu, Neculaie Muzac, Costi Tătărescu, Vaneni Magiar și Tusalu Apostolescu din Salonic. La ora 14 au mers la gară pentru a întâmpina delegația de studenți de la București, în frunte cu Tașcu Bucerea și Covata. Au luat cuvântul cu acest prilej Tase Dabo și D. Dumitrescu- Bumbești, fiul președintelui Societății „Charta rotativă", și inițiator al excursiei grupului de aromâni la expoziție. După amiază, grupul de aromâni a plecat la Mamaia, împodobiți cu eșarfe tricolore și cocarde cu semiluna otomană. La Mamaia au participat la un banchet la restaurantul lui

Costache Isac. Din nou s-au rostit discursuri, între care şi unul al elevului Nasta, a fost recitată poezia „Cântec de răzbunare" de Nuşi Tulliu. Întorşi la Constanţa, aromânii au jucat „Hora Unirii" în jurul statuii lui Ovidiu, apoi la ora 22 au mers din nou la gară pentru a întâmpina un grup de 80 de studenţi aromâni, sosit din Bucureşti. Cu acest prilej au rostit discursuri studentul Dimea şi C. Belimace. Seara, târziu, elevii au făcut o manifestaţie de mulţumire în faţa casei lui Tase Dabo.

Marţi 5 septembrie grupul de aromâni a sosit la Bucureşti. La ora 11 au mers la legaţia otomană unde au intonat imnul „Hamidie", au strigat de trei ori „Padişa heimaj cioc iaşa!" („Trăiască padişahul nostru!"). Ministrul plenipotenţiar nu era acasă, astfel încât 5 elevi însoţiţi de Fillip Apostolescu au fost primiţi de secretarul general. Au ţinut discursuri dentistul Vanciu Stavre, V. Magiar în numele corporaţiilor din Turcia şi elevul Docea. Theodor Castrişanu, vicepreşedintele comitetului „Chartei rotative" a mulţumit pentru sprijinul primit prin care a fost posibilă vizita la expoziţie. După amiază, grupul, condus de D. Cosmulici a vizitat o parte din expoziţie, şi anume panorama Griviţei, au asistat la luptele navale, la pantomima alegorică „Povestea neamului" de la Arenele Romane, unde Alexandru Davila, directorul Teatrului Naţional, le rezervase bilete.

Vineri 7 septembrie, la ora 8.40, grupul de aromâni din Macedonia a plecat la Sinaia însoţiţi de alţi aromâni din Bucureşti, ajungând la un total de 150 de

Insert şi afiş al filmului *Războiul de Independenţă*

persoane. În gara din Ploieşti fanfara liceului i-a întîmpinat cu imnul „Deşteaptă-te române". A rostit un discurs profesorul D. Popescu din Ploieşti, căruia i-a răspuns C. Cosmescu, profesor din Bitolia, apoi elevii ploieşteni au jucat împreună cu aromânii „Hora Unirii". La ora 13 au ajuns la Sinaia. O delegaţie formată din profesorul Saru de la şcoala comercială din Salonic, D. Cosmuleţ, profesor la liceul din Bitolia şi Constantin Belimace, reprezentantul comunităţii româneşti din Turcia, a fost primită în audienţă de rege. „Audienţa a durat trei sferturi de oră. Regele s-a întreţinut cu un viu interes asupra situaţiei românilor macedoneni. După audienţă suveranul a dispus să se servească delegaţiei dejunul exprimându-şi dorinţa de a vedea pe toţi elevii sosiţi din Macedonia. La orele 3 şi jumătate toţi aromânii sosesc şi sunt primiţi în sala de arme. Când d. aghiotant Baranga a anunţat apariţia în sală a suveranilor, corul elevilor macedoneni, condus de elevul P. Atanasescu, a intonat <Imnul regal>. După dorinţa reginei ca să cânte un cântec aromân, corul a intonat <Părinteasca dimândare>. Suveranii au ascultat cu mare plăcere versurile acestui cântec, pe cari le redăm aci: (...). Suveranii au felicitat pe d. Belimace, autorul cântecului. S-a mai cântat şi <Imnul sultanului> pe turceşte. Apoi regele şi regina au venit în mijlocul macedonenilor, urându-le bună venire. D. Vasile Diamandi exprimă suveranilor omagiile macedonenilor şi spune că dorinţa lor ar fi să aibă şi un mitropolit român. Suveranul a răspuns: < -Cu bună-voinţa Maiestăţii Sale sultanului se va realiza şi această legitimă dorinţă a voastră.> La plecare toţi macedonenii vădit impresionaţi de primirea ce li s-a făcut, au strigat: <Trăiască regele şi regina României!> Cât timp a durat ceremonia sărutatului mânei şi când fiecare aromân se perinda prin faţa regelui, d. V. Covata dădea explicaţiile necesare suveranilor asupra elevilor din Bitolia şi Salonic. Regele a mai binevoit a da ordin ca oaspeţii să viziteze toate saloanele din castel. Această primire, la care fraţii noştri nu se aşteptau, i-a impresionat adânc. De la castelul Peleş macedonenii s-au dus la mănăstire şi la orele 6 au părăsit Sinaia cu trenul, sosind în Bucureşti la orele 9 şi 20 seara".

Duminică 10 septembrie, la ora 15, a fost inaugurat pavilionul Macedoniei. „Casa e aşezată lângă ospătăria românească şi construită cu piatră şi acoperită cu olane." Au asistat la inaugurare membrii coloniei aromâne şi oaspeţii din Macedonia, doctorul A. Leonte, preşedintele Societăţii de Cultură Macedo-

Pavilionul cinematografului de la Expoziția generală din 1906 (din colecția Lucreţiu Tudoroiu)

Română şi C.I. Istrati, comisarul expoziției. Între altele, A. Leonte a spus: „Inaugurând azi modestul nostru pavilion, ne simțim fericiți că ne găsim aci reprezentați şi noi în mijlocul tuturor fraților noştri, în familie, ca să zic aşa, după ce amar de veacuri am stat despărțiți de alții." Au vorbit apoi dr. Pucerea şi C.M. Nicolau, secretarul societății. „Tuturor le-a răspuns d-rul Istrati într-un discurs foarte cald. Lăudând pe macedoneni pentru energia lor, taxând de crimă ordinară purtarea grecilor şi îndemnând pe macedoneni să respecte şi să caute să se dezvolte, ei fiind de mare folos României libere fiindcă sunt pricepuți în comerț şi hotărâți la muncă. A îndemnat pe oaspeți ca să spună la întoarcere că au găsit aci un popor liber care e gata să lupte pentru cauza lor. Discursul a fost mult aplaudat. După aceea corul tinerilor macedoneni a intonat <Imnul regal>, <Imnul sultanului> şi multe cântece patriotice. Cu aceasta solemnitatea s-a terminat şi cei prezenți au vizitat casa românească din Macedonia."

Marți 12 septembrie între orele 10 şi 12 regele Carol I a vizitat din nou

CALAUZA CATALOG OFICIALĂ
EXPOZITIUNEA GENERALĂ ROMÂNĂ 1906.

expoziția, inclusiv pavilionul Macedoniei. Regele era însoțit de regină, de principele Wilhelm de Wied, ministrul de Finanțe Take Ionescu, ministrul de Externe Iacob Lahovari, ministrul Domeniilor Ioan N. Lahovari, ministrul Instrucțiunii Publice Mihail Vlădescu, C.I. Istrati, secretarul general al expoziției și principele Dimitrie I. Ghica. „După reprezentația de la Arenele Romane, regele a făcut o vizită la cinematograful vorbitor. Suveranul a spus la sfârșitul reprezentației: <- M-am amuzat admirabil de bine!> Aseară, după îndemnul suveranului, regina a vrut și ea să asiste la reprezentația cinematografului. La intrare, după ce a mulțumit pentru buchetul ce i s-a oferit de către proprietarul cinematografului d. Petre Ganciu, regina a zis următoarele cuvinte: <Regele mi-a spus că aici e minunat. Am venit și eu să văd minunea!> După reprezentație, regina nu știa cum să-și arate satisfacția, zicând: <Am rămas foarte mulțumită!... A fost frumos, cât se poate de frumos!... E într-adevăr o minune!> Mai târziu, la orele 8 și ¾ după îndemnul reginei, a asistat și principele Carol la reprezentație. Principele a rămas și el încântat de cele văzute și auzite." Înainte de a veni la cinematograf regina vizitase și pavilionul fundației pentru orbi <Vatra luminoasă>, patronată chiar de ea. Vizitând probabil odată cu regina Elisabeta atelierele orbilor, Ienache s-a înscris în fundația <Vatra luminoasă>, așa cum reiese din cotizațiile plătite timp de câțiva ani. Este deci destul de probabil că frații Manakia au fost prezenți la vizita regelui la pavilionul Macedoniei și ulterior au putut împărtăși entuziasmul familiei regale pentru Bioscopul „vorbitor" al lui Petre Ganciu. În acest sens, Milton își amintea: "În capitala României am aflat că în Anglia și Franța se vând aparate care redau fotografii <vii>. Asemenea știre pentru noi atunci era incredibilă și chiar șocantă, dar nu puteam să ne îndoim de ea căci văzusem o scurtă proiecție. Oamenii arătau ca niște marionete, căci mișcările lor erau sacadate, părând că erau legați de nasuri și de mâini cu sfori. Asta nu ne-a împiedicat să fim îmbătați, robiți, vrăjiți de forța fermecată. Ienache deja nu mai putea să scape de dorința de a se întoarce la Bitolia cu o cameră de filmat. Și în somn tânjea după ea. În timp ce eu m-am întors acasă, el a plecat la Londra, de unde a adus o cameră Bioscope."[9]

Ceremonia înmânării premiilor a avut loc pe 4 noiembrie, ora 14.00, în

Coperta catalogului Expoziției generale române din 1906

9. Pavle Konstantinov, *op. cit.*, p. 43

prezența familiei regale. Au fost acordate nu mai puțin de 26.764 de distincții: „diplome hors-concours pentru membrii juriului, organizatori și colaboratori", „diplome de onoare cu medalie de aur", medalii de aur, argint și bronz, ca și „mențiuni de onoare". Pentru secțiunea „Români din afara regatului" au fost acordate 862 de premii, dintre care 60 de „diplome de onoare cu medalie de aur", ca și 170 de „medalii de aur cu diplome speciale". Asemenea distincții au fost acordate pentru diferite exponate precum cusături, cărți manuscrise, băuturi alcoolice, obiecte din argint filigranat etc. În broșura specială „Ceremonia înmânării distincțiilor și premiilor pentru juriu, expozanți și colaboratori" frații Manakia sunt menționați cu trei premii: „medalie de aur cu diplomă specială" pentru „Ionel Manakia, Macedonia, Bitolia, fotografii și tipuri din Macedonia" și pentru „Milton Manichia, Epir, Ianina", respectiv „medalie de argint cu diplomă specială" pentru „Manikie Ion, Macedonia, fotografii cu biserici românești din Macedonia". Deci Ienache a primit o medalie de aur și una de argint, iar Milton una de aur, dar nu pentru câștigarea vreunui concurs fotografic precum au presupus cercetătorii de până acum, bazându-se poate pe amintirile lui Milton și pe inscripția de pe diploma sa. Aceste premii aveau un caracter simbolic, fiind un semn de apreciere pentru participarea la expoziție alături de alți 800 de expozanți români din străinătate. Se poate conchide că majoritatea expozanților au fost premiați, totuși distincțiile au fost acordate diferențiat, cu diferite medalii și diplome.

Analizând diploma păstrată de Milton și reprodusă de studiile anterioare constatăm că el a primit „Medalia jubiliară Carol I", conform Decretului regal no. 5384 din 28 decembrie 1905, publicat în Monitorul Oficial no. 218 din 1 ianuarie 1906. Diploma fusese completată înainte de inaugurarea expoziției, pe 10 mai 1906. Știm cu siguranță despre primirea de către regele Carol I a lui Ienache și Milton împreună cu tot grupul de aromâni pe 7 septembrie. Regele a mai acordat la castelul Peleș audiențe unor delegații de români din afara granițelor pe 10 septembrie. Tot pe 10 septembrie a fost inaugurat pavilionul Macedoniei. De aceea, o „audiență" privată acordată lui Ienache este improbabilă. Studiile anterioare dedicate operei fraților Manakia menționează o asemenea audiență la Peleș, bazându-se pe memoria lui Milton. Mai degrabă regele le-a acordat titlul

Palatul Artelor de la Expoziția generală română din 1906

de fotografi oficiali ai curții regale și o bursă de călătorie lui Ienache după ce a vizitat pavilionul Macedoniei și a remarcat fotografiile realizate de acesta. Pe de altă parte, având în vedere faptul că grupurile beneficiau de tarife speciale pentru transport și cazare și că alte delegații de români de peste graniță au rămas în țară în jur de două săptămâni, putem presupune că și delegația din Macedonia a rămas cam tot atâta vreme. Dacă frații Manakia au participat la ceremonia înmânării premiilor, înseamnă că au părăsit România după 4 noiembrie[10].

La Sinaia, cu ocazia primirii de către suveranul României, au realizat fotografii ale lui Carol I, ale reginei Elisabeta (foto nr. 19 din albumul *The Manaki Brothers*, Skopje, 1986, nu reprezintă „o doamnă din înalta societate românească", ci chiar pe regină) și ale Castelului Peleș. Faptul că nici măcar profesorul Ienache Manakia nu apare menționat în referirile presei la vizita grupului de aromâni ne face să credem că abia la expoziție suveranul l-a remarcat datorită fotografiilor sale. Singurul lucru care intrigă este faptul că în colecția fraților Manakia se păstrează fotografia reginei Elisabeta, realizată în budoarul de la Peleș, ceea ce ar putea sugera

10. *The Creation of the Manaki Brothers*, p. 28

că deja fuseseră recunoscuți ca fotografi oficiali ai casei regale. Mărturia târzie a lui Milton, conform căreia fotograful de curte al lui Carol I era român și că îl cunoșteau dinainte, pare să confirme acest lucru. Tot el însă își amintește de o expoziție de fotografii, între 5- 12 noiembrie 1906, la care ar fi participat. Marea expoziție fusese însă deja închisă, iar diplomele primite de cei doi frați se referă doar la participarea la marea expoziție[11].

Medaliile decernate la Expoziția generală română (din colecția Muzeului de Istorie București)

Dacă medaliile primite au avut un caracter onorific, bursa și titlul de fotografi regali pot fi considerate o reală recunoaștere a meritelor celor doi fotografi. Sprijinul regelui Carol I este explicabil și prin faptul că suveranul român era un promotor al noului, Castelul Peleș de la Sinaia fiind una dintre reședințele regale dotate cu cele mai moderne facilități ale vremii. Astfel, era primul palat din lume iluminat electric, avea încălzire centrală și sistem central de aspirare, iar sala de teatru a fost amenajată și pentru proiecții cinematografice. Regele însuși a susținut material în 1912 realizarea filmului *Războiul de independență* în regia lui Grigore Brezeanu. *Războiul de independență* este primul film de ficțiune românesc păstrat, iar prima lui proiecție a avut loc chiar la Peleș. Interesant este că în acest film Carol I nu apare doar în calitate de producător, ci apare și ca personaj, în tinerețe, pe când comanda armata română în războiul din 1877. După cum se știe și regina Elisabeta avea constant preocupări artistice, fiind cunoscută și ca scriitoare și traducătoare sub pseudonimul Carmen-Sylva.

Din cauza diferenței de un an calendaristic între decretul regal, respectiv a publicării în *Monitorul Oficial*, a completării și a înmânării diplomei, a apărut la unii cercetători ideea că frații Manakia au fost medaliați cu aur în 1905 dar și

11. Pavle Konstantinov, *op.cit.*, p. 94

un an mai târziu. Pe diploma păstrată de Milton apar cele trei date diferite însă este evident că distincțiile au fost primite în 1906. Probabil că această eroare s-a datorat și neînțelegerii suficiente a textului în limba română de către cercetătorii macedoneni și greci. Tot de aici a apărut problema datării primului film, realizat după călătoria lui Ienache în Europa, prilej cu care a achiziționat camera Bioscope 300 de la Charles Urban & Co. Dacă nu se confirmă ipoteza unei alte călătorii în Europa, înseamnă că cei doi frați au început să filmeze în 1906 sau 1907!

Se pare că frații Manakia au vizitat prima dată capitala României în 1905, sosind cu vaporul la Constanța. De atunci datează fotografii ale Ministerului de Externe, ale familiilor dr. A. Leonte, A. Beaca, C. Bisericanu, Naki din Manuza, Petru Constantinescu și Pitu din Magarevo[12]. Dr. A. Leonte era chiar președintele Societății de cultură macedo-română. O călătorie certă a avut loc la începutul lui septembrie 1906 și s-a încheiat pentru Milton după 4 noiembrie. Ienache a plecat însă de la București în călătoria prin Europa, întorcându-se în martie 1907 prin București. Pe 29 iunie 1907 Ienache se mai afla încă în București, după cum reiese din nota sa manuscrisă prin care dona Academiei Române *Albumul etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale Aromânilor*, tipărit la Paris în 1907. De asemenea, Ienache a revenit în București în 1919.

Dacă ar fi cumpărat camera de filmat în 1905 ar fi fost destul de normal să o ia cu ei, așa cum au luat și aparatul de fotografiat, pentru a filma Bucureștiul și atracțiile marii expoziții din 1906.

12. *Ibidem*, p. 93- 95

Pavilionul Comisiei Europene a Dunării la Expoziția generală română din 1906

Palatul industriei la Expoziția generală română din 1906

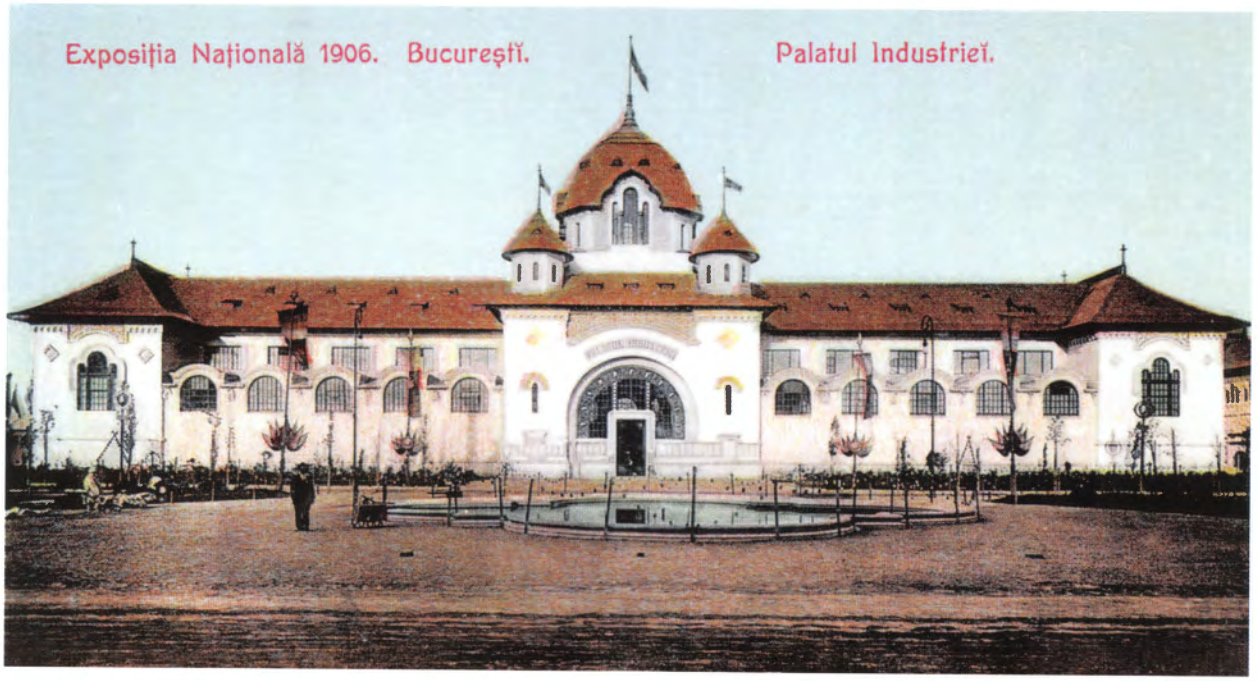

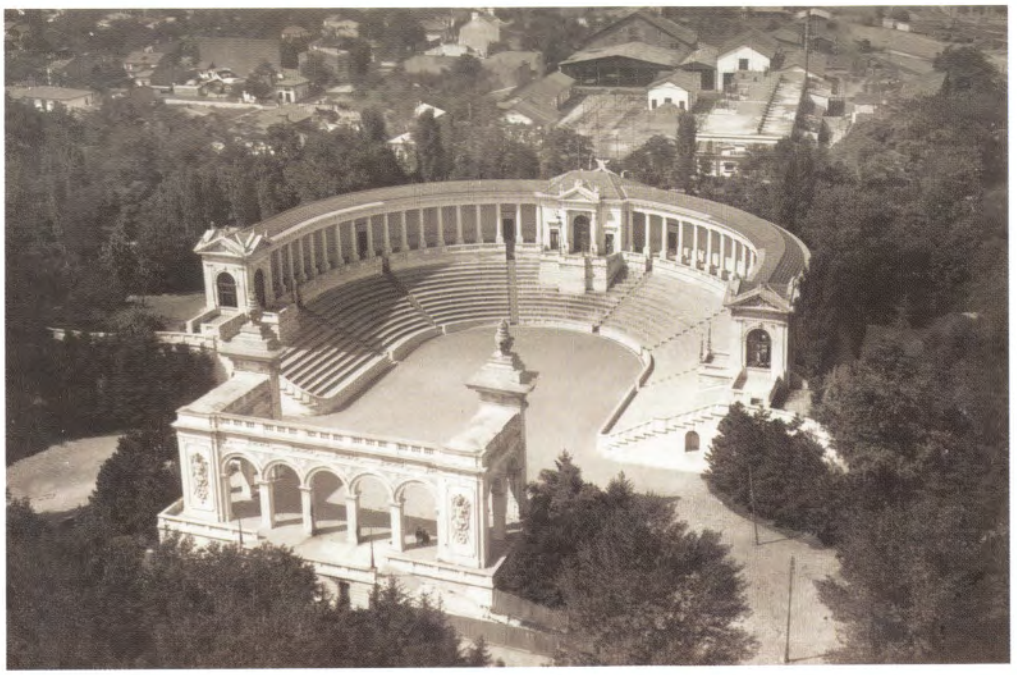

Arenele romane de la Expoziția generală
română din 1906

Pavilionul Administrației Domeniilor Coroanei
la Expoziția generală română din 1906

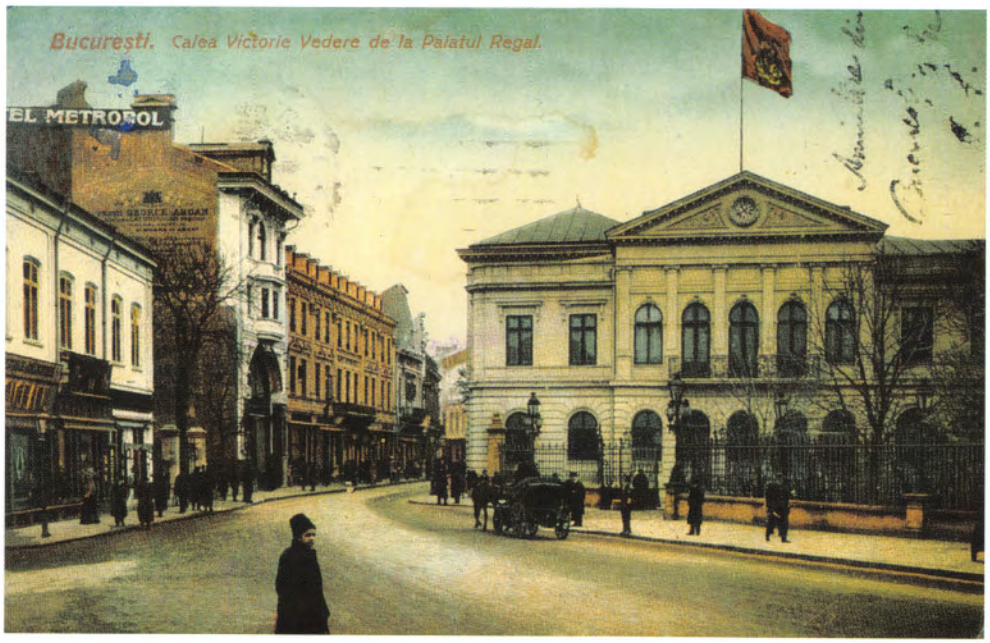

Calea Victoriei, vedere spre Palatul Regal

Palatul Sturdza, sediul Ministeriului de Externe
al României în 1913, unde s-a semnat pacea
care a încheiat războaiele balcanice

Universitatea din București la începutul secolului XX

Teatrul Național din București la începutul secolului XX

Fotograful și cineastul Ion Voinescu în prim plan și Constantin I. Istrati în planul doi (cadru din filmul *Excursie în Macedonia Turcească*)

VIII

ÎNCEPUTURILE CINEMATOGRAFIEI ROMÂNEȘTI

Având în vedere preocupările de mai târziu, o noutate și o atracție pentru cei doi frați a reprezentat cinematograful. Acesta apăruse întâia oară în România la București pe 27 mai 1896, la mai puțin de 5 luni după ce la Paris frații Lumière au arătat lumii minunea imaginilor în mișcare. Demonstrațiile cu aparatul Lumière au fost susținute se pare de către operatorii Louis Janin, Charles Delattre și frații Bonheur. Un an mai târziu au fost realizate primele jurnale de actualități cu subiecte românești. Cu toate acestea, ca și în alte țări, activitatea cinematografică în România a continuat sporadic, mai ales prin creșterea numărului de cinematografe și de proiecții de filme străine. Abia în 1906 proiecțiile au depășit faza de „demonstrații", devenind spectacole aproape regulate, mai ales în București. În 1910 Gheorghe Ionescu și Constantin T. Theodorescu înființează laboratoarele Carmen Sylva și Films Trajan, iar în anul următor încep o producție regulată de actualități cinematografice cu subiecte românești.

În 1904 erau menționate în Anuarul Statistic în București 7 cinematografe: pe lângă cel de la „L`Independance Roumaine", la Hotel Bristol, la Hotel France, „Volta" în str. Doamnei, „Venus", „Terra", „Lux". În 1906 funcționau cinci stabilimente cinematografice: Fotoplasticul Imperial pe Calea Victoriei, sub hotelul Continental, Fotoplasticul din Casa Crețianu, tot pe Calea Victoriei, Cosmoplasticul (cunoscut și sub numele de România Pitorească) de pe Calea Victoriei 36, Mutoscopul American pe Bulevardul Elisabeta și Electrobioscopul. Ele prezentau publicului conform anunțurilor din epocă „Vederi de pe natură în culori și mărimi naturale", „Vederi de pe natură din întreaga lume" și "Povestiri din toate țările". Electrobioscopul era proprietatea Caterinei Schonberger

și funcționase la Ploiești în 1904 iar din 1905 fusese instalat într-o baracă pe un loc viran (Maidanul lui Duca Negustătorul) de pe strada Brezoianu colț cu bulevardul Elisabeta. La marea expoziție din 1906 una dintre atracții avea să fie „Cinematograful vorbitor" instalat de Petre Ganciu în pavilionul cinematografiei, unde erau prezentate pe ecran trei mari cântărețe ale timpului - Regina Paccini, Gemma Belincioni și Selma Kurtz care mișcau buzele iar un gramofon le reda vocile. După închiderea expoziției Petre Ganciu cu noul său tip de spectacol avea să facă un turneu prin țară, bucurându-se de succes.[1] Marea expoziție din 1906 avea să fie subiect a cel puțin două actualități cinematografice din acel an: *Expoziția română din 1906* (prezentat pe 7 decembrie la sala Edison), *Tablouri*

1. Ion Munteanu - *Acum trei sferturi de veac*, Cinema 12/ decembrie 1970

Fațada clădirii ziarului
L'Independance Roumaine

Cinema Edison (1900)

de la expoziție (prezentat probabil în reluare la Cinema Berăria Bazilescu; posibil același film cu alt titlu) sau *Solemnitatea închiderii expoziției* (premiera având loc pe 11 decembrie la Teatrul Edison)[2].

În 1913 jurnalele de actualități cu subiecte românești au devenit la rândul lor mijloc de propagandă națională în străinătate cu ocazia Expoziției de construcții de la Leipzig. Ideea a aparținut arhitectului bucureștean Simion Vasilescu care a construit un pavilion românesc care consta într-un restaurant și un cinematograf. Deși aprobarea pentru instalarea cinematografului a venit greu din cauza pericolului de incendiu, după o lună organizatorii au mai înființat unul, stimulați de succesul inițiativei românești. Presa germană și română menționează proiecția unor filme precum *Horă țărănească, Portul Constanța, Patinoarul Cișmigiu, Manevrele Armatei Române, Culesul viilor, Cultura inului în România, Marile bulevarde din București, Regiunea petroliferă Valea Prahovei, Dansurile societății Chindia.* În 1914

2. I. Cantacuzino, B.T. Rîpeanu - *Producția cinematografică din România 1897 - 1970, Cinematograful mut. 1. Filmul de nonficțiune*, Arhiva Națională de Filme, 1970, p. 12

Johnny Weismuller (1933)

I.A.L. Diamond împreună cu Billy Wilder

erau deja 300 de cinematografe "fixe, în afara celor nomade"[3].

În 1919 puteau fi văzute la București materialele filmate de Serviciul cinematografic al armatei române în primul război mondial (începând din ianuarie), intrarea triumfală a familiei regale în Transilvania (din octombrie) sau ocuparea Budapestei (din noiembrie).

Este interesant că în afara fraților Manakia a avut o contribuție la începutul cinematografiei în Imperiul Otoman și cetățeanul român Sigmund Weinberg (1868- 1936). În 1908 el a deschis primul cinematograf „Pathe" la Istanbul unde l-a însoțit pe fratele său fotograf. Pe 14 noiembrie 1914 el sau asistentul său Fuat Uzkinay a filmat *Demolarea Monumentului Victoriei Yeşilkoy*. În 1914 Enver Pașa, ministrul turc al Apărării, i-a încredințat lui Weinberg conducerea nou înființatului Oficiu Cinematografic al Armatei (MOSD), astfel încât

3. Ion Munteanu, *op. cit.*

Weinberg (numit conducător al departamentului și principal operator), cu ajutorul lui Uzkinay și al unor tehnicieni austrieci și germani a realizat primele filme documentare dedicate armatei turce și operațiunilor de pe front din Primul Război Mondial. Aceste filme sunt considerate alături de cele ale fraților Manakia drept început al cinematografiei turce. Tot Weinberg a început în 1916 împreună cu Uzkinay filmările la primul film artistic de lung metraj *Lebleci Horhor Aga* (o adaptare a comediei cu același nume de Dikran Cuhacyan și Tekfor Nalyan, dar nu a reușit să-l termine din cauza morții unuia dintre interpreții principali, a încercat apoi o adaptare cinematografică a comediei *Căsătoria lui Himmet Aga/ Himmet aganin izdivaci* (localizare a comediei „Le mariage forcée" din 1664 a lui Molière), dar a fost nevoit din nou să oprească filmarea căci interpreții au fost recrutați iar el, la rândul său, a trebuit să se întoarcă în România deoarece în 1916 începuseră ostilitățile între România și Turcia. Există mărturii că filmul a fost finalizat de Fuad Uzkinay ca operator și Reshad Ridvan Bey ca regizor, fiind apoi prezentat publicului însă, ca și celelalte filme, și acesta nu a putut fi regăsit până în prezent[4].

Ca și în alte domenii, au fost mulți români care s-au afirmat în străinătate ca cineaști. Dacă avem în vedere doar Franța, putem aminti actori precum Elvire Popesco (1896, București - 1993, Paris), Maria Ventura (1886, București - 1954, Paris), Jean Yonnel (1891, București - 1968, Paris), un regizor, scenarist și actor precum Jean Aurel (1925, Răstolița - 1996), ca și producători precum Bernard Natan (n. Tannenzeff 1886, Iași - 1942, Auschwitz) și Emile Nathan (1900-1962). Între 1931- 1941 au fost realizate în Franța nu mai puțin de 8 filme cu cel puțin 2 actori, ba chiar uneori și cu producători) de origine română. În filme precum *Un grand amour de Beethoven* (1936, în regia lui Abel Gance) au jucat chiar 3 actori de origine română (Janny Holt, Samson Fainsilber și Lucas Gridoux) iar în *Tricoche et Cacolet* (1938, în regia lui Pierre Colombier) Emile Natan fusese producător, iar Elvire Popesco și Alexandre Mihalesco, interpreți. Alți cineaști născuți în România au fost regizorul german Lupu Pick (1885,

4. Sami Shekeroglu - T*he Turkish Film from the Begininnings till the Second World War*, în *** - *Razvojot i proniknuvaneto na balkanskite nacionalni kinomatografii vo periodot od 1895 do 1945 godina*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 2003, p. 173- 191

Elvire Popesco, Ion Iancovescu și Alexandre Mihalesco

Iași – 1931, Berlin), creatorul kammerspiel-ului, scenaristul I. A. L. Diamond (Itek Domnici, 1920 Ungheni - 1998 Beverly Hills), deținător al lui Oscar și nominalizat de alte două ori alături de Billy Wilder, actrița și cântăreața Maria Cebotari (1910, Chișinău – 1949, Viena), actorii americani Johnny Weissmuller (1904, Timișoara– 1984, Acapulco), cel mai cunoscut interpret al lui Tarzan, Edward J. Robinson (Emmanuel Goldenberg, 1893, București – 1973, Hollywood), John Houseman (Jacques Haussmann, 1902, București – 1988), regizorii americani Jean Negulesco (1899, Craiova – 1993, Marbella), Lewis Milestone (Lev Milstein, 1895, Chișinău – 1980), Otto Preminger (1905, Wishniewska – 1986, New York).

Unii din cineaștii plecați au mai avut legături profesionale cu țara de origine: regizorul Jean Georgescu (1901-1994) s-a întors definitiv în 1940 pentru a lucra în România, actorul german Bernd Aldor, născut la Ploiești, și-a dat concursul pentru realizarea celui de-al doilea film românesc sonor, *Visul lui Tănase* (1932), Maria Cebotari a jucat rolul principal în coproducția româno-italiană „Cătușe roșii/Odessa in fiamme" (1942), Samson Fainsilber a montat piesa „Năpasta" la Paris în 1947, Pola Illery a jucat alături de Ion Iancovescu în *Parada Paramount/Paramount Parade* (1930, SUA-Franța, regia Charles de Rochefort, Ernst Lubitsch, Josef von Sternberg, Ludwig Berger și alții), un

film-revistă la care și-au dat concursul cineaști din 13 țări pentru a putea rula în cât mai multe locuri. Dacă unii cineaști nici nu au fost de naționalitate română sau au părăsit România foarte tineri, actori precum Elvire Popesco, Nadia Gray (Nadia Cușnir), Alexandre Mihalesco, Lisette Verea, afirmată peste ocean, dar care a avut un rol principal în *Trenul fantomă* (1933, în regia lui Jean Mihail) sau regizorul Lupu Pick (emigrat la 29 de ani) debutaseră sau se formaseră în România.

Până în prezent au fost remarcate chiar minimele relații păstrate cu țara ale unor cineaști de origine română și de aceea este incredibil interesul scăzut al istoricilor români de cinema pentru opera fraților Manakia. Astfel au fost omiși în istoriile filmului românesc iar cercetarea insuficientă a creației lor, mai ales dintr-o perspectivă multidisciplinară având în vedere și fotografiile, a dus la necunoașterea unor aspecte fundamentale ale creației lor, priorități prin care justifică un loc binemeritat la începuturile filmului românesc. Practic, ei acoperă o nișă sau o pată albă în istoria filmului românesc, fiind tocmai cei care au „naturalizat invenția", cu trei ani înaintea lui Gheorghe Ionescu și Constantin T. Theodorescu. Chiar dacă nu au locuit în România, erau deja cunoscuți ca fotografi, deopotrivă în cercurile științifice și ale casei regale, iar filmele lor, ajungând la Academia Română, au fost considerate de la început valoroase măcar ca documente etnografice. Deși filmele au fost realizate în afara țării, trebuie să avem în vedere faptul că din cele patru filme ale lor montate și pregătite pentru a fi proiectate *Scene din viața aromânilor din Pind* (de fapt un montaj a șase filme) și *Excursie în Macedonia turcească* au fost concepute din perspectiva unor români și pentru români. Succesul fotografiilor lor în România i-a făcut să considere normal faptul că și filmele lor vor prezenta interes la București. De aceea, ei nu s-au considerat simpli operatori care au captat pe peliculă pentru prima oară imagini dintr-o țară pentru a fi prezentate publicului local, ci s-au simțit probabil și asemenea operatorilor caselor de

Hristache Antoniu și Iva Dugan. Fotografie de lucru la filmul *Haiducii* (1929)

Bunica Despina torcând (Cadru din filmul *Scene din viața aromânilor din Pind*)

filme vest-europene ale căror filme le-au prezentat mai târziu în cinematograful lor. În reclamele publicate de ei în trei periodice între 1908-1912 menționau că posedă „interesante colecții Etnografice, Istorice și Geografice (n.n. de fotografii), precum și Filme Cinematografice, positive și negative, reprezintând scene originale luate după natură." Au fost deci primii cineaști români care își ofereau filmele spre vânzare. Având în vedere succesul sau îndelungata activitate fotografică și de proiecție de filme a ambilor frați și cea de profesor de desen a lui Ienache putem considera că activitatea lor cinematografică nu a fost tocmai cea a unor amatori.

Primul film al fraților Manakia o înfățișează pe bunica lor, Despina, torcând lână alături de alte femei. Bunica stă pe jos, cu mâna dreaptă desfășoară lână de pe un mosor, iar cu stânga răsucește firul cu degetele. Din perspectiva de azi putem interpreta imaginea ca fiind a unei ursitoare. Chipul ei brăzdat de ani e concentrat asupra lucrului. Nu este curioasă să privească noua invenție a cinematografului, ca și cum ar ști deja soarta nepoților și a neamului ei...

Scene din filmul *Războiul de independență* (1912)

Lya (1927) afiș

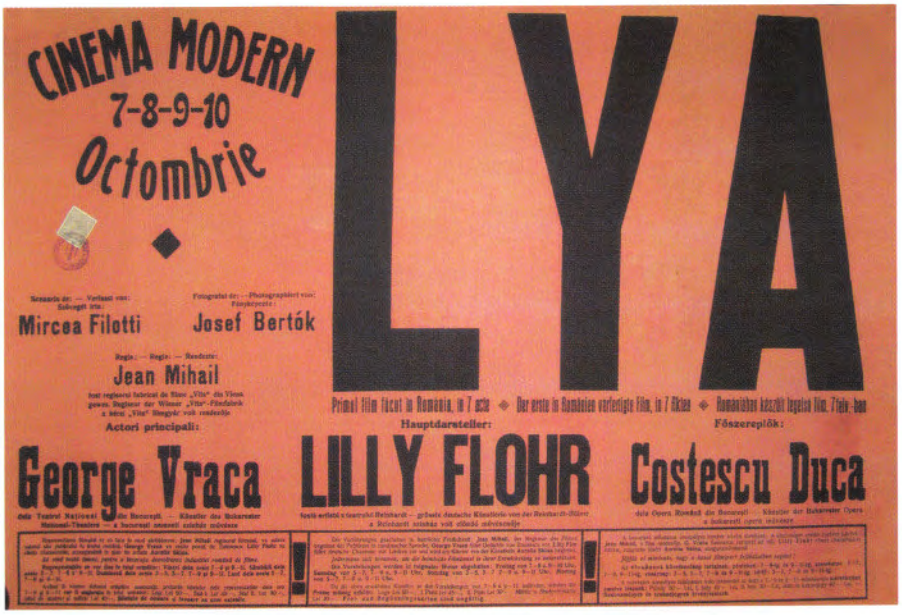

Visul lui Tănase (1932), afiș

Milton Manakia filmând din balconul casei sale (scenă din filmul *Camera 300*)

IX

PIONIERATUL ÎN CINEMATOGRAFIE ȘI CONTROVERSELE...

Frații Ienache și Milton Manakia sunt considerați „pionierii cinematografiei balcanice" sau „primii cineaști autohtoni din Balcani". Acest pionierat se referă mai mult la cantitatea, diversitatea și importanța filmelor realizate de ei și de aceea au putut fi numiți cineaști. Nu putem invoca prea mult împotriva unei asemenea caracterizări impulsul diletantistic și formația autodidactă căci în primele decenii ale cinematografiei mulți cineaști au provenit din fotografi și graficieni, ci mai degrabă faptul că nu se cunosc date despre proiecția filmelor lor. Chiar Milton, întrebat fiind, a recunoscut că ei nu și-au proiectat public filmele, deși au avut mulți ani o sală de cinematograf[1]. Recent, a fost descoperită o dovadă a proiecției unor filme ale lor în Macedonia și există indicii despre posibile proiecții ale filmelor lor în România, măcar în scop științific.

Nu se mai poate afirma în mod absolut că ar fi fost primii autohtoni din Balcani care au filmat. Începând din iulie 1898 și până în 1901 neurologul Gheorghe Marinescu (1863- 1938) și operatorul Constantin M. Popescu au realizat o serie de 5 filme științifice la Spitalul Sfântul Pantelimon din București. Utilizarea cinematografiei în scop științific a fost comunicată în 1902 de Gh. Marinescu în revista franceză „La semaine medicale"[2] iar Auguste Lumiere recunoștea meritele savantului român într-o scrisoare din 1924[3]. Filmele au fost redescoperite în 1968, iar primul dintre ele, *Tulburările mersului în hemiplegia organică* (1898) a fost recunoscut ca primul film științific din lume cu ocazia congresului mondial al filmului științific. În 1898 doi asociați croați, Josip

1. Dejan Kosanović - *Zboruvaat za Milton Manaki...*, în Kinotecen mesecinik, 17/ 1979, p.14- 15. Vezi și Leksikon - *Pionira filma i filmskih strvaralaca na tlu Jugoslovenski zemalja 1896-1945*, Institut za film, Belgrad, 2000
2. Călin Căliman - *Istoria filmului românesc 1897- 2000*, Ed. Fundației Culturale Române, București, 2000, p. 18- 20
3. Gheorghe Marinescu - *Corespondență (1889- 1938)*, Ed. Științifică, București, 1968, p. 124- 125

Stancić și Henrik Pegan din Triest au prezentat în orașul natal și la Ljubljana pe lângă repertoriul obișnuit de filme Lumiere și două subiecte filmate de unul din ei, printre care *Furtună pe mare în apropiere de Opatija*[4]. În 1906, câțiva operatori, probabil locali au realizat actualități despre Jocurile Olimpice de la Atena, developate și proiectate în aceeași zi[5].

Emblema de pe cutiile de filme ale fraților Manakia

Chiar dacă nu au fost primii autohtoni care au filmat, ei pot fi considerați „primii cineaști din Balcani" căci activitatea lor a fost constantă și mai îndelungată decât a predecesorilor care au filmat doar ocazional. Rămâne de stabilit cum putem numi meritele și prioritățile în cinematografia balcanică și etnografică ale fraților Manakia. Chiar dacă în general în Republica Macedonia sunt considerați metaforic „întemeietori" ai cinematografiei locale, uneori se revine la o privire obiectivă astfel încât de pildă Ljubișa Gheorghievski consideră opera lor cinematografică „o discontinuitate întâmplătoare"[6] în Macedonia. Discontinuitatea sau mai precis hiatusul între filmările primilor entuziaști și producția constantă de filme a existat în toate țările lumii, cu excepția Statelor Unite, Marii Britanii, Franței și Germaniei, iar în cazul Portugaliei, Italiei și Danemarcei putem vorbi de întreruperi mai scurte a activității cinematografice de început.

Termeni precum „precursori", „premergători", „înaintași" „inițiatori" par la prima vedere mai adecvați[7]. S-ar părea că s-ar putea face astfel o distincție operabilă de exemplu în cinema între „precursor", „pionier" și „întemeietor". „Precursor al cinematografului" i s-ar putea aplica însă doar unui Jules Janssen sau Edward Muybridge, însă sintagma „precursori ai cinematografului balcanic" li se poate aplica fraților Manakia, deși și aici se poate obiecta asupra ultimei

4. Liljana Nedić - *The Slovenian Film and Cinema (1896- 1945)*, în * * * - *Razvojot i proniknuvaneto na balkanskite nacionalni kinomatografii vo periodot od 1895 do 1945 godina*, p. 142- 172
5. Aglae Mitropolous - *Decouverte du cinema grec*, Ed. Seghers, Paris, 1968, p. 15
6. Ljubișa Georghievski - *Ghenezata na makedonskjot igran film, Kinoteka na Makedonia*, Skopje, 1992, p. 34
7. Vezi analiza lui Valerian Sava în *Istoria critică a filmului românesc contemporan*, vol 1, Ed. Meridiane, București, 1999, p. 31- 40

părți, destul de neclare. Dacă analizăm însă și sensul larg, figurat, al cuvântului „pionier" vom constata că el rareori are exclusiv sensul de „întemeietor", ci mai degrabă de „inițiator, premergător". La fel în limba engleză, distincția dintre „pioneer" (în sens figurat) și „forerunner" este minimă. De aceea vom păstra pentru frații Manakia calificativul „pionieri ai filmului din Balcani" întrucât toți cercetătorii au utilizat o formulare asemănătoare când a fost vorba de ei.

Ziaristul Vasile Tega a încercat să acrediteze ideea meritului lor în realizarea „primelor filme etnografice din lume"[8]. Nici în acest domeniu frații Manakia nu au fost chiar primii. Astfel, antropologul austriac Rudolf Poech (1870- 1921) a realizat în 1904 câteva filme etnografice din viața papuașilor din Noua Guinee[9]. Dar chiar și în acest caz se poate vorbi de pionieratul lor fără teama de a fi acuzați de protocronism.

Roger Boussinot, Ronald Holloway, Gheorghios Exarchos, Miron Cernenko[10] și alții susțin că cei doi frați au început să filmeze în mai 1905, după ce Ienache ar mai fi făcut o excursie prin Europa, înainte de a primi bursa de la regele Carol I. Boris Nonevski înclină să situeze începutul mai întâi în 1907, iar ulterior în 1905, iar Dejan Kosanović este ferm în a afirma că cei doi frați au început să filmeze în 1907[11]. În 2003, Igor Stardelov trece în revistă opiniile anterioare și conchide că singurele argumente serioase în datarea începutului fraților Manakia în cinematografie le constituie mărturia lui Milton conform căruia Ienache ar fi cumpărat camera de filmat în 1905, două fotografii din Paris și una de pe vapor pe Canalul Mânecii datate 1905. Pe de altă parte o călătorie sigură la Paris și Viena reiese din scrisorile și cărțile poștale, ca și albumul fotografic tipărit la Paris, toate datate în 1907[12]. Un început în 1906 sau 1907 pare mai plauzibil. Pe de altă parte este interesantă explicația lui Boris Nonevski (ulterior preluată de Ronald Holloway) a achiziționării Camerei Bioscope nr. 300 de la firma Charles Urban & Co. În 1897 este posibil ca frații Manakia să fi văzut primele proiecții cinematografice chiar la Bitolia (pe când Ienache era elev în ultimul an la liceul

8. Vezi articole în *Fara armânească/ Cuvântul românesc*, Yonkers, New York, februarie-martie 1986, iulie-august 1995, decembrie 1994
9. Roger Boussinot – *L 'encyclopedie du cinema*, Ed. Bordas, Paris, 1995
10. Miron Cernenko - *Makedonskijot film*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 1997, p. 15
11. Dejan Kosanović - *Leksikon. Pionira filma i filmskih strvaralaca na tlu Jugoslovenski zemalja, 1896-1945*
12. Igor Stardelov - *Manaki*, p. 84- 100

românesc de aici). Primele filme despre Macedonia realizate la fața locului au fost 8 pelicule ale operatorului Charles Rider Noble în toamna lui 1903 și iarna lui 1904 pentru compania Charles Urban Trading din Londra. La începutul anului 1906 a filmat pentru firma Urban (în Serbia și Bulgaria) și McKenzie. Seria de filme a lui Noble *Macedonians Fight with Turks*, *National Dances from Macedonia and Bulgaria*, *The Refugees at Rila Monastery*, astăzi pierdute, au fost prezentate la sala Alhambra din Londra în 1905 iar Ienache e posibil să le fi văzut (!) și să fi fost impresionat de imaginile în mișcare ale oamenilor din regiunea natală. Acesta ar putea fi motivul pentru care Ienache a ales o cameră Bioscope de la Charles Urban & Co. și nu una Lumiere. Pe de altă parte până în 1905 frații Manakia au locuit la Ianina iar o călătorie a lor spre Vestul Europei în acea perioadă ar fi fost logic să se facă prin Italia, nu prin Viena. De asemenea, inserturile din filmul „Scene din viața aromânilor din Pind", care în episodul *Viața casnică la aromâncele din Pind* include și prima filmare în care apare bunica Despina (în vârstă atunci de 114 ani după mărturia lui Milton!), menționează „Pindo Balkan Film-Bitolia". Ori frații Manakia s-au stabilit la Bitolia probabil cel mai devreme în august 1905 (Ienache a fost numit profesor aici la 1 septembrie). E mult mai probabil că frații Manakia au putut vedea în funcțiune prima dată la București măcar un aparat de proiecție Bioscope al Caterinei Schonberger. La marea expoziție din 1906 de la București existau pe lângă pavilionul cinematografiei dotat cu „cinematograful vorbitor" al lui Petre Ganciu și standuri cu aparate fotografice și probabil și de filmat. De asemenea, cineastul român Aurel Petrescu mărturisește că a utilizat o cameră de filmat marca Urban, pe care a vândut-o în 1927 celuilalt pionier al animației românești, Marin Iorda, care o considera deja „un vechi aparat...un adevărat strămoș" dar cu ajutorul căreia a realizat în

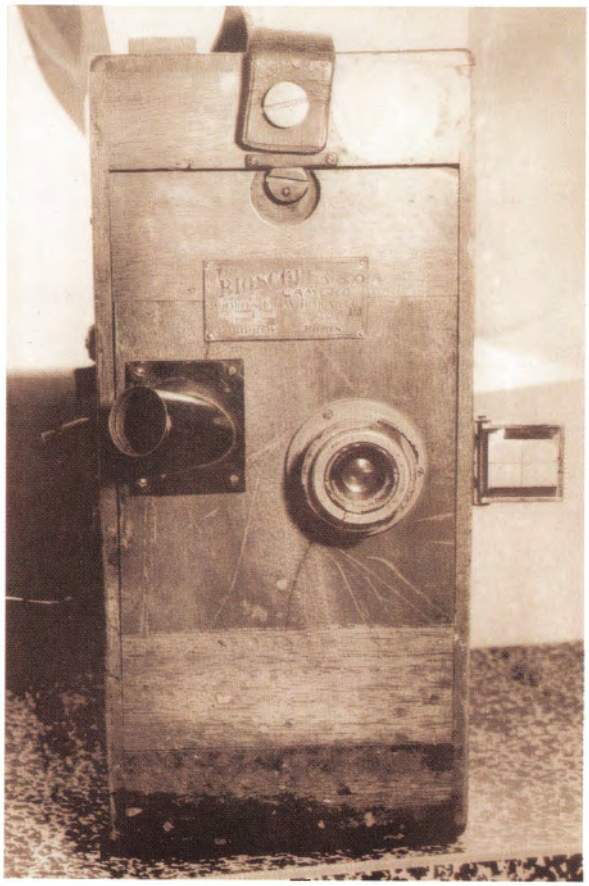

Camera Bioscope 300 a fraților Manakia

Reclamă care menționează vânzarea de „filme cinematografice" în revista *Lilicea Pindului* din București

același an primul desen animat românesc păstrat, Haplea[13]. Putem conchide că mai degrabă la București cei doi frați au putut vedea prima oară un Bioscope iar ideea de a se apuca de filmat le-a venit aici. În orice caz călătoria lui Ienache la Londra în 1905 este susținută doar de trei fotografii datate în 1905 (posibil datate inexact ulterior) și de mărturia târzie a lui Milton. Această mărturie târzie, conform căreia frații Manakia au început să filmeze „cel mai probabil în august 1906" a fost utilizată de Pavle Konstantinov în cartea sa abia în 1982. Se știe sigur de călătoria lui Ienache în 1906 la Viena, Paris și Londra după obținerea bursei de la Carol I, astfel încât alți cercetători nu au acceptat-o încă de la publicarea cărții. Astfel, datarea primului film în 1906 ar putea fi susținută mai degrabă prin acceptarea ipotezei că Ienache ar fi putut comanda o cameră Bioscope la București după ce ar fi putut-o vedea în expoziție. Se păstrează o carte poștală prin care își anunța din Budapesta tatăl că a vizitat Paris, Zurich și Viena și că se va întoarce în București. De asemenea, în fondul Manakia al Arhivelor din Bitolia există acte din care reiese că Ministerul Instrucțiunii Publice i-a acordat un concediu plătit între 15 octombrie- 20 decembrie 1906 pentru a vizita marea expoziție din 1906, ca și cererea sa aprobată de către inspectorul Lazăr Duma prin care i s-a acordat o prelungire a concediului plătit între 20 ianuarie- 30 martie 1907[14]. Dacă adăugăm că Ienache se afla în București pe 29 Iunie 1907 (conform datei de pe albumele donate Academiei Române) putem presupune cu destul temei că frații Manakia au realizat primele filme abia în vara sau toamna anului 1907.

Controversele privind datarea filmelor și chiar lipsa unor date biografice importante cum ar fi anul când cei doi frați s-au despărțit (1935, 1939 sau

13. Aurel Petrescu - *Jurnal*, în manuscris la Arhiva Națională de Filme.
14. *The Creation of the Manaki Brothers*, *op. cit.*, p. 47

Femei torcând (cadru din filmul *Scene din viața aromânilor din Pind*)

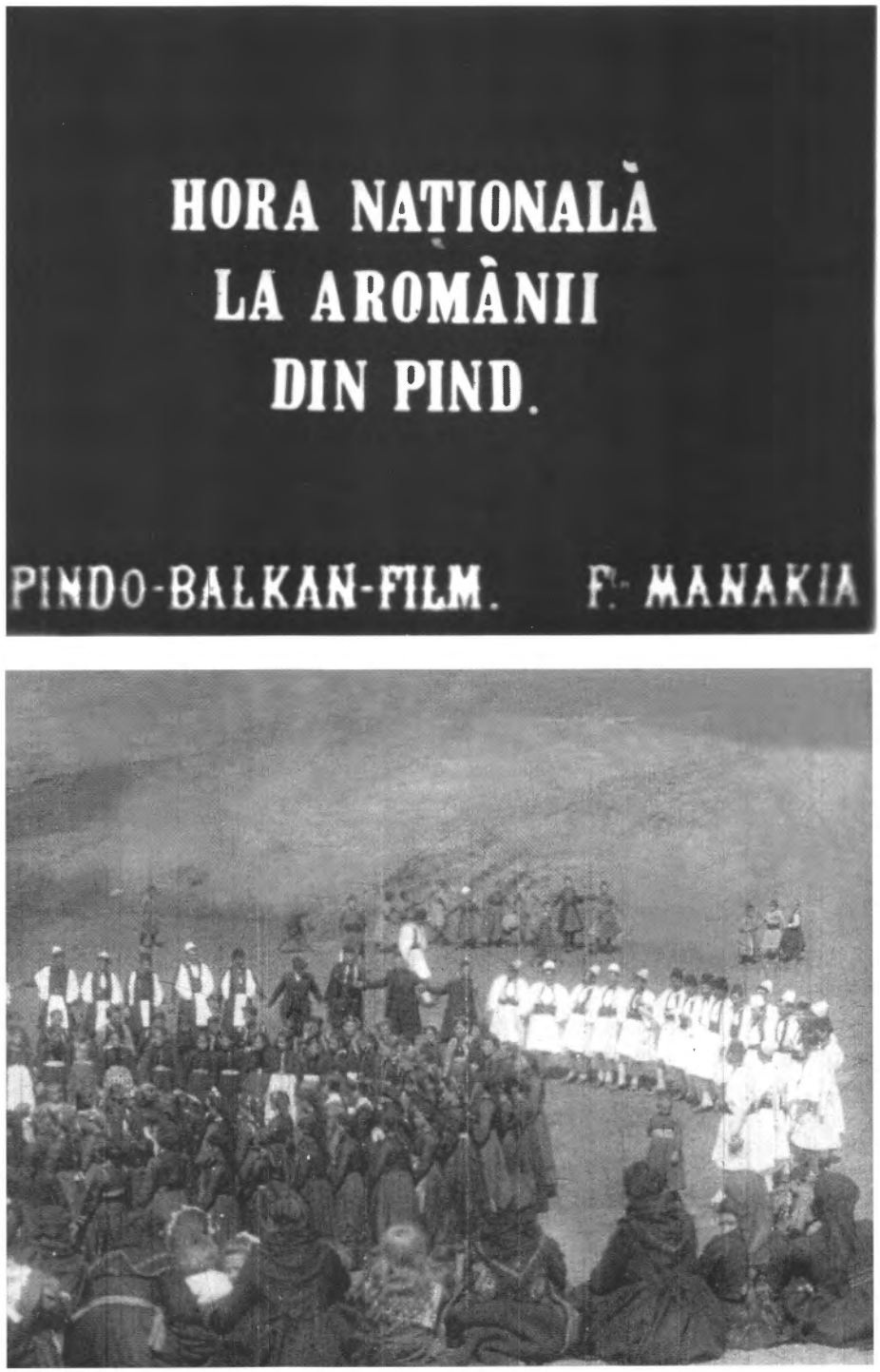

Hora din filmul *Scene din viața aromânilor din Pind*

Şcoală românească din Avdella (cadru din filmul *Scene din viaţa aromânilor din Pind*)

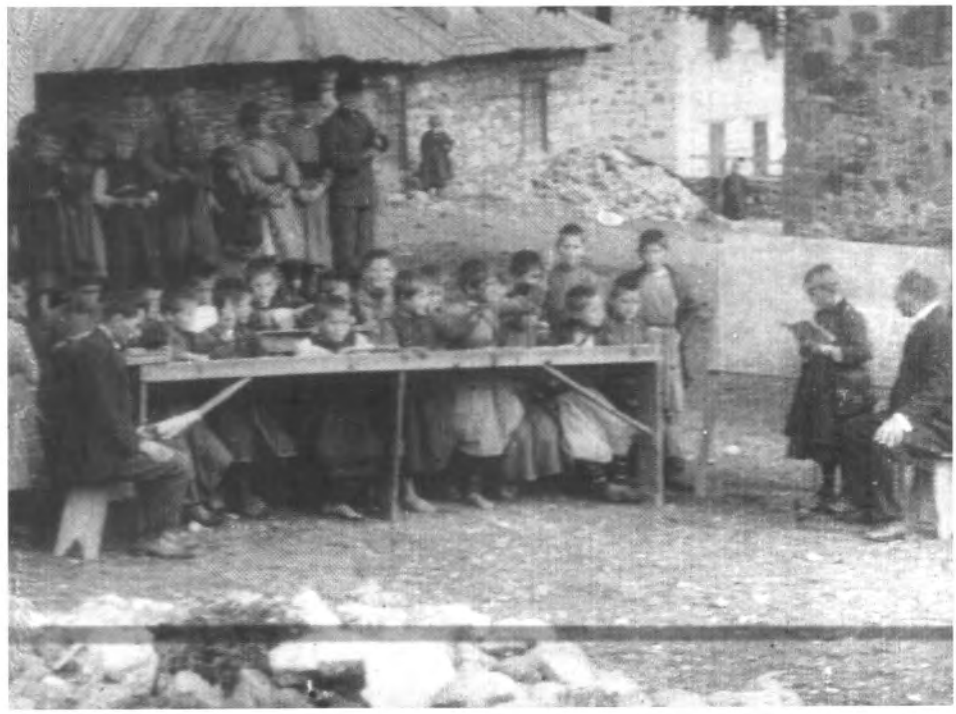

1943)[15], ba chiar erorile și neidentificarea unor personalități care apar în filme și fotografii, se datorează exceselor propagandistice, întârzierii cercetării și puținelor încercări de a schimba informații între cercetătorii din Grecia și cei din spațiul ex-iugoslav, explicabile până la un moment dat, dar greu de acceptat azi. Dar ar mai fi o explicație. Este vorba despre ignorarea contribuției lui Ienache din motive politice și propagandistice, cu excepția referințelor din lucrările lui Dejan Kosanović. Acesta este și unul din motivele pentru nu au fost cercetate fondurile documentare din București de către cercetătorii străini iar cercetătorii români nu au fost probabil tentați de cercetarea unui asemenea subiect în perioada comunistă deoarece studiile asupra românilor din afara țării sau asupra celor care părăsiseră țara, nu erau încurajate. De fapt, având în vedere formația și cariera celor doi frați sau faptul că cel puțin în patru filme cel care filma era Ienache, Milton apărând în imagini, putem afirma mai degrabă paternitatea lui Ienache asupra operei cinematografice sau, în orice caz, că ignorarea lui ori accentuarea meritelor lui Milton constituie un act ireverențios și injust, datorat luării în considerație în mod simplist a faptului că filmele au rămas în posesia lui și a unor considerente propagandististice și nu științifice. Ienache a reprezentat desigur un caz neconvenabil pentru demersurile de a fi integrat unei anumite culturi naționale. A trăit multă vreme într-o Macedonie care și-a schimbat de cinci ori stăpânirea (zona Bitoliei neaparținând însă niciodată Greciei), s-a declarat mereu român și s-a manifestat ca naționalist român, apoi s-a stabilit în Grecia într-o perioadă istorică tulbure în care numai de toleranță etnică nu se putea vorbi iar la puțin timp România a rupt brutal legăturile cu etnicii români din afara granițelor. Cine avea deci interesul de a proclama meritele unui individ cu naționalitate incertă? Nici măcar românii...

Chiar dacă s-au făcut diverse speculații, analizând cariera artistică a celor doi frați, constatăm că ea coincide cu epoca de reforme din Imperiul Otoman, când aromânii au beneficiat de drepturi colective. Dacă pentru alte etnii din Balcani perioada 1878- 1912 a reprezentat doar începutul afirmării și unității naționale, pentru aromâni a constituit epoca de maximă înflorire culturală.

Când au deschis la Ianina atelierul fotografic, Ienache avea 20 de ani, iar

15. Datele controversate apar la Exarhos și Christodolou.

Boboteaza la Veria, actualmente în Grecia (Cadru din filmul *Scene din viața aromânilor din Pind*)

Milton 16. Când s-au mutat la Bitolia, Ienache avea 27 de ani, iar Milton-23. În momentul când au realizat primele filme aveau 29, respectiv 25 de ani. Majoritatea filmelor au fost realizate până în 1911, în preajma Primului Război Balcanic. Alte câteva filme au fost realizate până la Primul Război Mondial. În acea perioadă Macedonia a fost împărțită iar comunitatea aromânească a fost scindată definitiv. Putem înțelege de ce cei doi frați nu au mai realizat filme după aceea. Subiectele, în marea majoritate aromânești, și perspectiva românească sau macedoneană din care au fost realizate nu mai erau valabile. Nu întâmplător filmele au fost redescoperite după al Doilea Război Mondial, mai întâi în federația iugoslavă, unde se constituise o republică a Macedoniei. Pe de altă parte, în 1916 au fost închise școlile românești din Serbia, așa că era normal ca Ienache să încerce după război (1921) și o afacere cum a fost cea de a proiecta filme. În acel moment Ienache avea 43, iar Milton 39 de ani. Chiar și Nicolae Batzaria, senatorul și ministrul aromân din Imperiul Otoman s-a retras în Elveția în 1916, iar după război s-a stabilit în România, devenind în 1920 senator în timpul guvernului Averescu. În 1931, când a plecat la Salonic cu fiul său, Ienache avea 53 de ani. După câțiva ani a început să lucreze din nou ca profesor. Nu s-a stabilit la Salonic fiindcă s-ar fi considerat grec, așa cum sugerează Christos Christodolou de pildă, ci pentru că în Grecia erau încă școli românești unde fiul său putea învăța și chiar el își putea găsi un post. Se poate presupune cu destul temei că Ienache s-a îndepărtat de opera sa dintr-o pornire nobilă. El își ajutase întotdeauna fratele, găzduindu-l în propria casă și asociindu-l la întreprinderile sale, iar după falimentul din 1939 el i-a lăsat atelierul fotografic mezinului recent căsătorit, căci după moartea soției a plecat la Salonic (1935) să locuiască cu fiul său și a sperat că se va putea întreține din nou din activitatea didactică.

S-au păstrat peste 2.500 de metri de peliculă[16]. Titlurile și numărul total de 40 filme păstrate dintre cele realizate de frații Manakia au reieșit din mai multe surse: după titlurile românești originale ale filmelor aflate în colecția Arhivei Naționale de Filme- Cinemateca Română, prin recuperarea negativelor și prelucrarea lor de către Cinemateca Macedoniei, ca și prin descifrarea inscripțiilor de pe cutii sau după mărturiile lui Milton și ale unor contemporani, valorificate de filmologul

16. Igor Stardelov - *Preservation of Manaki Brothers Heritage*, Journal of Film Preservation, FIAF, 54/ aprilie 1997

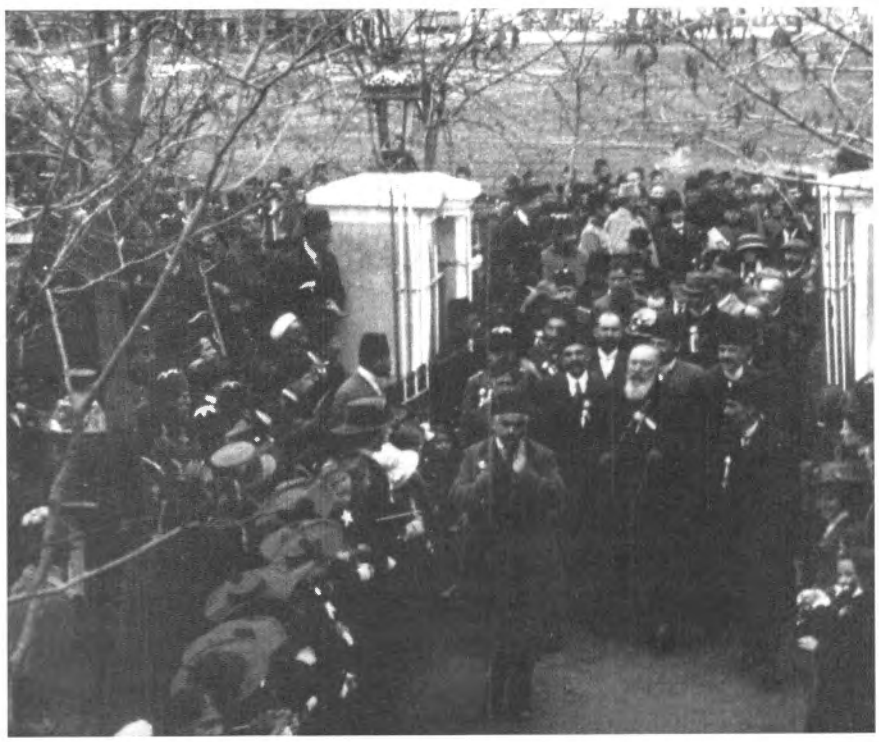

Nyazi Bei și Constantin I. Istrati la Resna sau Resen actualmente în Republica Macedonia (Cadru din filmul *Excursie în Macedonia turcească*)

macedonean Igor Stardelov. Filmele reproduc imagini sigure din șase localități din Macedonia istorică: Avdella, Grevena, Veria (Castoria), Salonic (actualmente în Grecia), respectiv Bitolia și Resen (în Republica Macedonia).

Chiar și numai enumerarea titlurilor filmelor, având în vedere perioada în care au fost realizate, indică faptul că avem probabil de-a face cu unele dintre primele filme etnografice din lume! Frații Manakia au intuit că modul de viață patriarhal al aromânilor avea curând să fie schimbat brutal de răscoale și patru războaie în decurs de 40 de ani. Ei ne-au lăsat imagini în mișcare ale transhumanței sărăcăcenilor (aromâni nomazi), cu cadre unice ale caravanelor de cai cu samare pe spinare, ale îndeletnicirilor, precum creșterea oilor și prelucrarea lânii, ale unor sărbători religioase precum Sâmbăta Morților, Sf. Gheorghe (momentul când păstorii își duc turmele la munte) și Boboteaza, dansuri, înmormântări și nunți. Demersul lor a fost patriotic dar a avut chiar și caracter științific, având în vedere ansamblul operei, în care miile de fotografii cu date și explicații sunt completate de 11 filme cu titluri și conținut care indică o certă preocupare etnografică. Mărturia modestă a lui Milton despre realizarea filmelor, reprodusă

Insert din *Excursie în Macedonia* - Primirea excursionistilor în Parcul Uniune și Progres

Drumul spre Resna (cadru din filmul *Excursie în Macedonia turcească*)

de Dimitar Dimitrovski-Takeț, confirmă acest lucru: „În cercul familiei noastre, pe lângă bunica mea și celelalte gospodine, am filmat mai întâi cu Camera 300 confecționarea covoarelor și macaturilor. Am pornit într-o ordine logică: de la tunderea oilor, spălarea, torsul, vopsirea, țesutul lânii, până la ceremoniile de nuntă, când nevasta dăruiește alesului ei lucruri confecționate manual sau până la momentul când orășeanul se târguiește la piață pentru frumosul covor. Dacă aș filma acum toată treaba, aș cuprinde-o în 30 de metri de peliculă. Dar atunci iroseam câteva bobine, adică de mai multe ori câte 30 de metri."

Sunt controversate și cifrele reprezentând numărul total de filme realizate de frații Manakia. După Gh. Exarchos, ei au realizat 67 de filme. Sunt consemnate

informații și despre filme pierdute, realizate doar de Milton, după despărțirea de fratele său după 1939. Dejan Kosanović menționează *Bombardarea Bitoliei de către aviația italiană* (1940) și *Părăsirea Bitoliei de către unitățile militare ale ocupatorilor* (1944). Ulterior, Dejan Kosanović mi-a mărturisit că nu mai crede în existența acestor filme, despre care a aflat personal din discuții cu bătrânul Milton, care a mai făcut și alte afirmații nesigure sau chiar neplauzibile.

Opinia lui Vasile Tega că între filmele fraților Manakia sunt câteva care reprezintă „primele filme etnografice din lume" am considerat-o la început hazardată, însă astăzi nu mai pare exagerată. O comparație cu filmele lui Robert Flaherty poate fi considerată un demers util. Succesul fără precedent al unor documentare și faima lui Flaherty s-au datorat finanțării expediției sale cinematografice de către doi frați comercianți de blănuri în regiunea boreală, exotismului subiectelor și nu în ultimul rând avantajului difuzării comerciale a filmelor sale în America. Nanuk a fost distribuit de către Pathe în 1922 deși a fost filmat mult anterior (între 1910-1920)[17]. Majoritatea filmelor fraților Manakia au fost realizate între 1906-1911, înainte sau cam în același timp cu *Nanuk* dar nu avem vreo menționare a proiecției lor publice. Deoarece multe fototgrafii cu conținut etnografic au fost vândute Academiei Române și Muzeului Țăranului Român putem presupune că și filme precum Scene din viața aromânilor din Pind și Excursie în Macedonia turcească au fost achiziționate de Academia Română și au fost arătate măcar cercetătorilor. Pe de altă parte frații Manakia au avut o sală de cinema a lor timp de 19 ani (între 1921- 1939). De aceea am putea considera posibil faptul că au arătat publicului din Bitolia câteva din filmele lor. Milton însă a mărturisit că filmele n-ar fi fost proiectate niciodată public în Macedonia, ba chiar că între 1912-1944 ar fi îngropat filmele deoarece erau din timpul ocupației otomane și ar fi putut fi neconvenabile autorităților sârbe. Flaherty era american, iar subiectele filmelor sale erau interesante pentru publicul din întreaga lume. Ne putem explica și astfel de ce Flaherty a devenit celebru încă din timpul vieții, pe când frații Manakia și filmele lor au fost ignorați multă vreme. La urma urmelor, factorii decisivi în destinul acestor cineaști au fost, pe lângă subiect, distribuția și proiecția filmelor. Pe de altă parte, având în vedere caracterul popular și cosmopolit

17. H. Agel - *Robert Flaherty*, Ed. Seghers, 1965

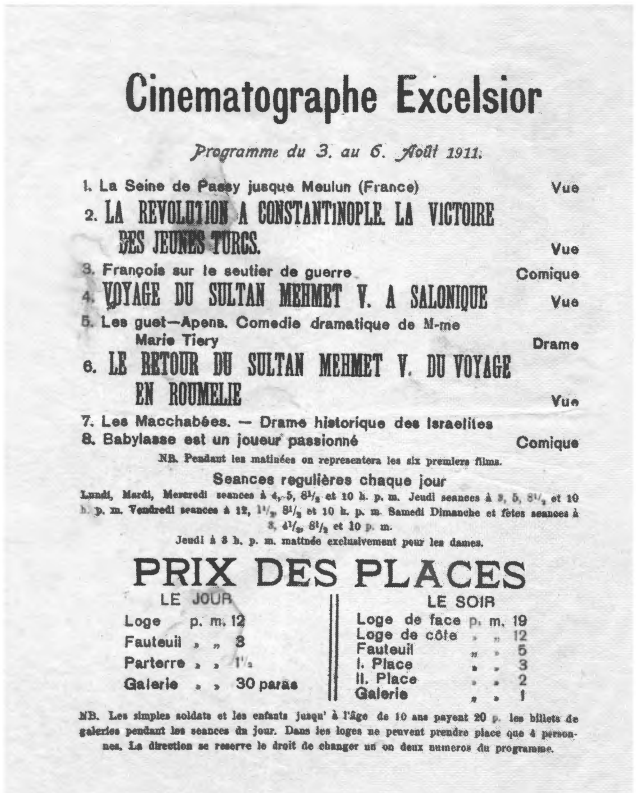

Cinematographe Excelsior

Programme du 3. au 6. Août 1911.

1. La Seine de Passy jusque Meulun (France) — Vue
2. LA REVOLUTION A CONSTANTINOPLE. LA VICTOIRE DES JEUNES TURCS. — Vue
3. François sur le sentier de guerre — Comique
4. VOYAGE DU SULTAN MEHMET V. A SALONIQUE — Vue
5. Les guet—Apens. Comedie dramatique de M-me Marie Tiery — Drame
6. LE RETOUR DU SULTAN MEHMET V. DU VOYAGE EN ROUMELIE — Vue
7. Les Macchabées. — Drame historique des Israelites
8. Babylasse est un joueur passionné — Comique

NB. Pendant les matinées on representera les six premiers films.

Seances regulières chaque jour

Lundi, Mardi, Mercredi seances à 4, 5, 6½ et 10 h. p. m. Jeudi seances à 3, 5, 5½ et 10 h. p. m. Vendredi seances à 12, 1½, 3½ et 10 h. p. m. Samedi Dimanche et fêtes seances à 3, 4½, 6½ et 10 p. m.

Jeudi à 3 h. p. m. matinée exclusivement pour les dames.

PRIX DES PLACES

LE JOUR		LE SOIR	
Loge	p. m. 12	Loge de face	p. m. 19
Fauteuil	„ „ 8	Loge de côte	„ „ 12
Parterre	„ „ 1½	Fauteuil	„ „ 5
Galerie	„ „ 30 paras	I. Place	„ „ 3
		II. Place	„ „ 2
		Galerie	„ „ 1

NB. Les simples soldats et les enfants jusqu' à l'âge de 10 ans payent 20 p. les billets de galeries pendant les seances du jour. Dans les loges ne peuvent prendre place que 4 personnes. La direction se reserve le droit de changer un ou deux numeros du programme.

Pliantul în franceză al cinematografului Excelsior care anunța proiecția a trei filme ale fraților Manakia în 1911

al spectacolelor cinematografice măcar la începuturi, putem presupune că frații Manakia au ezitat să arate publicului citadin din Bitolia aspecte ale vieții „înapoiate" a aromânilor, în definitiv o minoritate. Ca și fotografiile, filmele puteau fi apreciate însă la București în cercuri științifice.

Abia în 2007 Boris Nonevski a descoperit un pliant al cinematografului Excelsior din Skopje al italianului Carlo Vaccaro din care reiese că frații Manakia au proiectat câteva din filmele realizate în 1911. În pliantul din 3- 6 august 1911 acesta anunța în turcă (cu caractere arabe), bulgară, sârbă și franceză proiecția mai multor filme, printre care *Revoluția la Constantinopol. Victoria Junilor Turci / La Revolution a Constantinople. La Victoire des Jeunes Turcs*, *Vizita sultanului Mehmed Reshad al V-lea la Salonic / Voyage du Sultan Mehmet V. a Salonique* și *Întoarcerea sultanului Mehmed Reshad al V-lea din călătoria în Rumelia/ Le Retour du Sultan Mehmet V du Voyage en Roumelie*. Este vorba deci despre trei filme ale fraților Manakia realizate în același an și care prezentau mare interes pentru toți supușii otomani la acea vreme. Doar adăugirea „la Constantinopol" la titlul primului film este inexactă și reprezintă o exagerare în scop publicitar.

Nu avem date despre vreo proiecție publică a filmelor fraților Manakia în România dar avem indicii despre posibile proiecții în scop științific prin realizarea a două copii montate pentru Academia Română, probabil înainte de 1913. Academia Română și ulterior Institutul Social Român au avut o preocupare constantă în realizarea unor studii etnografice, inclusiv cu mijloacele fotografiei (*Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, 1926 al lui Theodor Capidan și *Images d'ethnographie roumaine, dacoroumaine et aroumaine*, 1928-1934, al lui Tache Papahagi, care au inclus fotografii ale Ienache, ca și alte lucrări), fonografului (cele 7.760 melodii populare culese în

Scenă de petrecere la un bâlci aromânesc din Pind (cadru din filmul *Scene din viața aromânilor din Pind*)

289 de sate care reprezintă printre primele înregistrări din lume pe teren ale unor rapsozi populari, realizate între 1928-1943 de către Constantin Brăiloiu, întemeietorul etnomuzicologiei și director al Arhivelor Internaționale de Muzică Populară de la Geneva între 1935-1943) și cinematografiei (filmele sociologice realizate de colectivul condus de Dimitrie Gusti, începând cu *Obiceiurile populare românești* în 1928). Astfel șase din bobinele fraților Manakia, în lungime totală de 160 de metri, se păstrează în colecția Arhivei Naționale de Filme-Cinemateca Română sub titlul *Scene din viața aromânilor din Pind*. Ele înfățișează 5 episoade intitulate „O scenă de petrecere la un bâlciu aromânesc", „Hora națională la aromânii din Pind", „Serbarea Bobotezei la aromânii din Veria", „O scenă din învățământul primar aromânesc. Comuna Abella. Epir", „Viața casnică la aromâncele din Pind". Inserturile în româna literară, chiar cu tendințe latinizante, indică titlurile episoadelor (bobinelor montate), realizatorii („Ion și Milton Manachi"), ca și studioul („Pindo Balkan Film-Bitolia"). Este important mai ales faptul că inserturile indică și episoadele, provenite evident din filme mai vechi montate. Deci ele sunt pregătite chiar de frații Manakia pentru proiecție pentru publicul românesc. Celălalt film păstrat în România, *Excursie în Macedonia turcească* (168 de metri), este și el un montaj mai scurt decât totalitatea bobinelor originale realizate cu ocazia vizitei lui Istrati și păstrate în colecția lui Milton. Inserturile (de pildă al doilea, „Primirea excursioniștilor în Parcul Uniune și progres de către autoritățile turcești și comunitățile creștine din Bitolia" păstrează aceleași expresii ca și rapoartele academice ale lui Istrati din 1911 și chiar titlul include o denumire oficială, acceptabilă pentru autoritățile turcești („Macedonia turcească"), utilizată de Istrati. Putem deci presupune că acest film a fost realizat la solicitarea lui Istrati sau cel puțin că montajul acesta a fost ulterior achiziționat și adus la Academia Română, ca și albumele fotografice semnate de Ienache. Denumirea „Macedonia turcească" putea fi utilizată până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Balcanic, deci filmul a putut fi montat și proiectat până în 1913. De fapt, în 1911 în Macedonia frații Manakia au cunoscut și alți academicieni români, precum arheologul Vasile Pârvan, geologul Gheorghe Murgoci și astronomul Nicolae Coculescu, astfel încât ar fi putut avea și alți susținători.

Inserturile filmelor *Scene...* și *Excursie...* conțin caractere românești, ceea ce indică faptul că au fost realizate pentru a fi proiectate în România, poate chiar și prelucrate la București. Deși tipul de literă folosit în cele două filme este diferit, stilul formulărilor din inserturi este asemănător, conform normelor literare și gramaticale ale epocii. Astfel, observăm în primul film cuvinte precum „bâlciu", „Abella" (formă latinizantă pentru Avdella), iar în al doilea sintagme precum „avangarda de cavalerie", „Nyazi-Bey în patria sa Resna" sau „șaua Bucova".

Un alt indiciu pentru faptul că filmele fraților Manakia au fost proiectate public îl reprezintă reclamele publicate de ei între 1908-1912 în periodicele *Dreptatea* (săptămânal din Salonic în limba română, care a apărut între 1911-1912, aparținând lui A.N. Pineta), *Deșteptarea* (săptămânal din Salonic în limba română, apărut între 1908-1909, având ca proprietar pe Nicolae Batzaria) și *Lilicea Pindului* (revistă cu apariție lunară la București în dialectul aromân, între 1910-1912). Reclamele nu sunt identice. În *Dreptatea* apare și mențiunea „specializați în centrele Europene Viena, Paris, Londra și Berlin", ca și precizări despre oferta fotografică - „Fotografie în planotipie, măriri naturale, în negru, colorat, semi-email, pe pânză și metal (zincografie etc.). Corespondență în toate limbile. Prețuri moderate. Sucursale Janina (Epir) și Grebena (M-ții Pind)". Trebuie menționat că în *Lilicea Pindului* au apărut colaborări ale lui George Murnu și Marcu Beza, ca și 4 fotografii de frații Manakia, dintre care cea care o înfățișa pe bunica Despina torcând lână alături de alte patru femei are chiar mențiunea „Fotografie de frații Manakia, Bitolia". Faptul că frații Manakia erau cunoscuți și în calitate de cineaști sau chiar că reclamele publicate de ei au avut efect este confirmat de o mărturie a lui Mihai Zega. El își amintea că fabricantul de ciocolată Petar Gheras l-a angajat pe Milton să-i filmeze nunta și a plătit pe loc cu un cec. Milton și asistenul său Zega au developat filmul, constatând că negativul rezistase drumului cu motocicleta și au putut să constate reușita. Din păcate, filmul nu a fost păstrat de frații Manakia, căci și negativul a fost predat lui Gheras[18].

În 1931 diplomatul, scriitorul și istoricul român de origine aromână (născut la Vlahoclisura) Marcu Beza a simțit nevoia din nou să filmeze grupuri de aromâni

18. Pavle Konstantinov, *op.cit.*, p. 149

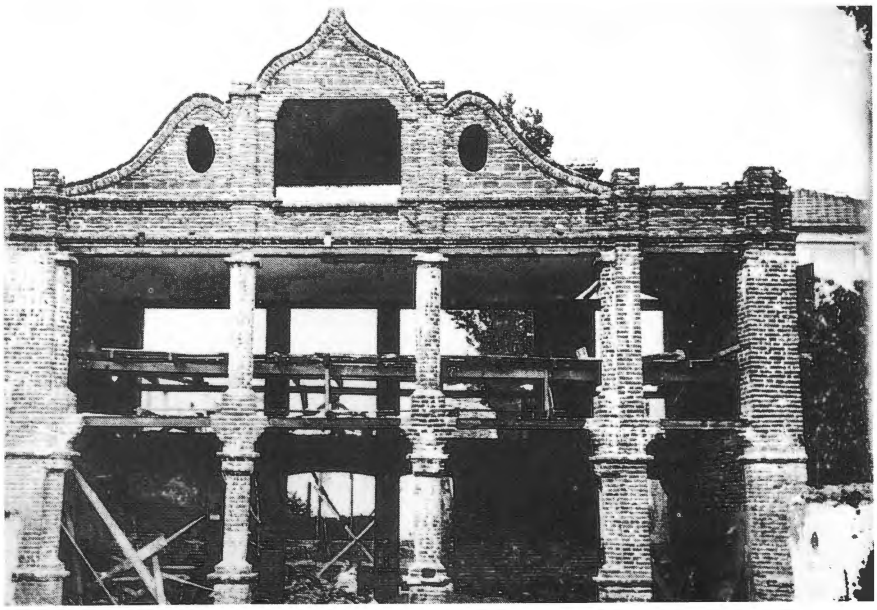

Cinematograful Manakia spre sfârșitul construcției (1922)

în nordul Greciei. Ca absolvent al liceului românesc din Bitolia, colaborator la reviste unde au apărut fotografii ale lor, diplomat implicat în tratativele de pace de după cele două războaie balcanice și apoi consul al României la Istanbul el trebuie să fi cunoscut măcar activitatea fotografică a fraților Manakia. Cu ocazia călătoriei sale în Grecia și Orientul Apropiat a scris cartea *Urme românești în Orientul ortodox* (1935), iar un operator (se pare Apostolides, din păcate nici Beza nu-și amintea sigur) a înregistrat pe peliculă nu numai încercările sale de a studia contribuția domnitorilor români la ridicarea lăcașurilor monastice de la Athos și Meteora dar și aromânii întâlniți în drum (sărăcăceni surprinși în plină transhumanță, păstori, femei aromâne din satul Malacaș spălând lâna la râu, aromâni deplasându-se spre târgul de la Trikala, imagini din Târnova, cu văile Pineului și Tempei, deci nu departe de Avdella!) în filmul său *Călătorie în Palestina cuprinzând Palestina, Muntele Athos, Meteora*. Explicațiile sale din inserturi se referă la prezența aromânilor nu ca la un lucru inedit, ci ca la un lucru firesc, cunoscut publicului. Să fie și acesta un indiciu despre cunoașterea filmelor anterioare despre aromâni? Pe de altă parte, nici despre acest film din 1931 nu avem date că ar fi fost proiectat în vreun cinematograf.

Încercând să găsim locul fraților Manakia în cinematografia românească putem afirma simplu, că activitatea lor a constituit un moment de excepție fericită. Totuși, având în vedere și opera lor fotografică, despre care se știe că a fost destul de apreciată și cunoscută, inclusiv în cercurile academice românești, putem presupune că și filmele au fost cunoscute deși încă nu avem date despre vreo proiecție a unui film al lor. Pe de altă parte, dacă avem în vedere o posibilă influență sau chiar inaugurarea unei tradiții, cel puțin o întâlnire cu operatorul român Ion Voinescu este certă. Deci dacă nu avem date certe că Voinescu (premiat și el la expoziția din 1906) și frații Manakia s-au cunoscut la ceremonia de premiere, trebuie să acceptăm că măcar în 1911 au petrecut câteva zile împreună. Voinescu călătorise timp de 20 de zile în calitate de fotograf însoțind delegația română condusă de C.I. Istrati în Macedonia, iar frații Manakia au filmat călătoria cel puțin la Bitolia și Resen. Impactul trebuie să fie fost puternic. Voinescu a putut să primească explicații în românește de la doi fotografi care făceau filme. La întoarcere, în 1911 Voinescu a publicat la București împreună cu Fr. Lebrun

НАЈВЕЋИ КАУ-БОЈ ФИЛМ СВИЈУ ВРЕМЕНА!!

БИОСКОП „МАНАКИ"

Игра: четвртак, петак и суботу
24, 25 и 26 Јуна 1924 год.
Најновију филмску сензацију света

„ОРАО"

ОРИГИНАЛНА МЕКСИКАНСКА ДРАМА
У 5 ЧИНОВА

Главну улогу игра прослављени киноглумац
Монрое Сализбури,
љубимац читаве Калифорн.

ДОДАТАК: ЗАГРЕБАЧКИ ЗБОР
у 1. чин.

ВЕЧЕРЊЕ ПРЕДСТАВЕ У БАШТИ
ПОЧЕТАК У 7½ САТИ У ВЕЧЕ.

УПРАВА.

Afișul-program pentru cinematograful Manakia

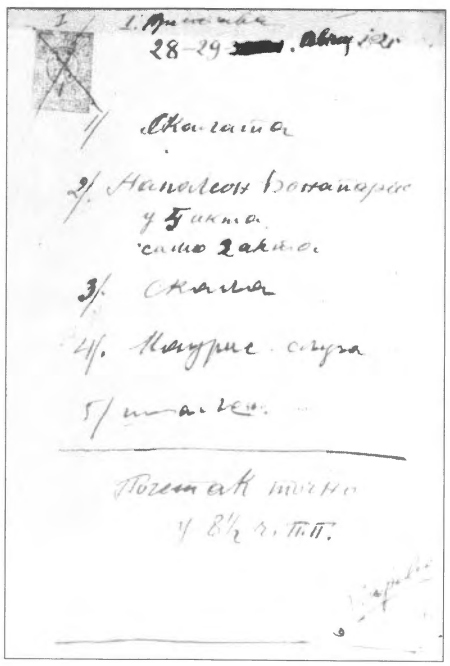
Primul panou publicitar pentru cinematograful în aer liber al fraților Manakia

(și el membru al delegației lui Istrati) albumul de fotografii *Macedonia*[19], iar după numai doi ani de la călătoria în Macedonia Voinescu însuși a început să filmeze: *Operațiunea armatei române în Bulgaria*, în iunie 1913[20]. Dacă avem în vedere cinematograful măcar la începuturi ca un fenomen neautonom și care își căuta mijloacele și oamenii și în alte domenii putem constata că începuturile cinematografiei românești nu sunt atât de discontinui și întâmplătoare, ba chiar și frații Manakia își justifică deplin legătura cu fenomenul cultural românesc.

Savantul C.I. Istrati (1850-1918), doctor în medicină, chirurgie (la București) și chimie (la Paris), a fost pe rând ministru al Lucrărilor Publice (1899-1900), al Cultelor și Instrucțiunii (1900), al Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor (1907), din nou al Industriei și Comerțului (1917). A fost și primar al Capitalei (1913). În calitate de profesor la Școala de Medicină și Farmacie din București, împreună cu Victor Babeș, i-a recomandat pentru burse de studii la Paris pe neurologul Gheorghe Marinescu (1863-1938) și pe biologul Constantin Levaditti (1874-1953). Recunoscător, Marinescu îl ținea la curent pe Istrati cu cercetările sale, anunțându-l de pildă într-o scrisoare din 1893 pe „distinsul său maestru și amic" că a început să utilizeze microfotografia în studiul neurologiei. Cinci ani mai târziu el a utilizat pentru prima dată și cinematografia în scop științific, merit recunoscut timpuriu, așa cum am mai precizat, chiar de Auguste Lumiere într-o scrisoare din 1924. În 1898, același an în care Marinescu realiza primul film științific din lume (*Tulburările mersului în hemiplegia organică*), Levaditti pleca pentru un doctorat la Paris. În 1903 el se căsătorea cu Elena Istrati, fiica lui C.I. Istrati, astfel încât într-o scrisoare din 17 aprilie 1905 i se adresează socrului și binefăcătorului său cu „iubite tată". Patru ani mai târziu, alături de medicul francez Jean Commandon, realizează filme științifice prin metoda microcinematografiei - *Fagocitoza* și *Mișcarea la amoebe și infuzori*. În 1920 participă la realizarea filmului de ficțiune *Din groazele lumii / Vilagrem* (în regia lui Eugen Janovics). Era vorba de o dramă moralizatoare despre efectele sifilisului, la care Levaditti contribuise în calitate de consultant și

19. Ion Voinescu, Fr. Lebrun- Macedonia, album foto cu prefață, București, 1911
20. Silvia Borcan, B.T. Ripeanu - *Catalogul filmelor documentare românești 1897- 1948*, Arhiva Națională de Filme, 1981, p. 12

cu imagini filmate sub microscop. Filmul a beneficiat de o finanțare din partea Ministerului Sănătății și a fost proiectat mai întâi în completarea unei conferințe a lui Levaditti pe 29 decembrie 1920 la Teatrul Național din Cluj și apoi și în cinematografe[21].

Istrati fusese probabil și cel care, cunoscând filmele fraților Manakia, recomandase sau solicitase achiziționarea lor de către Academia Română. Se poate conchide că dr. C.I. Istrati a încurajat nu unul, ci patru oameni care au avut contribuții la începuturile cinematografiei românești. Este oare doar o întâmplare?! Să fim sinceri: oare știrea despre o proiecție a unui film în fața a câtorva sute de spectatori este mai relevantă pentru naturalizarea cinematografului la noi decât câștigarea unui sprijinitor ca Istrati, academician din 1899 și ministru între 1899-1917? O continuitate cinematografică nu este o garanție a realizării unor opere de artă căci ar contrazice caracterul unic și individual al creației. La fel, urmărirea exclusiv a tradiției în film este adesea infructuoasă căci nu explică apariția unor cineaști geniali, proveniți adesea din afara fenomenului cinematografic. Iar dacă ne referim mai ales la valoarea documentară a unor filme discuția este inutilă.

Trebuie menționat că aproape în același timp în care frații Manakia realizau *Excursie în Macedonia turcească* (1-20 aprilie 1911), Gheorghe Ionescu filma *Călătoria familiei regale pe Dunăre* (mai 1911). Din 1911 începe producția constantă a primelor actualități filmate de operatori români (Constantin Th. Theodorescu și Gheorghe Ionescu pentru casele de producție Carmen Sylva și Venus). Tot din același an datează și primul film de ficțiune românesc - *Amor fatal* (în regia lui Grigore Brezeanu), ca și amestecul de teatru și cinema din spectacolul *Înșiră-te mărgărite* (realizat de Brezeanu în colaborare cu Aristide Demetriade).

Tot prin intermediul Academiei Române, preocupată constant de etnografie, putem face legătura între filmele fraților Manakia, achiziționate până în 1913 și un documentar etnografic precum *Obiceiurile populare românești* (1928, în același an cu editarea sub auspiciile academiei a primului volum din *Images d'ethnographie roumaine, dacoroumaine et aroumaine* a lui

21. Vezi Dorina N. Rusu - *Membrii Academiei Române 1866- 1999*. Dicționar, Edit. Academiei Române, București, 1999, de asemenea Șt. S. Nicolau, R. Iftimovici - *Constantin Levaditi*, Edit. Științifică, București, 1968, ca și Ion Mamina, Ion Bulei - *Guverne și guvernanți 1866- 1916*, Edit. Silex, București, 1994. Vezi și *Analele Academiei Române*, Seria II, Tom XXXIII, XXXIV, 1911 cu rapoartele academice ale lui Istrati.

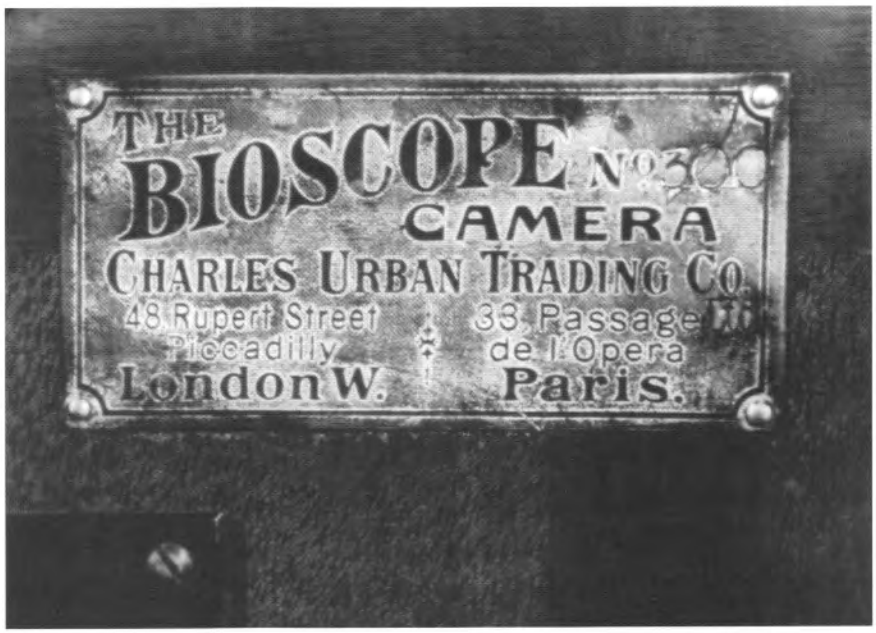

Inscripția Camerei Bioscop 300 achiziționate de Ienache Manakia

Tache Papahagi, care a inclus fotografii ale lui Ienache!), primul film realizat de Institutul Social Român condus de Dimitrie Gusti (1880-1955). Gusti era membru al Academiei din 1918, iar între 1944-1946 a fost chiar președinte al acesteia. Chiar acceptând hiatusul de 15 ani în realizarea unor asemenea filme putem observa continuitatea preocupărilor etnografice cu alte mijloace. Analizând epoca, constatăm că între 1906 și 1940 au fost realizate în România peste 10 filme cu caracter etnografic. Este aproximativ intervalul între direcția lui Nicolae Iorga la revista *Sămănătorul* (1905-1906) și activitatea Institutului Social Român. Activitatea fraților Manakia, a lui Tache Papahagi, Dimitrie Gusti și Paul Călinescu, ar trebui încadrată într-un fenomen mai larg prin care românii au recunoscut caracterul rural al țării lor și au fost preocupați de studiul vieții tradiționale. Au existat cel puțin două curente literare, sămănătorismul și poporanismul, care au promovat virtuțile vieții rurale. Mai întâi Spiru Haret (în calitate de ministru al Instrucțiunii Publice!) și istoricul Nicolae Iorga, critici literari precum Garabet Ibrăileanu și Mihail Stere, apoi scriitori și alți intelectuali (inclusiv un sculptor modern precum Constantin Brâncuși sau realizatori de filme de ficțiune precum Horia Igiroșanu și Jean Mihail ori chiar

Discursul ținut după o proiecție în curtea cinematografului Manakia

criticul de cinema D.I. Suchianu prin colaborarea la revista *Viața românească*), apoi chiar și Lucian Blaga, ca scriitor dar mai ales ca filozof (elaborând chiar o teorie a culturii minore, rurale) au promovat timp de patru decenii etnografia și valorile satului românesc. Un moment de vârf al cinematografiei românești precum documentarul *Țara moților* (1939) al regizorului Paul Călinescu, care a obținut primul premiu internațional la Mostra de la Veneția din același an, poate fi astfel mai bine explicat. El poate fi considerat un apogeu al creației regizorului, o creație influențată de zguduitoarele reportaje, inclusiv din Munții Apuseni, din ciclul „Țări de piatră, de foc și de pământ" (1939) a lui Geo Bogza, continuarea unei tradiții a filmului etnografic inaugurate de frații Manakia și chiar, de ce nu, o încununare a tradiției etnografice a culturii române. În orice caz viața și tradițiile ancestrale ale populației montane a moților din Apuseni, așa cum o prezenta

Paul Călinescu, se aseamănă cu cele ale aromânilor din Munții Pind, așa cum au imortalizat-o frații Manakia.

Ca și fotografiile, filmele au o inestimabilă valoare de documente istorice. Vizitele în Macedonia ale suveranilor Greciei, Serbiei și Turciei, ale miniștrilor Nikola Pasic și dr.C.I. Istrati, ca și a altor evenimente din primele decenii ale secolului 20 se păstrează numai în filmele a doi fotografi aromâni, ignorați pentru activitatea lor cinematografică până în 1958! Iar dacă avem în vedere faptul că în perioada 1906-1911 au filmat represaliile turcești asupra concetățenilor din Bitolia în perioada când cel mai adesea operațiunile militare erau filmate în studiouri, putem realiza că frații Manakia nu filmau doar cu plăcere diletantistică, ci aveau conștiința că vor lăsa mărturii istorice unice. Nu au trăit o epocă pașnică, favorabilă creației artistice, ci una în care orice activitate putea fi considerată ostilă de autorități sau de vreuna din cele șase etnii din Bitolia. Ca aromâni care se considerau români, ei nu aveau sprijinul vreunei autorități politice, ci doar a unei comunități de minoritari și doar în timp de pace a unui consul român. Nu întâmplător Ienache a avut de suferit din partea autorităților bulgare de ocupație și a fost denigrat de naționaliștii greci până la moarte.

Ar trebui menționat faptul că singurele filme despre care știm că au fost comandate și pentru care frații Manakia au fost plătiți, au fost cele înfățișând nunți ale conaționalilor. Știm despre trei asemenea filme: nunțile lui Hagi Gogu din Veria, Petre Gheras din Bitolia și cea a prietenului și partenerului lor de afaceri Risto Zerdevski la Prilep. Oare nici acestea nu au fost proiectate în Macedonia?

Și ipostaza de difuzori de filme este meritorie. La 26 august 1921 au deschis la Bitolia o grădină-cinematograf, prin asocierea cu Dimitar Gheorghievski și Costa (Tașcu) Ciomu, un alt aromân, care inaugurase alături de fratele său Dimitrie proiecțiile regulate de filme la Bitolia în 1909. De asemenea, au închiriat un aparat de proiecție de la Ciomu și un generator de curent care funcționa cu petrol, de la tipograful aromân Hristo Kiriazi. Prima proiecție a avut loc seara la ora 20.30. Toate cele 180 de scaune erau ocupate. Programul inaugural cuprindea cinci filme franțuzești, între care *Napoleon Bonaparte*. Din cauza interesului publicului au hotărât ca a doua zi să facă o proiecție și la ora 18 și să schimbe

Milton dând indicații de regie lui Ienache (Cadru din filmul *Scene din viața aromânilor din Pind*)

programul la trei zile. Filmele le obțineau pe vremea aceea, bineînțeles, de la distribuitori din Belgrad și Zagreb (Avala, Pathe, Gaumont, MGM, UFA)[22]. Copiile de filme costau între 500 și 1.500 de dinari, cele mai populare ajungând la 2.000 de dinari. În 1922 afacerea mergea bine. În 1922 frații Manakia și Costa Ciomu investiseră 61.269 de dinari și obținuseră un profit de 36.905 de dinari. Mai întâi au preluat filmele lui Ciomu, apoi au comandat filme după cataloage ilustrate care le soseau prin intemediul unor comercianți.

Dar cei doi frați nu s-au mulțumit cu atât. Din moștenirea obținută după moartea tatălui lor (la începutul anului 1920), în toamna anului 1922 au cumpărat un teren de 889 m^2 pe Strada Mare (Širok Sokak), nu departe de atelier și locuință. După Primul Război Mondial orașul suferise multe distrugeri și nu putuseră găsi o clădire adecvată, astfel încât au hotărât să construiască una. Pentru a putea termina construcția au solicitat ajutorul regelui Aleksandar Karagheorghevic și au obținut un împrumut cu o dobândă mică. S-au asociat din nou cu Costa Ciomu și cu Dimitar Gheorghievski. În 1923 au inaugurat sala cu 373 de locuri la parter și alte 200 în loje și la etaj. După Dimitar Dimitrovski-Takeț sala a fost inaugurată pe 7 ianuarie 1922 cu westernul în trei părți *Călărețul fără cap / The Headless Horseman* (1922, regia Edward D. Venturini, adaptare după Washington Irving). Milton a devenit responsabil al cinematografului. Între 1923-1935 au fost în repertoriul lor filme precum *Viața și chinurile lui Isus Hristos*, *Tragedia de la Mayerling / Tragoedie im Hause Habsburg* (1924, regia Alexander Korda), *Spărgătorul original / A Sainted Devil* (1914, regia Joseph Henabery), cu Rudolf Valentino în rolul principal, *Lucrezia Borgia*, având ca protagonistă pe Lillian Hyde, westernul *Vulturul / The Eagle* (1918, regia

22. Boris Nonevski - *Kino Manaki*, p. 5

Elmer Clifton), cu Monroe Salisbury, *Circul / The Circus* (1928), cu Charles Chaplin, *Rin Tin Tin / Rin Tin Tin and His Owner and Friend, Mr. Lee Duncan* (1928) și *Ben Hur* (1907, regia Sidney Olcott)[23]. Conform lui Mihail Zega au fost proiectate și comedii cu Harold Lloyd și Buster Keaton, ca și *Mireasa lui Frankenstein / Bride of Frankenstein* (1935, regia James Whale)[24]. Zega își amintea că în 1928, de Paști, frații Manakia aveau datorii și pentru a putea plăti cei 7.000 de dinari necesari achiziționării filmului *Ben Hur*, Milton a trebuit să se împrumute. Reclama se făcea prin afișe tipărite, dar și prin improvizarea în stradă a unor scene din filme. Mihail Zega își amintea că de pildă „pentru filmul *Fiul pierdut* am luat un țigănuș, l-am urcat pe un măgar, am luat tobe și am scris pe câteva pânze. Așa am traversat toată Bitolia. Asta era un fel de reclamă vie."[25] Tot el își amintea o reclamă pentru care au angajat toboșari care anunțau în versuri sârbești:

„Rin-Tin-Tin- najboli film
Samo kod <Manaki>
Zadovolinje se svaki!"
(Rin-Tin-Tin- cel mai bun film
Doar la <Manaki>
Îi mulțumim pe toți!"[26]

Asemenea amănunte au putut fi stabilite pe baza materialelor din arhiva fraților Manakia și a amintirilor proiecționistului Mihail Zega sau a soției tipografului Hristo Kiriazi. Se poate estima că în cei 15 ani de existență a cinematografului au fost proiectate 1.500 de filme[27]. În 1925 au început problemele căci partenerii s-au retras, astfel încât în 1927 au rămas proprietari unici și au fost nevoiți să ipotecheze cinematograful. După 1930, contra unei sume de 75.000 de dinari (345 de napoleoni în aur) anual, au închiriat sala lui Riste Zerdevski din Prilep. Zerdevski însuși filmase în tinerețe, iar frații Manakia au filmat la rândul lor nunta acestuia. El s-a angajat să renoveze sala și a instalat

23. The Creation of the Manaki Brothers, *op. cit.*, p. 91
24. Pavle Konstantinov, *op.cit.*, p. 162
25. Igor Stardelov - *Maistorot Mihailo Zega*
26. Pavle Konstantinov, *op.cit.*, p.162
27. Boris Nonevski - *Kino Manaki*, p. 9

aparatură Phillips pentru a proiecta filme sonore[28]. Mihail Zega își amintea că aparatura de sunet ar fi fost germană, marca Ernemann. În 1939, într-o seară de duminică, în timpul proiecției filmului franțuzesc *Închisoarea femeilor / Prison de femmes* (regia Roger Richebe, cu Vivian Romance în rolul principal) un incendiu a distrus clădirea[29]. Zerdevski și banca erau asigurați, astfel încât doar frații Manakia au avut de suferit. Deși dețineau clădiri în Avdella, Grevena și Bitolia, ca și alte bunuri în valoare de 1.190.000 de dinari, ei nu au putut obține lichidități decât în valoare de 900.000 de dinari și în consecință a fost declarat falimentul. Acesta a determinat despărțirea definitivă. Milton a păstrat atelierul fotografic, iar Ienache, stabilit la Salonic la sfârșitul anului 1935 pentru a fi împreună cu fiul său, a început să predea la o școală românească[30]. Evenimentele politice au făcut ca cei doi frați să nu se mai poată vedea niciodată.

28. *Ibidem*, p.8
29. Dimitar Dimitrovski-Takeț, *op.cit.*, p. 56
30. Christodolou, *op.cit.* p. 57

Filmare de pe acoperișul gării din Bitolia (cadru din filmul *Excursie în Macedonia turcească*)

Sosirea trenului imperial (cadru din filmul *Vizita sultanului Mehmed Reshad la Bitolia*)

Reclamă în *Deșteptarea* din Salonic (1908-1909) în care e menționată vânzarea de „filme cinematografice"

Milton Manakia primind o diplomă onorifică (scenă din filmul *Camera 300*)

X

MOȘTENIREA FRAȚILOR MANAKIA

Astăzi, mai multe cinematografe din Republica Macedonia poartă numele Manakia, iar Festivalul de imagine de film de la Bitolia decernează trofeul „Camera 300", onorând pionieratul celor doi frați. Festivalul a fost inaugurat în 1979 cu ocazia aniversării a 15 ani de la moartea lui Milton. Din 1993 Festivalul de la Bitolia se numește „Frații Manakia". De asemenea, în 1985, la Avdella, actualmente în Grecia, celor doi frați li s-au ridicat statui pe locul unde se afla casa natală. Din 1989 pe casa în care au locuit în Bitolia (pe strada Mareșal Tito la nr. 102, fostă Kral Petar iar mai înainte Șirok Sokak) o placă comemorativă consemnează recunoștința locuitorilor orașului. În anul 2003 a fost lansat proiectul de reconstrucție pe același amplasament a cinematografului Manakia pe baza planurilor care s-au păstrat[1].

Din păcate, în ultimii ani ai vieții lui Milton, deși acesta a fost înregistrat pe bandă de magnetofon și filmat, mărturiile sale au fost luate *ad litteram* și neverificate, astfel încât perpetuează erori și legende care cu greu pot fi astăzi corectate. Chiar unul dintre cei care l-au cunoscut pe Milton și i-au adunat mărturiile în 1977 într-un volum, Dimitar Dimitrovski- Takeț, recunoaște acest lucru: „Trebuie să fiu sincer și să accept faptul că în convorbiri reușea uneori să improvizeze și să creadă în improvizația sa. De aceea, nimeni nu a descoperit ce era la Milton realitate și ce era dorință nerealizată, neliniște și melancolie." Astfel, Dimitar Dimitrovski-Takeț preia de la Milton informații cum ar fi faptul că ar fi câștigat un concurs de fotografie la București în 1906 cu o fotografie sau că Ienache ar fi studiat la Paris într-un colegiu. În plus, în anii `50, având în vedere situația politică, dintr-un instinct firesc de conservare, Milton a preferat să se refere cât mai puțin la legăturile cu România. La rândul său, Dejan Kosanović

1. Boris Nonevski - *Kino Manaki*, p. 11.

admite că „am ratat posibilitatea de a afla unele lucruri direct de la el (n.n. de la Milton) și cred că nu am utilizat total posibilitatea de a afla cum, de ce și în ce condiții a început să filmeze. Astfel, azi multe lucruri pe care le-am fi putut afla direct într-o convorbire cu el, trebuie să le reconstituim... Din păcate știm ce a filmat, filmele sunt identificate, dar nu sunt studiate îndeajuns. E necesar să se stabilească ce se află în anumite fotograme... Poate că documentele lăsate în domeniul fotografiei sunt și mai importante...".[2]

Filmele fraților Manakia se păstrează în colecțiile Cinematecii Macedoniei, la Skopje, dar o parte din ele pot fi găsite și la București, iar copii au rămas și la Belgrad. Albumul publicat la Paris în 1907 și alte 5 albume cu fotografii și explicații manuscrise ale lui Ienache se păstrează la Biblioteca Academiei Române iar din 200 de clișee achiziționate de Alexandru Tzigara-Samurcaș pentru Muzeul Țăranului Român, 150 au fost recent publicate de Ioana

2. Dejan Kosanović - *Zboruvaat za Milton Manaki...* , în Kinotecen mesecinik, 17/ 1979, p. 14- 16

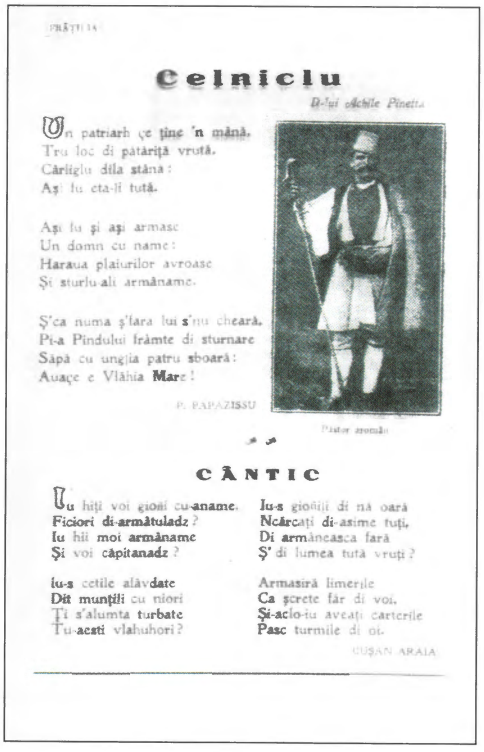

Celniclu

Un patriarh ce ține 'n mână,
Tru loc di patăriță vrută,
Cărligu dila stână:
Aș lu eta-li tută.

Aș lu și aș armasc
Un domn cu name:
Haraua plaiurilor avroase
Și sturlu-ali armâname.

Ș'ca numa ș'lara lui s'nu cheară,
Pi-a Pindului frâmte di sturnare
Sapă cu unglia patru sboară:
Auaçe e Vlâhia Mare!

P. PAPAZISSU

Pâstor aromân

CÂNTIC

U hiți voi gioni cu-aname,
Ficiori di-armâtuladz?
Iu hii moi armâname
Și voi căpitanadz?

Iu-s cetile alăvdate
Dit munțili cu niori
Ți s'alumtă turbate
Tu-acsti vlahuhori?

Iu-s gioniii di nă oară
Ncărcați di-asime tuți,
Di armâncasca fară
Ș' di lumea tută vruți?

Armasiră limerile
Ca șcrete făr di voi,
Și-aclo-iu aveați carterile
Pasc turmile di oi.

ALMANAHUL
AROMÂNESC
„FRĂȚILIA"
PE ANUL
~1927~

(EDITAT DE CERCUL STUDENȚESC „FRĂȚILIA")

BUCUREȘTI
TIPOGRAFIA „ROMÂNIA NOUĂ" THEODOR I. VOINEA
No. 79, — STRADA URANUS, — No. 79
1927

Almanahul *Frățilia* din 1927 ilustrat cu o fotografie a fraților Manakia

Popescu într-un album-supliment („Privește! Frații Manakia", VI/2001) al revistei *Martor.*

Cei doi frați s-au considerat întotdeauna români însă încercările de revendicare ale fraților Manakia de către români au fost sporadice și timide. Primii cercetători din lume care au recunoscut meritele etnografice ale fraților Manakia au fost lingviști precum Theodor Capidan (aromân din Prilep), Tache Papahagi, consătean și elev al lui Ienache, ca și Al. Rubin sau germanul Gustav Weigand. Publicând câteva fotografii ale lor în lucrări științifice în perioada 1907- 1934 ei au recunoscut implicit valoarea documentară și etnografică a acestora.

În 1985 Constantin Săvulescu menționa în *Cronologia ilustrată a fotografiei în România. Perioada 1834-1916* că una din primele reproduceri tipografice realizate în România a fost făcută prin gravură după o fotografie a lui I. Manakia. Tot el menționează ca o lucrare de referință albumul lui Ienache publicat la Paris în 1907[3]. Acest pionierat nu a fost pus până în prezent în legătură cu activitatea cinematografică.

O nouă încercare de recuperare din partea unui aromân a fost în 1986 cea a lui Vasile Tega. Acesta i-a fost elev lui Ienache la Liceul comercial românesc din Salonic între 1937-1944. Stabilit în Canada, el a dorit în 1986 să marcheze 80 de ani de la realizarea primului film, preluând critic informații din surse grecești și adăugând că frații Manakia erau români, în revista Fara armânească, editată în SUA în româna literară și în dialectul aromân.

În 1989 Bujor T. Rîpeanu a făcut două mențiuni în lucrarea colectivă *Secolul cinematografului*[4] asupra pionieratului lui Milton Manakia, preluând informații, inclusiv greșite, mai ales din enciclopedia de cinema a lui Roger Boussinot. La a doua ediție a lucrării (2002) și în dicționarul de cineaști români apar mai multe mențiuni, însă numai despre Milton și păstrând ortografia numelor influențată de greacă și franceză. În plus, în dicționarul *1234 cineaști români* (1996), realizat împreună cu Cristina Corciovescu, Rîpeanu îi rezervă un paragraf lui „Milton Manaki" ca cineast român și „operator film documentar" (sic!), realizator „între

3. Constantin Săvulescu - *Cronologia ilustrată a fotografiei în România.* Perioada 1834-1916, București, 1985
4. Cristina Corciovescu, Bujor T. Rîpeanu (coordonatori) - *Secolul cinematografului*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 10- 11

TACHE PAPAHAGI
Maître de conférences à la Faculté des Lettres de Bucarest

IMAGES D'ETHNOGRAPHIE ROUMAINE

(DACO-ROUMAINE et AROUMAINE)

TOME PREMIER

318 photographies, avec texte français et roumain

PUBLIÉ SOUS LES AUSPICES DE LA
SOCIETATEA CULTURAL - NAȚIONALĂ
APOSTOL MARGARIT
MCMXXVIII

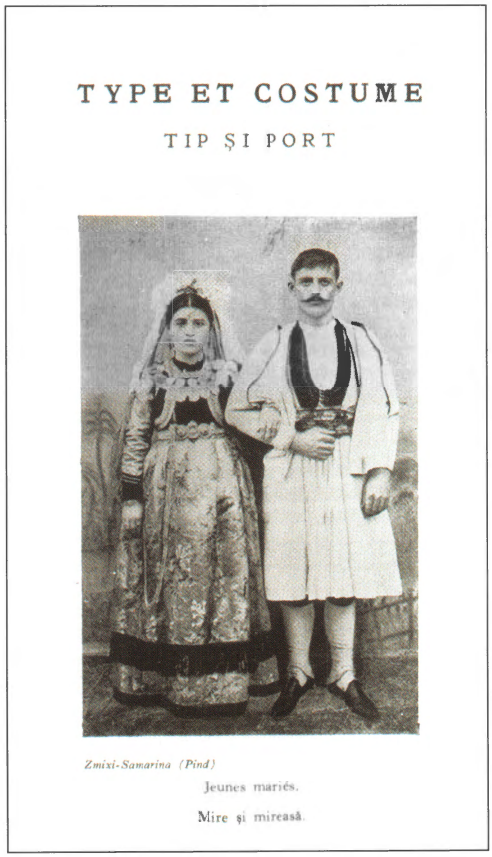

Tip şi port - Miri din Smixi. Samarina (publicată în *Images d'ethnographie roumaine*)

1905-1924... în Macedonia" de „subiecte de actualităţi (?!) şi filme documentare din perspectiva comunităţii aromâne din zonă", între care *Deschiderea şcolilor româneşti la Bitolia* (?!), *Scene din viaţa aromânilor din Pind*, *O excursie în Macedonia turcească* (1911)[5]. Este lăudabil că totuşi Rîpeanu şi-a îndreptat eroarea din 1981[6] de a atribui ultimul film lui Ion Voinescu.

La rândul meu, în 1994, după o documentare la Skopje, urmată de o gală de filme macedonene şi o expoziţie de fotografii ale fraţilor Manakia la Cinemateca Română adusă de colegii macedoneni, am publicat două articole, în *Prim Plan*[7] şi apoi în *Deşteptarea. Revista aromânilor*[8]. În acest demers trebuie să menţionez îndemnul şi încurajările lui Boris Nonevski, directorul Cinematecii Macedoniei. Ulterior, am realizat împreună cu Manuela Tănase în 1995 un film documentar pentru TVR *Începuturile cinematografiei în Balcani. Fraţii Manakia*, iar în 1996 i-am furnizat noi date descoperite de mine lui Ghiorghios Exarchos pentru un articol publicat în suplimentul artistic al ziarului *I Kathimerini* din 2 iunie 1996[9], iar în 1997 şi 2002 am publicat articole cu contribuţii proprii la Skopje, în revista *Kinopis*[10]. În anul 2000 am realizat un articol mai amplu pentru *Literatură şi artă*, care apare la Chişinău[11]. Între timp, în 1996 într-un număr special dedicat balcanismului din revista *Secolul 20* etnografa de origine aromână Irina Nicolau a publicat un scurt articol „Haide, bre!" dedicat fraţilor Manakia şi 12 fotografii realizate de Ienache[12].

Astăzi, Grecia, Macedonia, ba chiar Albania şi Turcia îi revendică pe fraţii Manakia. Includerea lor în cinematografia turcă se poate justifica prin faptul că până în 1913 au fost supuşi otomani, iar Avdella, Ianina şi Bitolia intrau în

Coperta albumului lui Tache Papahagi *Images d ethnographie roumaine* (1928-1934)

5. Idem - *1234 cineaşti români*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1996, p. 203
6. Silvia Borcan, Bujor T. Rîpeanu - *Catalogul filmelor documentare româneşti 1897-1948*, Arhiva Naţională de Filme, 1981, p. 10
7. Prim Plan 13-14 / 1994, Arhiva Naţională de Filme, Bucureşti
8. *Deşteptarea. Revista aromânilor*, 7-8 (52-53) iulie-august 1994, Bucureşti
9. *I Kathimerini*, 2/31, 2 iunie 1996, Atena
10. *Kinopis*, IX/17/ 1997, XIV/26/2002, Skopje
11. *Literatură şi artă*, Chişinău, 2000
12. *Secolul 20*, 7-9 (388-390), 1996, Bucureşti

componența imperiului. Apartenența la cultura și cinematografia macedoneană, ba chiar cea iugoslavă o vreme, este mai justificată prin faptul că Bitolia este un oraș în componența Republica Macedonia, ba chiar satul natal, Avdella, face parte din Macedonia istorică. În plus, Milton a devenit cetățean macedonean al R.S.F. Iugoslavia și a vândut colecția de fotografii și filme filialei Arhivelor din Bitolia. Prin tematică opera fraților Manakia aparține în primul rând Macedoniei. În Republica Macedonia cei doi fotografi și cineaști sunt considerați pe bună dreptate printre cei mai mari creatori născuți pe aceste meleaguri. Iar specialiștii macedoneni menționează adesea naționalitatea lor, cât și faptul că opera lor reprezintă un bun comun al națiunilor balcanice.

Este semnificativ și faptul că frații Manakia au devenit subiect al unor articole sau au fost menționați în cărți scrise și în afara țărilor balcanice. Am identificat până în prezent articole și mențiuni ale fraților Manakia, scrise de autori din 13 țări și publicate în numai puțin de 11 țări, în 9 limbi.

Cercetătorii greci îi revendică pe baza faptului că cei doi frați s-au născut la Avdella, actualmente în Grecia, iar Ienache a trăit ultimii săi ani la Salonic, devenind cetățean grec. Pe de altă parte, susținând ideea că aromânii sunt greci latinofoni, grecii încearcă să revendice și aromâni din afara granițelor, chiar care nu au avut o conștiință elenă, la fel cum procedează cu arvaniții. Faptul că cei doi frați au ajuns să aibă cetățenii diferite după 1931 a condus și la încercările de a scoate în evidență activitatea unuia în detrimentul celuilalt.

Încercarea de revendicare a fraților Manakia ca albanezi de către fostul director al Arhivei Albaneze de Filme, Abaz Xoxha, se bazează doar pe mărturia unui client, Irfan Tershana, care posedă două fotografii, și care pretinde că însuși „Manakia i-a spus în albaneză că mama sa era albaneză".[13] Se știe însă cu siguranță că Anastasia Caraiani, mama fraților Manakia, era tot aromâncă din Klisura. Cu ocazia expoziției de fotografii a fraților Manakia pe care am organizat-o între 25 noiembrie-1 decembrie 1999 la Tirana, Natasha Lako, directoarea Arhivei de Filme a Albaniei, m-a condus acasă la profesorul Tershana, care mi-a mai relatat că prima fotografie, în care apare tatăl său în 1909 la Debar (Dibra), a primit-o de

13. Abaz Xoxha - *Art i shtate ne Shqiperi*, vol.I, Ed. Albin, Tirana, 1994

la un ofițer turc la Istanbul, care i-a spus și cine a realizat-o. Prin 1935 Tershana a vizitat studioul din Bitolia și a obținut o nouă fotografie, prin separarea și mărirea detaliului cu tatăl său călare. Bătrânul profesor de educație fizică utilizat ca martor de Xoxha, nu își amintea sau nu știa faptul că au fost doi frați fotografi Manakia. În plus, am constatat că Irfan Tershana mă înțelegea și când am început să mă adresez lui direct, în macedoneană și apoi în română. În 2003, în ciuda rezultatelor vizitei la Tershana, și Natasha Lako a preluat concluziile lui Xoxha[14].

A fost ignorat până în prezent faptul că primele fotografii considerate bunuri de patrimoniu au fost cele 200 achiziționate de Alexandru Tzigara-Samurcaș încă din 1906 pentru Muzeul Țăranului Român, la fel ca și cele 6 albume intrate în colecția Bibliotecii Academiei Române. Dacă excludem cele câteva fotografii publicate la Belgrad în 1912, 1923 și 1925 sau după recunoașterea târzie a meritelor lui Milton, ca și pe cele postume, vom constata că până în prezent s-au descoperit reproduceri de fotografii realizate cu siguranță de frații Manakia mai ales în volume de studii de etnografie românească, reviste aromânești apărute la

14. Natasha Lako - *The Game of the Albanian Film Image (1895- 1945)*, vezi și * * * - *Razvojot i proniknuvaneto na balkanskite nacionalni kinomatografii vo periodot od 1895 do 1945 godina*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 2003, p.192- 223

Expoziția de fotografii a fraților Manakia de la Tirana (1999). In mijloc autorul, al doilea din dreapta Abas Xoxha, iar a treia din dreapta Natasha Lako

Bitolia și Salonic, ca și în periodice românești.

În lucrările dedicate lor în Macedonia, se precizează adesea naționalitatea celor doi frați. O enciclopedie de cinema, cum ar fi cea a lui Roger Boussinot, îl menționează pe Milton Manakia drept pionier al cinematografiei balcanice, precizându-i naționalitatea („Aroumain"), omițându-l însă pe fratele cel mare. La rândul lor, studii de cinema mai vechi iugoslave și grecești recente, omit sau le schimbă naționalitatea, iar în toate filmele de montaj dedicate lor, titlurile vechilor filme ale fraților apar schimbate. Scene din filmele *Viața casnică la aromâncele din Pind* și *Școala la aromânii din Pind* apar în Macedonia cu titlul *Domașna rabota / Predilki / Activitate casnică / Țesătoarele*, respectiv *Școlski ceas na otvoreno / Lecție de școală în aer liber* deoarece, cu excepția a două filme, doar la București se păstrează filme montate și cu inserturi originale în limba română literară, pregătite pentru proiecție chiar de cei doi frați. Titlurile macedonene provin din indicațiile lui Milton în anii `50, când el nu mai putea considera oportune referirile la aromâni, în schimb cele grecești de tipul Școală grecească din Avdella constituie o minciună pioasă, măgulitoare pentru cultura greacă.

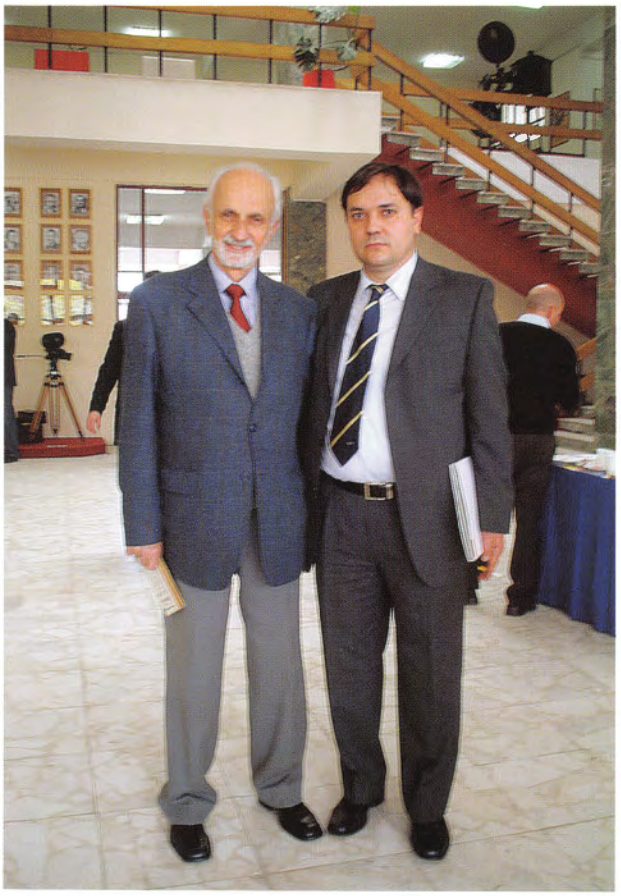

Autorul împreună cu Dejan Kosanović la Skopje în 2007

Deși ziarele contemporane grecești au cunoscut cel puțin activitatea fotografică a lui Ienache, ele nu au prețuit-o, ci au respins-o ca pe o activitate condamnabilă a unui românofil. Astfel, ziarul *Foni ti Ipiru (Glasul Epirului)* îl considera "instigator" sau "maimuță, *Pirrhus* – "fotograful din Avdella", iar *O Agonas (Lupta)* îl numea „fotograf și propagandist".

Grecii au început să înțeleagă meritele fraților Manakia abia în 1977, când Kostas Stamatiou le-a dedicat un articol. În 1978 N. Zervos și Ch. Christodolou au realizat un documentar TV *Cineaști din nordul Greciei / Kinimatographis tis voriou Elladas*. Doi ani mai târziu T. Papayannis le-a dedicat un nou documentar

TV, *Voi, munți ai Grevenei/ Vouna ton Grevenon,* iar Fotos Lambrinos și L. Loisos au utilizat fragmente din filme în documentarul *Panorama secolului/ Panorama kato hronia*, din 1984.

Specialiștii greci încearcă azi să-i considere pe Ienache și Milton greci, fie să demonstreze într-un număr însemnat de pagini că aromânii nu sunt decât greci romanizați, precum se străduiește Ghiorghios Exarchos. Christos K. Christodolou încearcă chiar să demonstreze că satul Avdella era locuit de aromâni grecofili, însă reușește contrariul. Astfel, deși menționează faptul că aici a fost construită „prima școală românească cu ajutorul statului român", că Dimitrie Manakia, tatăl celor doi frați, era prieten cu Apostol Margarit, că satul a fost ars în întregime de antarții greci în 1905, Christodolou mai afirmă că pe la 1900 doar 100 din cei 1.200 de locuitori erau românofili, menționând însă două cete de răsculați aromâni din Avdella, dintre care cea a lui Nikotsaras l-a susținut în 1818 pe Karadjordjević iar cea a lui Kaloghira a luptat la începutul secolului 20 împotriva grecilor! Christodolou preia informații orale greșite sau tendențioase, astfel încât părintele Averchie s-ar fi întors la Avdella prin 1850 (!), pe inspectorul Apostol Margarit îl numește „ucigaș" pentru activitatea lui de propagare a limbii române literare, deși acesta a căzut victimă unui atentat al antarților greci, ca și inspectorul Lazăr Duma, rudă cu Anastasia, viitoarea soție a lui Ienache. Cei care l-au ucis la Salonic pe Lazăr Duma sunt numiți de Christodolou „patrioți greci" (!). Nici relatarea unei informații a unui fost ambasador grec care reproduce amintirile consulului grec la Bitolia, Lakis Stavroyannopoulos, conform căreia Milton ar fi oferit în 1954 colecția sa de filme statului grec (deși în 1952 începuse să o vândă Arhivelor Macedoniei!) contra unei burse pentru fiul său adoptat nu poate fi un argument pentru conștiința elenă a fraților Manakia. Statul grec nu ar fi acceptat tranzacția, iar Milton a vândut colecția de filme și fotografii filialei din Bitolia a Arhivelor Macedoniei. Demersul său, dacă a existat, a constituit mai degrabă o încercare de a-și ajuta fiul. În concluzie, Christodolou eșuează în tentativa de a susține elenismul fraților Manakia, chiar pe zeci de pagini și în capitole dedicate „problemei aromâne", chiar și cu ajutorul unor „minciuni pioase" în slujba culturii elene. Mai degrabă cercetătorul elen ne oferă argumente împotrivă.

Strada Mareşal Tito (fostă Şirok Sokak) cu casa fraţilor Manakia în dreapta

Mistificările lui Christodolou nu reprezintă însă un caz izolat. La rândul său, Ghiorghios Exarchos în cartea sa dedicată fraţilor Manakia reproduce în facsimil un „certificat de naştere" al lui „Ioannos Manakias" eliberat în 1990 (!) de primarul Avdelei. În certificat nu este completată data exactă a naşterii lui Ienache, nici numele mamei, în schimb apare cetăţenia greacă a părinţilor! Un asemenea certificat este absurd măcar prin data la care a fost eliberat sau pentru faptul că atunci când cei doi fraţi s-au născut, Avdella era sub stăpânire otomană şi nu ar fi putut reieşi vreo cetăţenie greacă. Ce valoare poate avea un asemenea „document"?

În anul 2003 cartea *Aromânii. Metropolă şi diaspora* a lui Asterios I. Koukoudis, care din 387 de fotografii cuprinde peste 110 ale fraţilor Manakia (3 reproduse după A. Rubin, 2 după Theodor Capidan, 7 după Ghiorghios Exarhos, 2 după Ghiorghi Padioti, 33 din colecţia lui Dan Angelescu şi 50 din cea a Academiei Române, 10 din volumul realizat de Arhiva Macedoniei etc.), a obţinut premiul Academiei ateniene.

Poate nu este o coincidenţă faptul că cei doi fraţi nu au mai filmat probabil din 1927, din momentul apariţiei sonorului. Ei reuşiseră să fie martori obiectivi, prin montaj şi inserturi scurte, dar în vremurile tulburi care au urmat (cu trei

ocupații și împărțiri succesive ale Macedoniei), ar fi putut deveni suspecți, fie și numai prin alegerea limbii în care ar fi făcut comentariul sonor. Mutenia filmelor lor poate fi considerată nu numai un simbol al modestiei, ci și o probă fundamentală a obiectivității lor, ceea ce le conferă caracterul de documente unice ale secolului XX. Multă vreme, datorită naționalității autorilor, filmele au fost ignorate iar autorii au avut chiar de suferit, dar azi, percepția lor obiectivă de minoritari ar trebui prețuită la adevărata valoare, fără exagerări și omisiuni naționaliste. Ar trebui măcar luată în considerare opera lor ca un întreg, așa cum se face în cazul fraților Auguste și Louis Lumière, Vittorio și Paolo Taviani sau Luc și Jean-Pierre Dardenne neomițând meritele unuia în favoarea celuilalt pentru că unul devenise cetățean iugoslav iar celălalt cetățean grec...

Lipsa colaborării dintre greci și macedoneni, ca și ignorarea originii lor a făcut ca unele elemente ale operei să le pot redescoperi la București. Nerevendicarea de către români a fraților Manakia în ultimele decenii a avut și avantaje, căci am putut astfel intra în contact cu toți exegeții operei lor, am putut publica în Macedonia și am organizat o expoziție de fotografii cu subiecte albaneze la Tirana (1999).

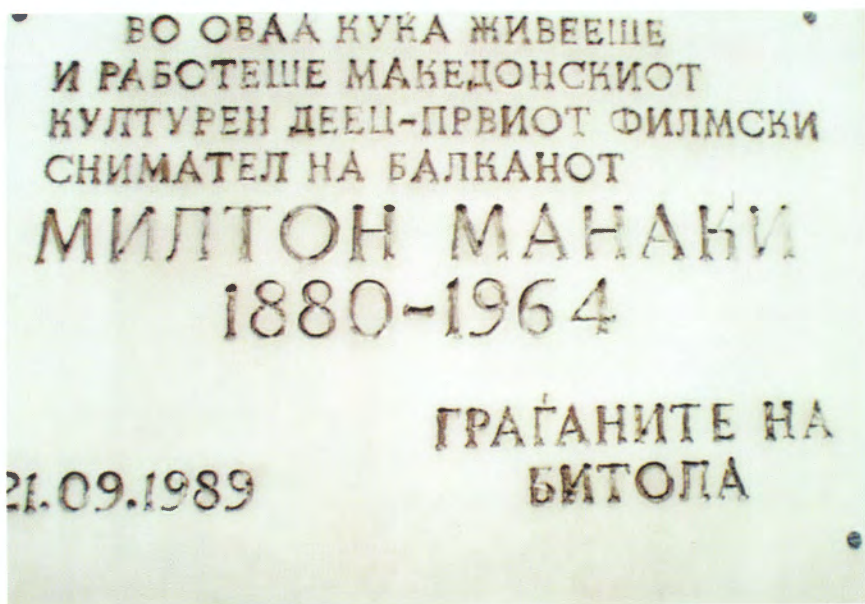

Placa memorială de pe casa fraților Manakia din Bitolia

Frații Manakia ar trebui considerați europeni *avant la lettre* sau măcar personalități ale culturii balcanice în genere, căci au fost la început supuși otomani și au lăsat mărturii importante și pentru istoria și cultura Turciei, Macedoniei, Bulgariei, Albaniei, Serbiei, României, ca și pentru cea a evreilor și țiganilor din Balcani. Notorietatea fraților Manakia ar fi fost și mai mare dacă ar fi existat un consens în ceea ce privește contribuția lor la cultura balcanică, în general.

Recent, cercetători greci ca Gheorghios Exarchos (aromân de fapt) sau macedoneni ca Boris Nonevski și Igor Stardelov, ca și istoricul rus de cinema Miron Cernenko, menționează originea aromână a celor doi frați și încearcă să analizeze opera lor ca un întreg.

În ultimii ani, mai mulți cineaști, dintre care unii celebri precum Theo Angheopoulos și Milcho Mancevski, au omagiat opera de pionierat a fraților Manakia chiar în filme de ficțiune. Anghelopulos, în *Privirea lui Ulise / To vlemma tou Odyssea* (1995) imaginează un cineast grec (interpretat de Harvey Keitel) care călătorește de la Atena în Albania, Macedonia (de aici împreună cu o cercetătoare macedoneană, interpretată de românca Maia Morgenstern), Bulgaria, București, Constanța, Belgrad și, în fine, la Sarajevo, ignorând un război în plină desfășurare și riscându-și viața, pentru a privi un vechi film al fraților Manakia. Criticii au considerat filmul o căutare a unei viziuni și inocențe pierdute având ca pretext găsirea unui film pierdut al fraților Manakia.

La rândul său, regizorul grec Fotos Lambrinos a realizat un documentar de montaj, într-o coproducție greco-bulgară, *Banchet aniversar sau Balcanii fără cuvinte / Glenti genethlion- Mia vouvi Valkaniki istoria* (1995) în care redă momente semnificative pentru istoria modernă a Balcanilor, utilizând inclusiv filmele fraților Manakia, în paralel cu o poveste de dragoste, istorisită pe baza unor fragmente de filme mute românești, bulgărești, grecești și turcești, din care reies similitudinile culturale, în ciuda granițelor.

Cel mai lung drum / Naidolghiot pat (1976, în regia lui Branko Gapo) este un film artistic macedonean inspirat de o fotografie a fraților Manakia reprezentând revoluționarii macedoneni exilați din 1903.

Primul film documentar grecesc pe peliculă omagiind activitatea fraților Manakia, *Adelphoi Manakia* al regizorului Kostas Andritsos, a fost realizat

Avdella în primăvara anului 2007

în 1988, după 30 de ani de la *Camera 300* al croatului Branko Ranitović. În acest film se menționează din auzite că Ienache ar fi studiat la Paris, Londra și Iași (sic!) și ar fi fost profesor de istorie, un film al lor ar fi dedicat Primului Război Mondial (sic!), sunt intervievați locuitori ai Avdellei și nepoata fraților Manakia, Olga Stylou. Bătrânii Avdelei vorbesc la modul general despre filmele celor doi frați dar, fiind copii în timpul când Ienache și Milton erau încă în viață, își amintesc doar faptul că lui Milton îi plăcea să călărească. La rândul ei, Olga Stylou, în afara unor amănunte legate de ultimii ani de viață ai lui Ienache și de faptul că cei doi frați nu s-au mai putut vedea niciodată de la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, nu știa mai nimic despre filmele sau fotografiile fraților Manakia. Evident, în Grecia de după război când mai mulți profesori de la școlile românești au fost arestați, Ienache a considerat că trebuie să păstreze discreția asupra activității sale dedicate aromânilor. Este interesant că realizatorii își ilustrează filmul și cu imagini din filme vechi care nu aparțin fraților Manakia (de pildă din Primul Război Mondial) fără a face vreo mențiune, astfel încât spectatorul își închipuie că toate imaginile vechi în mișcare provin de la ei,

Cafeneaua „La fitsiorlu di la munti" din Avdella (2007)

și încheie filmul cu imagini care prezintă busturile și o placă comemorativă dedicate celor doi frați la Avdella. Ele se află pe un loc viran unde comentatorul menționează că s-a aflat casa familiei Manakia. Nu se spune însă nimic despre împrejurările în care casa a dispărut. În schimb, se amintește în final că filmele se află în „Serbia" și că „aparțin de drept poporului grec". Alte filme documentare de montaj care au avut ca subiect activitatea celor doi frați au fost realizate în 1995 în România pentru RTV (de subsemnatul și Manuela Tănase) și în 1996 pentru EuroNews (printr-o colaborare macedoneano-britanică), în cadrul aniversării centenarului cinematografiei.

Regizorul macedonean Milcio Mancevski, după ce a obținut „Leul de Aur" la Veneția și o nominalizare la Oscar pentru primul său film (1994, *Înainte de ploaie / Before the Rain / Pred dojdot*), a adus din nou un omagiu fraților pionieri ai cinematografiei în filmul *Praf / Dust / Prașina* (2001, M.Britanie - Franța - Macedonia). În *eastern*-ul său, cu o compoziție complicată de flash-back-uri și de narațiunea în ramă, un cowboy american hotărăște să se stabilească în tulburata Macedonie de la începutul secolului XX, care îi evoca *Far West*-ul american aproape

pierdut, după ce vede la Paris un film al fraților Manakia (!). Desigur, proiecția la Paris, la începutul secolului a unui film al fraților Manakia, este o imposibilitate istorică dar o putem considera, parafrazându-l pe Aristotel, o imposibilitate plauzibilă din punct de vedere artistic. Faptul că însuși Buffalo Bill (1846-1917, cu numele real William F. Cody) a fost în turneu în 1906 în opt orașe din Transilvania și Bucovina arată că ficțiunea lui Mancevski este aproape de realitate.[15]

În iunie 2002, televiziunile naționale din Republica Macedonia, Albania și România au realizat în colaborare un film documentar dedicat fraților Manakia, regizat de Sabina Pop și la care au colaborat Abaz Xoxha, Dimităr Dimitrovski-Takeț și subsemnatul.

Ultimul secol ne este mai apropiat decât celelalte nu numai cronologic, dar și datorită imaginilor pe peliculă fotosensibilă, între care și cele lăsate de frații Manakia. S-au desfășurat războaie în Balcani, s-au trasat granițe și s-au scris istorii pe placul stăpânitorilor vremelnici, însă niște fotografii sau imagini în mișcare pe nitrat de argint au păstrat, cu cea mai mare fidelitate, imaginile bunicilor, ale trecutului. Timpul este un colecționar capricios: multe din fotografiile comandate de persoane din trecut au devenit azi bunuri de patrimoniu; filmele fără pretenții, de acum 80-90 de ani, valorează azi mai mult decât pelicule cu pretenții artistice, realizate cu ajutorul multor oameni și, mai ales, cu mulți bani. Poate chiar, la scara mileniilor, se va considera că frații Manakia au lăsat posterității o imagine a primei jumătăți a secolului 20 la fel de importantă ca și Herodot sau Strabo pentru secolele de dinainte de Christos...Ceea ce ne mișcă însă privind la fotografiile și filmele lor este că au intuit atât de timpuriu ce este în mișcător în Balcani, în ambele sensuri ale cuvântului.

15. Adrian- Silvan Ionescu - Un cowboy la poalele Carpaților, în *Magazin istoric*, An XXXIII, serie nouă 8 (309), p. 42-45. Ziare germane și maghiare, periodicele românești *Gazeta Transilvaniei, Telegraful Român* și *Gazeta Bucovinei* anunță ultimul turneu al lui Buffallo Bill, între 12 iulie - 25 iulie 1906 la Alba Iulia, Sibiu, Brașov, Sighișoara, Cluj, Târgu Mureș, Oradea, Cernăuți. Se consemnează faptul că spectacolul itinerant se făcea cu ajutorul a 50 de vagoane de tren în care erau încărcați 800 de oameni și 500 de cai, ca și faptul că trupa își înălța corturile în doar un sfert de oră.

Cadru din filmul *Vizita sultanului Mehmed Reshad la Salonic*

XI

FILMELE FRAȚILOR MANAKIA

1. COLECȚIA CINEMATECII MACEDONIEI[1]

Cinemateca Macedoniei deține în total 1460,5 metri de peliculă negativă inflamabilă și 945 de metri de material pozitiv nitrat din filmele fraților Manakia. În ultimii ani au fost realizate dubnegative prin reducția imaginii de la 1: 1,37 la S-35 milimetri și corecția vitezei de la 16 fotograme/secundă la 24, prin duplicarea fiecărei a doua fotogramă.

1. *Bunica Despina* (1907, 4,8 m) Bunica celor doi frați, Despina, în vârstă de 107 ani, îmbrăcată în costum popular aromânesc torcând lână în caier.

2. *Țesătoarele* (1907-1908, 26,7 m) În fața casei natale din Avdella patru femei aromânce- între care mama și o soră - în costume populare torc lână și țes la război.

3. *Școală aromânească* (1907-1908, 54 m) Sub un copac, în aer liber, elevii se roagă în fața învățătorului înainte de începerea lecțiilor.

4. *Stâna* (1907-1911, 12,4 m) Este înfățișată strângerea oilor în saivan.

5. *Sâmbăta morților* (1907-1911, 28,5 m) Într-un cimitir se pot vedea o femeie în costum popular aromânesc și Milton Manakia, îmbrăcat în costum european și fes de culoare închisă.

6. *Sărăcăcenii sau aromânii nomazi* (1907-1911, 61,5 m) Sunt prezentate pregătirile, încărcarea samarelor pe cai și drumul unei caravane, filmate de pe o colină. În fundal se vede o așezare omenească, probabil Grevena.

7. *Hora națională la aromânii din Pind* (1907-1911, 70,5 m) Sunt înfățișate o horă în care sunt prinși numai bărbați, apoi una compusă din femei. În detaliu apare un costum popular aromânesc de femeie.

1. *Katalog na nacionalniot filmski fond 1905-2000*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 2001, p. 15- 29

Scenă - detaliu cu dansatori în horă din filmul *Scene din viața aromânilor din Pind*

8. *Nunta lui Petre Gherase din Bitolia* (1907-1911, 54,3 m). Pe străzi din Bitolia se pot vedea mirii, nuntașii și câteva automobile.

9. *Defilarea unei fanfare militare însoțite de trăsuri* (1907-1911, 24 m) Este vorba probabil despre o defilare la Bitolia cu prilejul victoriei Revoluției Junilor Turci. Se pot observa mai multe trăsuri și o orchestră în mișcare compusă din instrumente de suflat.

10. *Înmormântare la Bitolia* (1907-1913, 21 m) În lista de filme a lui Milton e notat doar "Înmormântare". Strada pe care se află alaiul funerar e plină de oameni, astfel încât identificarea străzii e imposibilă.

11. *Școală agricolă* (1907-1911, 6,6 m) Deși apare și sub titlul de „Stația

veterinară", Milton a identificat filmul ca înfățișând o școală agricolă. În câteva cadre se poate vedea un profesor ce asistă o vacă care fată.

12. *Manifestații* (1908, 5.3 m) Este vorba despre un film cu inserturi grecești (doar Înmormântarea episcopului Emilianos din Grevena mai are inserturi grecești!) care înfățișează în imagini neclare o manifestație cu prilejul Revoluției Junilor Turci, putându-se observa o mulțime de oameni purtînd pancarde și steaguri.

13. *Manifestații cu prilejul Revoluției Junilor Turci* (1908, 30,1 m) Defilarea are loc cu prilejul victoriei revoluției sau un an după aceea. Se pot observa coloane de manifestanți, civili și militari, pe străzile din Bitolia. Se mai poate observa podul de pe râul Dragor.

14. *Manifestații cu prilejul Hurryet-ului* (1908, 39,8 m) O parte din manifestanți sunt în costume populare. Se pot observa de asemenea clădiri decorate și ansamblul de dansuri „Pelisterski iunak".

15. *Târg la Grevena* (1907-1911, 29 m) Se pot observa o piață de legume, casapi și meșteșugari, femei împletind ciorapi, în mijloc o cișmea, iar în fundal o geamie cu minaret.

16. *Bâlci la Veria* (1907-1911, 20 m) Sunt înfățișate o tarabă unde se vinde bragă, o horă de bărbați cu fustanele și fesuri, ca și o horă de femei îmbrăcate cu șorțuri de culoare închisă.

17. *Bâlci în fața Bisericii Sf. Duminică din Bitolia* (1907-1911, 61,4 m) În fața bisericii se văd un cimpoieș și hore în care bărbații sunt îmbrăcați cu cămăși de culoare deschisă și fustanele, iar femeile cu costume cu dungi.

18. *Parada artileriei turcești* (1907-1911, 15,9 m) Parada artileriștilor turci are loc probabil în fața abatorului din Bitolia.

19. *Parada pedestrașilor și cavaleriștilor turci* (1907-1911, 84,4 m) Sunt înfățișați ofițeri turci și o fanfară în parcul de lângă abatorul din Bitolia.

20. *Paradă cu prilejul Hurryet-ului* (1908, 103 m) Manifestație care cuprinde inclusiv trăsuri în care stau fete și o orchestră.

21. *Spălarea lânii* (1907-1911, 4 m) Într-un singur cadru se poate vedea spălarea rufelor de lână la râu.

22. *Sărbătoarea Bobotezei la aromânii din Veria* (1907-1911, 66 m)

Cadru din filmul *Sărăcăcenii sau aromânii nomazi*

Mulțimea coboară spre râu ocolind o clădire înaltă, iar preotul aruncă de pe un pod de piatră crucea în apă.

23. *Sărbătoarea Sf. Gheorghe la aromâni* (1907-1911, 67 m) Sunt înfățișate o horă de femei aromânce, ca și bărbați aromâni, toți în costume populare.

24. *Sărbătoarea Sf. Kiril și Metodiu* (1907-1911, 50,2) Sărbătoarea specifică slavilor a Sf. Kiril și Metodiu înfățișează o stradă largă din Bitolia unde apar în procesiune membrii societății "Pelisterski iunak".

25. *Represalii asupra populației macedonene* (1908, 28 m) Nu s-a putut stabili exact data realizării filmului și nici ce represalii redă. Este vorba probabil despre un episod din răscoalele antiotomane. Sunt înfățișați mai mulți bărbați spânzurați la Bitolia. În fundal se vede podul de lemn de pe râul Dragor. Christos K. Christodolou crede că unul dintre spânzurați este căpitanul grec Petros, executat în iunie 1908[2].

26. *Nuntă aromânească* (1907-1911, 136,2 m) Nu s-a reușit identificarea nuntașilor sau a locului de filmare. În orice caz este vorba despre o nuntă filmată într-o localitate de munte cu populație aromânească. Se pot observa locuințe rurale și detalii ale arhitecturii lor, nuntași aromâni în costume populare, o horă bărbătească în care s-au prins și copii. Conform lui Mihail Zega nunta lui Risto Zerdevski a fost filmată timp de trei zile de Milton la Prilep, unde s-a deplasat cu motocicleta.

27. *Profesor turc la școala agricolă* (1907-1911, 11,6 m) Titlul a fost stabilit după amintirile lui Milton. Sunt înfățișați profesorul și elevii în jurul unei iepe care fată.

28. *Discurs al autorităților otomane cu prilejul Decretului Hurryet* (1908-1909, 34,2 m) Cu prilejul victoriei Revoluției Junilor Turci și a decretării libertății naționalităților este filmată o paradă a cavaleriei și pedestrimii turcești în fața autorităților locale și a membrilor corpului diplomatic acreditat la Bitolia.

29. *Înmormântarea episcopului Emilianos din Grevena* (1911, 149 m) Filmul

2. Christodolou, *op.cit.*, p. 106

începe cu o panormă a orașului Grevena și cu fotografia episcopului Emilianos Pezaridis, care este mai târziu aruncată în groapă. Apoi este filmată biserica episcopală din Grevena, inclusiv din interior, unde e depus corpul defunctului. Ceremonia continuă cu scoaterea trupului din biserică și traseul alaiului până la cimitir pe o potecă în pantă. Defunctul este dus tot timpul pe un scaun în poziție șezândă, cu ochii deschiși. Alaiul de înmormântare este prezentat atât din față cât și din spate, astfel încât Igor Stardelov a emis ipoteza că la filmare ar fi fost utilizate două camere. Într-adevăr, datorită caracterului ceremoniei e greu de presupus că participanții ar fi acceptat să se miște în mod special în fața camerei. Pe de altă parte, datorită dificultății drumului este posibil ca alaiul să se fi oprit de câteva ori, iar frații Manakia ar fi putut amplasa camera din nou în fața alaiului. Este singurul material găsit în Macedonia gata montat și cu inserturi grecești,

Cadru din filmul *Represalii asupra populației macedonene*

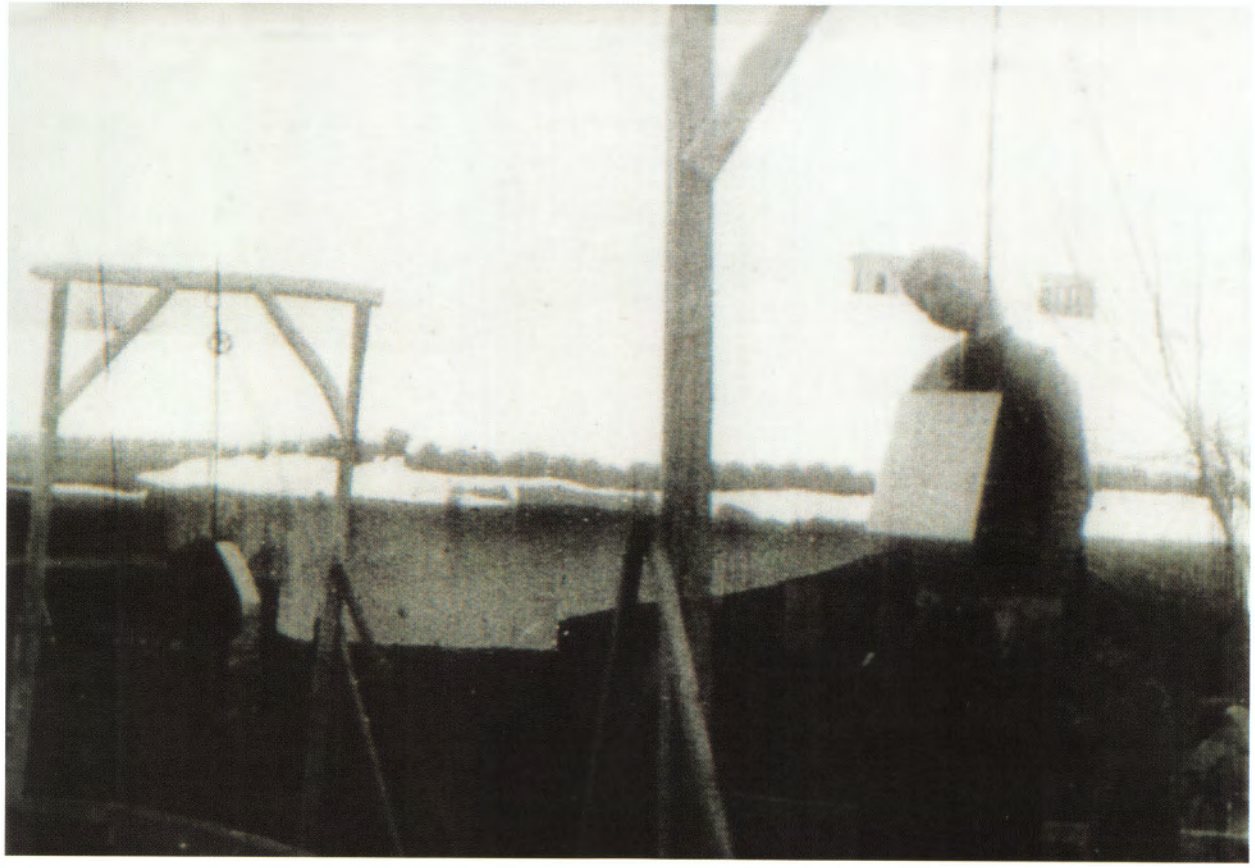

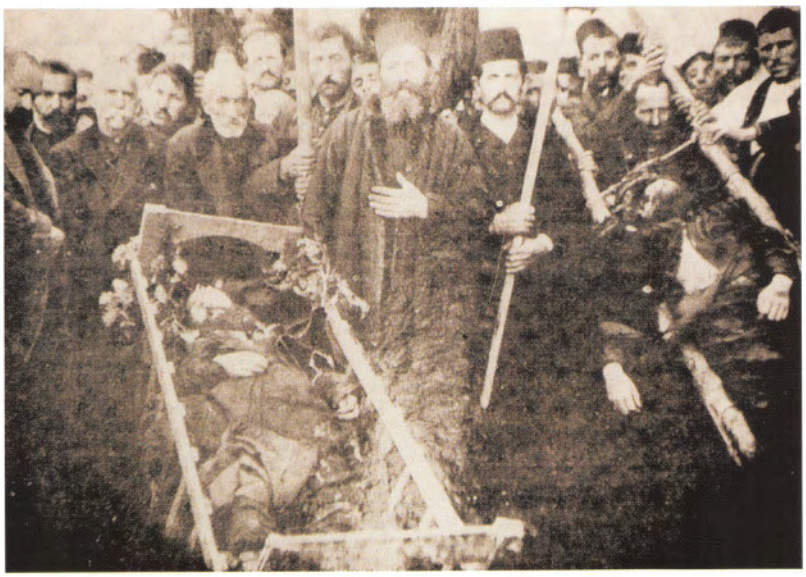

Cadru din filmul *Înmormântarea episcopului Emilianos* (1911)

gata de proiecție. A fost identificat abia în 1991, după transferul filmelor de la Arhivele Statului la Cinemateca Macedoniei.) Din *Revista balcanică*, I/nr.3, octombrie 1911, p. 28-29, aflăm că Emilianos fusese ucis în octombrie.

30. *Panorma Grevenei* (1911, 15,4 m) Într-un singur cadru apar imagini de sus ale orașului Grevena, actualmente în Grecia. Camera se deplasează larg, de la stânga la dreapta, într-un unghi de 180°.

31. *Vizita delegației române în Macedonia* (1911, 216 m) Datarea vizitei delegației românești, ca și componența delegației le-am obținut dintr-o serie de publicații românești: un reportaj al vizitei, însoțit de fotografii, al lui Ion Voinescu în *Săptămâna*, din prefața albumului de fotografii publicat de acesta împreună cu Fr. Lebrun, dar mai ales din cele 4 rapoarte academice ale lui dr. C.I.Istrati (1850-1918) rezultate în urma expediției. În rapoartele sale academice Istrati descrie descoperiri științifice făcute cu acest prilej, între care un mineral numit de el „albanit". Din păcate nu menționează nimic despre frații Manakia sau despre filmarea expediției. Relatările despre delegația română sunt contradictorii asupra componenței și numărului de participanți. Conform unui raport academic al lui Istrati delegația condusă de fostul ministru (pe care frații Manakia îl cunoscuseră în 1906 la expoziția de la București) era compusă din 27 de persoane, între care geologul Gheoghe Murgoci, contraamiralul pe atunci Victor Urseanu, fizicianul și astronomul Nicolae Coculescu, inginerul Constantin Rădulescu, farmacistul M.Djuvara, cinci judecători și un avocat, profesori, doi elevi de liceu și un student de la Universitatea din Iași, șase femei, alături de o călăuză, aromânul Perlepe. Oaspeții au vizitat între 1-20 aprilie 1911 Skopje, Veles, Prilep, Kruşevo, Bitolia, Gopeș, Maloviște, Ohrid, Vodena și Veria. Este posibil ca în ultimul moment să se mai fi alăturat câțiva excursioniști iar

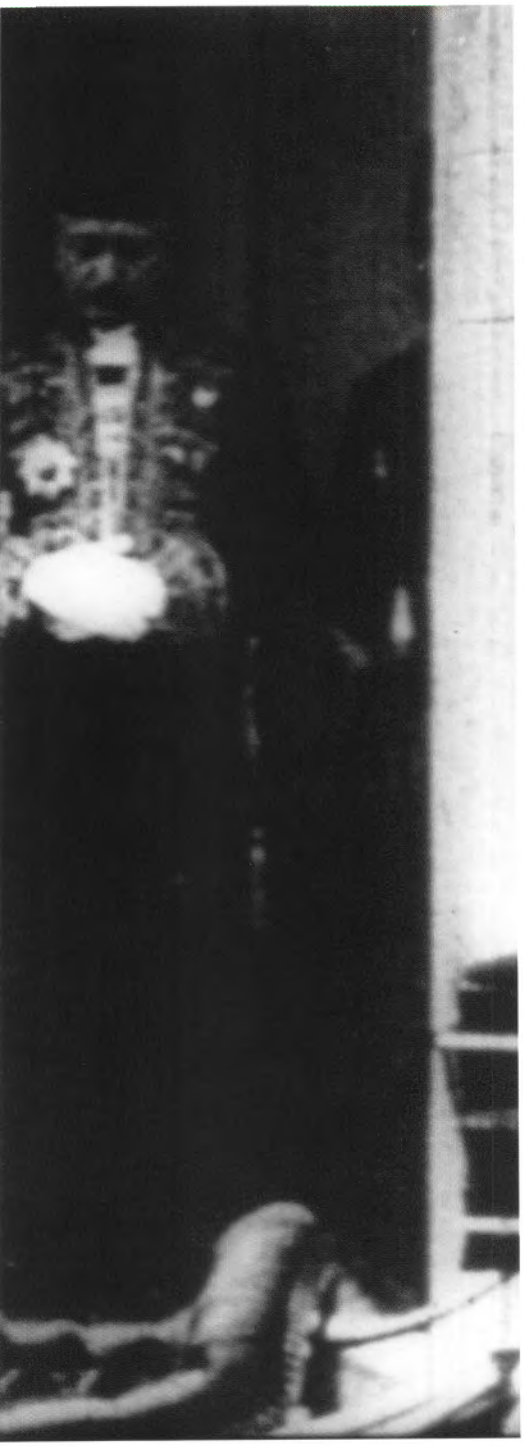

Sultanul Mehmed Reshad al V-lea coborând din trăsură
(Scenă din filmul *Vizita sultanului Mehmed Reshad la Salonic*

Istrati să nu fi actualizat lista. Partea din film care înfățișa trecerea prin Maloviște, Magarevo și Ohrid nu se păstrează. La Gopeș delegația este întâmpinată de populația aromânească și de o fanfară. La Resen delegația e întâmpinată într-un mic scuar de o mare mulțime și de Nyazi Bei, unul din conducătorii Revoluției Junilor Turci.

Este totodată și unul din filmele care probează virtuțile artistice ale celor doi frați. Se filmează înaintea excursioniștilor pe catâri din mai multe unghiuri, ba chiar de sus, iar Milton apare în două cadre dând indicații de regie fratelui său. Vizita avusese un caracter oficial, grupul de universitari și juriști, condus de fostul ministru dr. C. I. Istrati, fiind invitat de către Theodor Capidan, directorul de atunci al Liceului românesc din Bitolia și ilustrul dialectolog de mai târziu. România tocmai obținuse din partea Turciei recunoașterea drepturilor aromânilor prin decretul Hurryet (Libertatea naționalităților din Imperiul Otoman). Presa a menționat că delegația reprezenta baroul și Universitatea din București.

32. *Sultanul Mehmed Reshad al V-lea în vizită la Bitolia* (1911, 431, 3 m) Victoria Revoluției Junilor Turci l-a adus pe tron pe Mehmed Reshad al V-lea, penultimul sultan al Turciei (1909-1918). În 1911 sultanul a vizitat locurile unde a început revoluția și unde au fost înregistrate primele ei succese. Se filmează o vreme din tren. Se pare că alaiul sultanului era compus din două trenuri, iar camera a fost amplasată în primul. Se pot identifica gările din Surovicevo și Lerin. Apar apoi gara din Bitolia, strada Fardhi (Șirok Sokak, Strada Mare) din Bitolia, plină de oameni, o paradă și o fanfară în fața clădirii administrative a vilaietului Bitolia și hotelul cu cafeneaua Tumbe, unde a fost găzduit sultanul. Filmarea se face în mare parte de sus, dintr-un balcon. Ușa vagonului din care coboară sultanul este deschisă de Shefket bey.)

Cadru din filmul *Vizita sultanului Mehmed Reshad la Salonic*

33. *Sultanul turc Mehmed Reshad al V-lea în vizită la Salonic* (1911, 281,6 m) Frații Manakia au primit permisiunea de a filma întreaga vizită a sultanului la Salonic și în Macedonia. În film sunt prezentate vaporul cu care sosește sultanul, întâmpinat de alte vapoare și bărci la intrarea în port, cheiul și strada pe care se deplasează alaiul imperial, ca și o fanfară cu care este întâmpinat.

Sultanul a sosit de la Istanbul cu vaporul pe 28 mai. Din *Dreptatea* nr. 22, 23, 24/ 1911 aflăm că sultanul a petrecut trei zile și jumătate la Salonic, că luni 30 mai era în drum spre Skopje, unde a ajuns a doua zi, că joi 2 iunie se afla la Priștina, iar marți 7 iunie s-a întors în Bitolia, sâmbătă ajungând din nou la Salonic. La Salonic și Bitolia au defilat în fața sultanului și coloane ale școlilor românești. Din *Aromânul* I/24/ 1 martie 1911 aflăm că sultanul urma să sosească

la Salonic cu vaporul Barbaros Hayredin, "va face selamlicul la moskea Sakie și va face o excursiune la Apa-arsă, alta la Kioșcul Nerim-Pașa și la Devehane. În timpul șederei aci Maiestatea Sa va locui la școala militară. Va vizita mai întâi Skopje, apoi se va opri la Bitolia".

34. *Biserica din Grevena* (1911, 4 m) Panorama Bisericii Sf.Ahile din Grevena.

35. *Inaugurarea cazinoului orășenesc din Bitolia* (1911-1928, 44,3 m) Din amintirile lui Milton reiese că este vorba de inaugurarea primului club sârbesc din Bitolia. Cel mai probabil materialul datează din 1913, după intrarea în componența regatului sârb a celei mai mari părți din Macedonia, întrucât în film apare o persoană în uniformă de jandarm sârb, care seamănă cu Branislav Nušić. Se mai pot observa câteva persoane și detalii de îmbrăcăminte orășenească de damă și bărbătească.

Cadru din filmul *Vizita sultanului Mehmed Reshad la Salonic*

36. *Aleksandar Karadjordjević în vizită la Bitolia* (1912-1918, 86 m) Aleksandar Karadjordjević a vizitat de mai multe ori Bitolia pe când era Prinț moștenitor al Serbiei, așa că nu este sigură datarea materialului filmat. Suita prințului este întâmpinată la gară de o mare mulțime. Între persoanele care îl însoțesc pe prinț apare și primul ministru Nikola Pasic. Filmul se încheie cu sfințirea temeliei unui monument închinat ostașilor sârbi din al Doilea Război Balcanic sau din Primul Război Mondial.

37. *Parada armatei sârbe în Bitolia* (1912-1928, 17,5 m) Deși materialul filmat este foarte neclar se pot identifica o paradă a cavaleriei sârbe și sosirea unei delegații militare sârbe la gara din Bitolia, Șirok Sokak și ofițeri sârbi în automobile.)

Cadru din filmul *Inaugurarea cazinoului orășenesc din Bitolia*

Scenă din *Regele Serbiei Aleksandar Karadjordjević în vizită la Bitolia* (1912)

Regele Aleksandar Karadjordjević și primul ministru Nikola Pasic, primii din stânga (scenă din filmul *Regele Serbiei Aleksandar Karadjordjević în vizită la Bitolia*)

38. *Sărbătoarea Bobotezei la Bitolia* (1913-1928, 25,2 m) E înfățișată la început o mare mulțime de oameni iar apoi podul de pe râul Dragor cu preoții care aruncă crucea în apă.

39. *Întâmpinarea regelui Greciei și a moștenitorului tronului Pavlos de către generalul Vojović la Bitolia* (1914-1928, 41,5 m) Conținutul și titlul filmului au fost stabilite după amintirile lui Milton. Apare însă și o figură care seamănă cu Aleksandar Karadjordjević. Sunt înfățișate imagini ale străzilor din Bitolia împodobite cu drapelele Serbiei și Greciei, geamia Ieni, halele pieței mari, ca și ofițeri sârbi și greci. Și acest film a fost identificat abia în 1991.

2. COLECȚIA ARHIVEI NAȚIONALE DE FILME DIN ROMÂNIA

Șase din filmele fraților Manakia, în lungime totală de 160 de metri, se păstrează în colecția Arhivei Naționale de Filme montate sub titlul *Scene din viața aromânilor din Pind*. Inserturile indică titlurile filmelor originale, realizatorii („Ion și Milton Manachi"), ca și studioul („Pindo Balkan Film-Bitolia"). Inserturile indică și episoadele, provenite evident din filme mai vechi montate.

Primul episod e intitulat „O scenă de petrecere la un bâlciu aromânesc din Pind". Cadrele înfățișează mai întâi un grup de oameni coborând o pantă abruptă. Apoi apar în prim plan copii. Imaginile următoare cuprind și preoți, o orchestră iar camera se mișcă spre dreapta spre un grup de copii șezând și ascultând muzica. Apoi apare Milton indicându-i fratelui său să filmeze un lăutar care cântă la vioară. Imaginile finale cuprind femei prinse într-o horă.

„Hora națională la aromânii din Pind" reprezintă o descriere completă în imagini a trei hore concentrice în care sunt prinse peste 50 de persoane, utilizând camera de pe un deal pentru a filma de sus. Imaginile încep cu o horă de bărbați îmbrăcați în alb, cu fustanele și fesuri iar în plan secund se văd copii care încearcă să imite adulții dansând. Se distinge cum hora de bărbați înconjoară o horă de femei și fete îmbrăcate în culori închise. Un alt cadru prezintă un grup de femei așezate pe iarbă cu prunci în brațe. Apare în prim plan un alt grup de bărbați prinși în horă, aceștia îmbrăcați în culori închise. În mijloc încep să se distingă femei, iar în spate bărbați îmbrăcați în alb. Femeile ajung în prim plan. În hora cea mai mică, din mijloc, femeile dansează legănându-se, iar cele din hora exterioară deplasându-se un pas la stânga și doi la dreapta. Se continuă cu un prim plan al bărbaților îmbrăcați în alb și cu fustanele. Camera de filmat coboară, astfel încât se disting bine acum ciorapii albi și opincile, dintre care unele sunt împodobite cu ciucuri. Apoi apar bărbați îmbrăcați în culori închise și hora de femei. Fetele din prim plan au părul împletit în cozi și șorțuri de diverse culori, iar unele privesc chiar în cameră.

„Serbarea Bobotezei la aromânii din Veria" începe cu o filmare de efect,

Constantin I. Istrati în gara Bitolia (Cadru din filmul *Excursie în Macedonia turcească*)

realizată la intersecția a două străzi acoperite cu zăpadă din orășelul Veria. Pe cele două străzi vin grupuri de oameni care se unesc. Se disting prapuri de biserică. În cadrul următor apare o stradă în pantă descendentă care continuă cu o străduță îngustă pe care oamenii se strâng și mai mult. Apoi mulțimea se îndreaptă spre pod, inclusiv un călăreț. Majoritatea oamenilor privesc ceremonia de pe malurile râului, alt grup de pe pod și de pe dealul înalt. În apa scăzută a râului se poate distinge preotul îmbrăcat în alb.

„O scenă din învățământul primar aromânesc din Pind. Comuna Abella. Epir" este realizat pe baza a peste 6 secvențe montate, filmate în diverse momente și din multiple unghiuri. Sub un copac apare un grup de 30 de elevi îndrumați de 3 învățători, care le cer să deschidă cărțile. Rămâne în cadru doar un învățător iar elevii se bucură sărind. Apoi apare un grup de elevi în picioare, alții stau într-o bancă lungă iar un elev în stânga imaginii citește stând în picioare. Doi elevi ies în genunchi pe sub bancă iar învățătorul dă pagina elevului care citește. Apare apoi imaginea având în prim plan un elev în fustanelă care scrie pe tablă cu cretă. Un alt cadru înfățișează elevii împărțiți în trei grupuri, aplecați deasupra băncii. În dreapta se vede un învățător cu o nuia în mână. Al doilea învățător apare din stânga tot cu o nuia în mână. Următoarele secvențe înfățișează probabil recreația, căci elevii sunt singuri, aleargă și sar sub copac. În ultimele imagini elevii se închină în picioare iar învățătorul apare în stânga închinându-se și el. După cum se observă, acest film din montajul păstrat la Arhiva Națională de Filme- Cinemateca Română este mai lung decât cel din colecția Cinematecii Macedoniei.

„Viața casnică la aromâncele din Pind" începe cu imaginea a opt femei care torc lână, apoi apar încă două. În prim plan este o bătrână șezând (bunica Despina), în spatele ei sunt trei fete în picioare, în stânga se vede parțial o femeie aplecată, iar în dreapta alte două femei sunt așezate. Încep să se vadă alte două

femei în stânga și un copil mic în planul doi. Femeile din stânga trag fire spre un fuior rotativ mare, fixat pe un cadru de lemn, celelalte pe ghemuri, iar bătrâna pe un mosor. Montajul se încheie cu imaginea bunicii centenare Despina, provenită din primul film realizat de frații Manakia. Despina e așezată și cu mâna dreaptă desfășoară lână de pe un mosor iar cu stânga răsucește firul cu degetele.

Filmul *Vizita delegației române în Macedonia* (31) figurează în colecția Arhivei Naționale de Filme - Cinemateca Română cu titlul *Excursie în Macedonia turcească* (cu o copie mai scurtă, în lungime de 168 de metri) și a fost atribuit până de curând (cu ceva rezerve) lui Ion Voinescu (de către Bujor T. Rîpeanu în „Catalogul filmelor documentare românești 1897-1948", A.N.F., 1981), care a participat la acea excursie în calitate de fotograf, realizând cu acest prilej și un album de 110 pagini, însă a început să filmeze doi ani mai târziu. Titlul copiei păstrate în România coincide cu formularea utilizată uneori de dr. C.I. Istrati în rapoartele sale academice, ceea ce poate indica achiziția filmului în România până în 1913, când Macedonia nu mai este turcească.

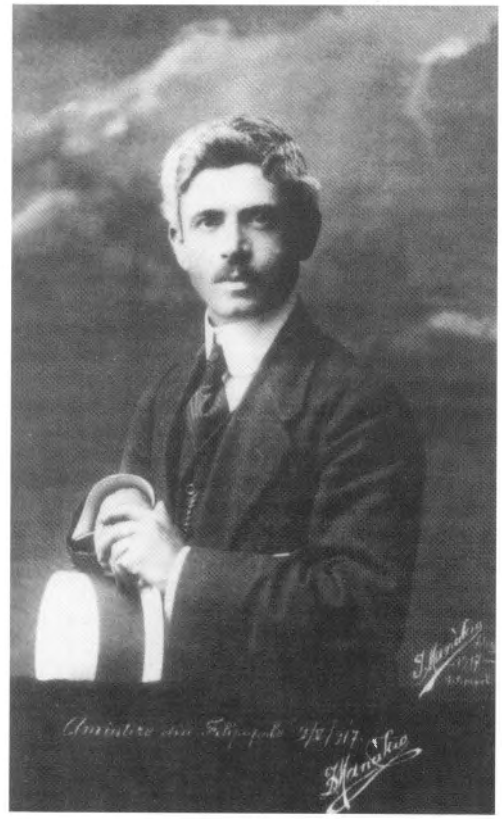

Ianache Manakia (1917)

În copia aflată în colecția A.N.F. filmul are titluri explicative ale secvențelor (diferite ca tip de literă de cele din *Scene din viața aromânilor din Pind*). În acest montaj secvențele se derulează astfel:

I. Pe câmpia Pelagoniei înaintea orașului Bitolia; avangarda de cavalerie, trăsurile cu excursioniști și carele cu bagaje

Apar mai întâi 20 de călăreți turci care escortează cele 13 trăsuri și 2 care cu bagaje. În a treia trăsură poate fi identificat C.I. Istrati care face semne cu mâna spre cameră.

II. Primirea excursioniștilor în Parcul Uniune și progres de către autoritățile turcești și comunitățile creștine din Bitolia.

Filmarea e realizată dintr-o clădire sau de pe acoperișul acesteia.

III. Drumul spre Resna

Filmarea se face din stânga, la o curbă a drumului. Astfel, trăsurile trec prin fața camerei. Apoi, într-o altă secvență se pot vedea căruțele cu bagaje, din

spate, după ce au depășit curba. Excursioniștii ridică pălăriile (inclusiv dr. C.I. Istrati), apare o persoană pe jos, cu un aparat de fotografiat legat de gât, probabil Ion Voinescu, care face semne trăsurilor să treacă. Filmarea continuă din spatele convoiului care aproape dispare în zare.

IV. Primirea excursioniștilor de către Niyazi-Bey în patria sa Resna

Secvența surprinde mulțimea adunată într-o piață publică, pe margini fiind câțiva soldați turci călare. Membrii delegației române apar pe jos și trec prin mulțime.

V. Drum prin pădure peste șaua Bucova.

Milton Manakia (Scenă din filmul *Camera 300*)

Excursioniștii apar pe jos alături de catâri încărcați cu bagaje. Trece apoi un soldat turc călare și o femeie cu pălărie.

VI. Plecarea excursioniștilor spre Salonic „Gara din Bitolia"

Mulțimea aplaudă, apar membrii delegației române pe jos, iar Istrati dă mâna cu mai multe persoane. Istrati se oprește, spune câteva cuvinte, după care e aplaudat. În secvența următoare se vede locomotiva pornind, apoi trenul în mișcare, plin de oameni și pe scările vagoanelor. Următoarea secvență conține o imagine cu mulțimea de pe peron care salută fluturând batistele. Urmează o scurtă secvență cu trenul filmat din spate după ce depășise peronul, unde se pot vedea pe margini soldați turci, apoi camera se întoarce spre stânga înfățișând oamenii de pe peron. Filmarea a fost realizată probabil de pe acoperișul gării, de la o înălțime care depășea cu puțin ferestrele vagoanelor de tren.

Din săptămânalul *Dreptatea* 19/1911 aflăm că delegația română formată din 22 de persoane a vizitat Kumanovo, Prilep, Vărgărili, Bitolia (unde a petrecut Paștele), Lovișta (Maloviște), Gopeș, Ohrid, Struga, Edessa (Vodena), Skopje, Krușevo. Din *Aromânul* I/ 26/ 3 aprilie 1911 aflăm componența delegației, de data aceasta de 30 de persoane: Al. Allesiu - consilier la Curtea de Casație, Matei Balș - consilier la Curtea de Apel București, Radu Brătianu- avocat din București, Ion Brigadoi - arhitect din București, d-na dr. I. Cantacuzino din București, Nicolae Coculescu- profesor de astronomie la Univ. București, director al Observatorului Astronomic, Marcel Djuvara- inginer, inspector la Ministerul Industriilor, Gabriel Dumitriu- farmacist din Câmpulung Muscel, d-na Febronia Eftimiu - profesoară la Școala secundară din Tulcea, A. Enescu - farmacist din Bacău, G. Flaișten- consilier la Curtea de Casație, G. Gane- inginer chimist la Institutul Geologic, G. Hârcov - judecător la Baia de Aramă, d-na Hârcov, A. Henției - farmacist, d-ra Henției, C.I. Istrati - fost ministru, profesor la Univ. București, F. Lebrun- doctor în litere, publicist din București, G. Murgoci - profesor la Școala de poduri și șosele, geolog la Institutul Geologic, C. Niculescu - licențiat în științe, Vasile Pârvan - profesor de istorie antică la Univ. București, directorul Institutului de Antichități, Iosif Popovici - doctor docent de limba română la Univ. din Budapesta, Em. Protopopescu - Pache - geolog la Institutul Geologic, I.T. Protopopescu - financiar din București, C.

Rădulescu - doctor în medicină din București, Julian Rik- student din Iași, I. Tănăsescu - inginer, fost director al minelor, din București, I. Voinescu - artist fotograf din București, Al. Ulubeanu - avocat al statului din București, V. Urseanu - amiral.

C.I. Istrati a relatat vizita sa în Macedonia în rapoartele academice „Călătorie la Românii din Macedonia (aprilie 1911)" și „Albanita. Descrierea și primele date obținute în studiul ei de dr. C.I. Istrati și dr. M.A. Mihăilescu", „Comunicări arheologice", publicate în *Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii științifice*, tomul XXXIII, respectiv XXXIV,1911.)

XII

BALCANII FRAȚILOR MANAKIA

1. Localități din Balcani

Mănăstirea Prodrom din Moscopole,
actualmente Voskopojë, în Albania

Perivole (Perovoli, lângă Grevena, actualmente în Grecia

Orăşelul românesc Cruşova, Macedonia incendiat de turci la 15 august 1903

Săracu (lângă Ianina,
actualmente în Grecia)

Smixi, lângă Grevena
actualmente în Grecia

Salonic

Mănăstirea Sf. Treime din Avdella (aprox. 1900). Carte poștală

2. Costume și îndeletniciri

Carte poștală cu aromâni nomazi (Ianina, 1898-1905)

Carte poștală cu aromâni chervangii (Ianina, 1898-1905)

Păstori aromâni (aprox. 1906)

Tunderea oilor (publicată în Românii nomazi. Studiu din *Viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*

Meterhanea

Popasul familiilor
aromâne cu turme de oi

Grup de argintari din Bitolia (1910)

Familie de țărani macedoneni

1 mai 1903 la Ianina

Comunitatea română din
Avdella (aprox. 1905)

Două perechi de macedoneni (macedo-slavi) din Galichnik (actualmente în Republica Macedonia)

Macedoneni (macedo-slavi) din Rastani în costume populare (Rashtan, actualmente în Republica Macedonia

Cimpoier

Cobzar

Flăcău român din Avdella (în *Albumul etnografic macedo-român*, 1907)

Plăcintar

Tip de aromâncă din Pleasa, 1907(Plasë, actualmente în Republica Macedonia)

Evreică în costum popular (1904)

Fată albaneză în costum popular (1907)

Fete din Perivole

Farmacia lui Ahile Chalovski
din Bitolia (1912)

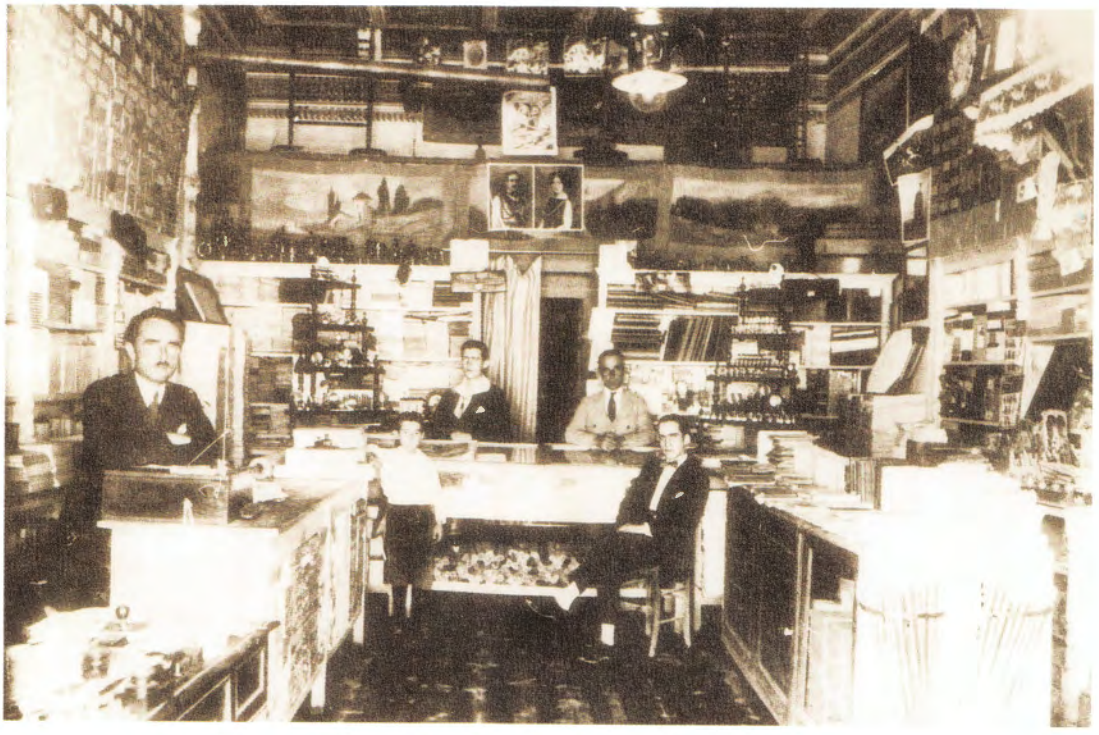

Librăria lui Tache Fichi și
Jumitiu din Bitolia

Hora din Avdella

Piața Az Pazar din Bitolia
(aprox. 1906)

Soldați italieni cu un tun confiscat de la germani

Cetnic sârb (1908)

Flăcău albanez în costum popular

Antartul grec Stefo din Lerin, (Florina, actualmente în Grecia) 1908

Carte poștală cu haiduci (Ianina 1898-1905)

Armatoli aromâni luptând contra grecilor antarți și bulgarilor

Șeful Zole Banitza cu banda sa

3. Personalități

Kanelopoulos, șef de bandă greacă

Sultanul Mehmed Reshad al V-lea

Comandantul rebelilor greci, Volanis, care a luptat lângă Bitolia (1908)

Comitagiul Hristo Tretkov (Bitolia, 1908)

Dramaturgul sârb Branislav Nušić pe când era funcționar consular la Bitolia (1912)

Consulul român la Bitolia, Gheorghe Conțescu

Ioan N. Papiniu, ministrul României la Constantinopol (1905)

Senatorul N.Batzaria și deputatul dr. Filip Mișa, reprezentanții aromâni în Parlamentul Otoman

Poetul Nuși Tulliu (1903)

4. Evenimente istorice

Procesul revoluționarilor macedoneni (1902)

Armata Junilor Turci (1908)

Sosirea albanezilor din Koritsa (actualmente Korçë în Albania) în anul 1908

Sărbătoarea de Sf.Anastase
la Avdella (aprox. 1900)

Congresul cadrelor
didactice ale şcolilor
româneşti din Turcia
(Bitolia, 1909)

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Inconsecvența în notarea unor denumiri se datorează diferențelor dintre ortografia românească etimologizantă de la începutul secolului XX utilizată de frații Manakia şi cea modernă, utilizată de noi pentru precizări care lipseau, mai ales în cazul cărților poştale. Astfel, „Abella", „Elasona", „Dibra", „Coritsa", „Resna" şi „Castoria" sunt denumite azi mai ales „Avdella", „Elbasan", „Debar", „Korça", „Resen" şi „Veria"; „chirvangiu" e o variantă pentru „chervangiu" (căruțaş), „Matoff" se ortografiază azi „Matov" etc. Fotografiile cu Regele Carol I, cu vaporul *România* şi cele din București nu sunt realizate de frații Manakia.

BIBLIOGRAFIE

1. DESPRE IENACHE ŞI MILTON MANAKIA

*** - *Avdella & The Manakia Brothers*, Ella Publications, Larissa, 2004

Borcan Silvia, Rîpeanu B.T. – *Catalogul filmelor documentare româneşti 1897-1948*, Arhiva Naţională de Filme, 1981

Boussinot Roger – *L'encyclopedie du cinema*, Ed. Bordas, Paris, 1995.

Cantacuzino I., Rîpeanu B.T. – *Producţia cinematografică din România 1897-1970, Cinematograful mut. 1. Filmul de nonficţiune*, Arhiva Naţională de Filme, 1970.

Capidan Theodor – *Românii nomazi. Studiu din viaţa românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, Institutul de Arte grafice Ardealul, Cluj, 1926.

Cernenko Miron - *Makedonskijot film*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 1997

Christodoulou Christos K. – *The Manaki Brothers. The Greek Pioneers of the Balkanic Cinema*, Organization for the Cultural Capital of Europe, Salonic, 1997

Christodoulou Christos K. – *Ta fotogheni Balkania ton adelphon Manaki*, Ed. Ladatidis, Salonic, 1989.

Corciovescu Cristina, Rîpeanu Bujor T. – *1234 cineaşti români*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1996

Corciovescu Cristina, Rîpeanu Bujor T. (coordonatori) – *Secolul cinematografului*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1989,

Dimitrovski – Takeţ Dimitar – *Manaki i Bitola*, Rabotnichkiot univerzitet Krste P. Misirkov, Skopje, 1975.

Deşteptarea. Revista aromânilor, 7-8 (52-53) iulie-august 1994, Bucureşti.

Dreizehnter Jaresbericht des Instituts fur Rumanische Sprache, Lepzig, 1908.

Exarchos Ghiorghios - *Adelphoi Manakia*, Protoporoi tou kinematografou sta Balkania, Ed. Gavrilidis, Atena, 1991

Fara armânească / Cuvântul românesc, Yonkers, New York, februarie-martie 1986, decembrie 1994, iulie-august 1995.

Gheorghievski Ljubișa - *Ghenezata na makedonskjot igran film*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 1992.
Hâciu Anastase – *Aromânii. Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație*, Tipografia Cartea Putnei, Focșani, 1936
Holloway Ronald - *Macedonian Film, Cinemateque of Macedonia*, Skopje, 1996.
I Kathimerini, 2/31, 2 iunie 1996, Atena.
Journal of Film Preservation, FIAF, 54/ aprilie 1997.
Kinopis, 3 (2)/ 1990, IX/17/ 1997, XIV/26/2002, Skopje.
Kinotecen mesecinik, 17/ 1979
Konstantinov Pavle - *Braka Manaki. Prilog kon nivnijot zhivot i delo*, Ed. Mlad boreț, Skopje, 1982.
Kosanovic Dejan - *Leksikon. Pionira filma i filmskih strvaralaca na tlu Jugoslovenski zemalja 1896 – 1945*, Institut za film, Belgrad, 2000.
Koukoudis Asterios I. – *The Vlachs. Metropolis and Diaspora*, Ed. Zitros, Salonic, 2003
Manakia I. – *Album etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale aromânilor*, Imprimerie L. Deyle & C-ie, 01.03.1903, Paris.
Manakia I. – *Chipuri și vederi din Macedonia*
Manakia I. – *Macedonia. Vederi, figuri, scene din așezările românești* (1906)
Manakia I. – *Corpul didactic aromânesc din Turcia*
Manakia I. – *Macedonia. Tipuri, costume și vederi din regiunile locuite de români pe la 1900*
Manakia I. – *Vederi și amintiri din Macedonia. 10 iulie 1908* (Albume fotografice ale lui Ienache Manakia cu explicațiile sale manuscrise, aflate în colecția Bibliotecii Academiei Române)
Manakia Milton - *Scrisoare către Nicolae Bocșan*, datată 06 februarie1951.
(O fotocopie a scrisorii, aflate în posesia lui N. Bocșan din Vârșeț, am primit-o de la regretatul regizor Pompiliu Gâlmeanu care l-a cunoscut pe destinatar).
Manakia Frații – *„Palatul Egeleal Bei din Ohrid", „Înmormântarea lui Apostol Margarit" și „O femeie în costum aromânesc"* (bunica Despina) - vederi inscripționate „Frații Manakia. Ianina 1904", în colecția ing. Dan Angelescu din București.

Nonevski Boris – *The Manaki Brothers, Pioneers of Film-Making in the Balkans*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 1986
Nonevski Boris – *Kino Manaki 1923-2003*, Kinoteka na Makedonija, Skopje, 2003
Padioti Ghiorghi - *Cantiți fârșerotești*, Atena, 1991.
Papahagi Tache – *Images d'ethnographie roumaine, dacoroumaine et aroumaine*, 3 vol., Societatea Cultural-Națională Apostol Margarit, București, 1928-1934.
Popescu Ioana – *Privește! Frații Manakia*, album-supliment al revistei *Martor*, VI/2001.
Prim Plan 13-14/ 1994, Arhiva Națională de Filme, București.
Rubin A. – *Les Roumains de la Macedoine*, Bucarest, 1913.
Săvulescu Constantin – *Cronologia ilustrată a fotografiei în România. Perioada 1834 -1916*, București, 1985.
Secolul 20, 7-9 (388 -390), 1996, București
Stardelov Igor – *Manaki*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 2003.
Xoxha Abaz – *Art i Shtate ne Shqiperi*, vol. I, Ed. Albin, Tirana, 1994.
***- Fotografci Manakis Biraderler – *Manastir'da Ilan-i Hurriyet / The Manakis Brothers – The Proclamation of Freedom in Manastir*, Yapi Kredi Yayinlari, Istanbul, 1997.
*** - *Katalog na nacionalniot filmski fond 1905-2000*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 2001
***- *Razvojot i proniknuvaneto na balkanskite nacionalni kinomatografii vo periodot od 1895 do 1945 godina*, Kinoteka na Makedonia, Skopje, 2003.
***- *Sterie Papa, Toli Papa, C.Puliakeu masacrați la 23 iulie 1905 de antarții greci*, Carte poștală, Ed. Papetăriei „La principele Nicolae", București, fără an.
*** - *The Creation of the Manaki Brothers*, Arhiv na Makedonia, Ed. Matița makedonska, Skopje, 1996.

2. ALTE MATERIALE

Abeleanu D. – *Neamul românesc din Macedonia*, Atelierul Institutului de Arte Grafice C. Sfetea, București, 1916.

Abeleanu Dem. – *Albania. Cu o hartă și 32 de ilustrații*, Tipografia „Bucovina" I.E. Torouțiu, București, 1928

Agel H. – *Robert Flaherty*, Ed. Seghers, 1965.

Analele Academiei Române, Seria II, Tom XXXIII, XXXIV, 1911

Atanasov Petar – *Meglenoromâna astăzi*, Ed. Academiei, București, 2002

Cantacuzino I., Rîpeanu B.T. – *Producția cinematografică din România 1897-1970*. Filmografie adnotată, Partea (vol.) I, Institutul de istoria artei, ANF, 1970.

Căliman Călin – *Istoria filmului românesc 1897-2000*, Ed. Fundației Culturale Române, București, 2000.

Cândea Virgil – *Mărturii românești peste hotare*, vol II, Ed. Enciclopedică, București, 1998

Cinema 12/ decembrie 1970

Cușa Nicolae – *Aromânii (Macedonenii) în România*, Ed. Muntenia, Constanța, 1996.

Cvijic Jovan – *La Peninsule Balkanique. Geographie humaine*, Paris, 1918.

Dame Frederic – *Bucarest en 1906*, 1908.

Diamandi Amincianul Vasile – *Românii din Peninsula Balcanică*, Institutul de arte Grafice Tiparul Universitar, București, 1938

Dimândarea, 3 (11), iulie-septembrie 1996

Giurescu Constantin C., Giurescu Dinu C. – *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până azi*, Ed. Albatros, București, 1975

Ghica Ion – *Scrisori către Vasile Alecsandri*, Ed. Cultura Românească SAR, București, 1940.

Graiu bun. Calendar armânescu anlu 1909, Tip. Universitară A.G. Brătănescu, București, 1909.

Ioniță Maria-Magdalena – *Casa și familia Capșa în România modernă 1852-1950*, Ed. Publimpress, București, 2000.

Lumina, I/ nr.11/ 1903, Bitolia.

Magazin istoric, An XXXIII, serie nouă 8 (309),

Mamina Ion, Bulei Ion – *Guverne și guvernanți 1866-1916*, Ed. Silex, București, 1994.

Manolescu Florin – *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*, Ed. Compania, București, 2003

Marinescu Gheorghe – *Corespondență (1889-1938)*, Ed. Științifică, București, 1968.

Mehmed Mustafa Ali – *Istoria turcilor*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976.

Mitropolous Aglae – *Decouverte du cinema grec*, Ed. Seghers, Paris, 1968.

Nico Daniel M. – *The Despotate of Epiros*, Oxford Basil Blackwell, Oxford, 1957.

Nicolau Șt. S., Iftimovici R. - *Constantin Levaditi*, Ed. Științifică, București, 1968.

Nystazopoulou-Pelekidou Maria - *The „Macedonian Question". A Historical Review*, Ionian University, Corfu, 1992

Olteanu Radu – *Bucureștii în date și întâmplări*, Ed. Paideia, București, 2002

Olteanu Virgil – *Din istoria și arta cărții. Lexicon*, Ed. Enciclopedică, București, 1992.

Papathanasiu Iannni A. – *Istoria vlahilor în imagini*, Ed. Cartea aromână, Constanța, 2003

Pavlovski Iovan – *Istoriski kontinuitet na iminiata Makedonia i makedonți*, Ed. Detska radost, Sopje, 1993

Pavlowitch Stevan K. – *Istoria Balcanilor 1804-1945*, Ed. Polirom, Iași 2002

Petrescu Aurel – *Jurnal*, în manuscris la Arhiva Națională de Filme.

Piatkowski Adelina – *O istorie a Greciei antice*, Ed. Albatros, București, 1988

Revista balcanică I/nr. 3 octombrie 1911

Revue Internationale des Etudes Balkaniques, I, tom 1, Belgrad, 1934

Stoian – *Macedoromânii*, Ed. Fundației Culturale „Dimândarea Părintească", București, 1996.

Rosetti Alexandru – *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, Editura pentru literatură, București, 1968.

Rusu Dorina N. – *Membrii Academiei Române 1866-1999*. Dicționar, Ed. Academiei Române, București, 1999.

Sala Marius, Vintilă-Rădulescu Ioana – *Limbile lumii. Mică enciclopedie*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1981.

Sava Valerian – *Istoria critică a filmului contemporan*, 1 Ed. Meridiane, București, 1999

Țovaru S. – *Problema școalei românești din Balcani*, Tipografia Cultura, București, 1934.

Voinescu Ion, Lebrun Fr. – *Macedonia*, album foto cu prefață, București, 1911.

Zaciu Mircea, Papahagi Marian, Sasu Aurel – *Dicționarul scriitorilor români*, Ed. Fundației Culturale Române, București, 1995.

*** - *A Biobliographical Handbook of Bulgarian Authors*, Slavica Publishers, Columbus.

*** - *Anuarul Bucurescilor 1904*, Institutul de arte Grafice Carol Goebl, București, 1904.

*** - *Călăuza catalog oficială a Expoziției din 1906*, București, 1906.

*** - *Documente diplomatice. Afacerile Macedoniei. Conflictul greco-român 1905*, Ministerul afacerilor Externe, Imprimeria Statului, București, 1905.

*** - *Ilinden 1903*, Institut za naționalna istorija, Skopje, 1970

*** - *Istoria orașului București*, Muzeul de Istorie a orașului București, 1965.

*** - *Kniga za Ilinden*, Institut za naționalna istorija, Skopje, 1969

*** - *Kratka istoriia na Bălgaria*, Ed. Nauka i izkustvo, Sofia, 1983.

*** - *Krușevskijot manifest*, Institut za naționalna istorija, Skopje, 1968

*** - *Macedoine*, Institut d'histoire nationale, Skopje, 1981.

*** - *Românii de la sud de Dunăre*. Documente, Arhivele Naționale al României, București, 1997.

Autor	Marian Ţuţui
Fotografii	colecţia Marian Ţuţui colecţia Dan Angelescu NOI Media Print
Redactare	Adrian Manafu Emil Stanciu
Grafică şi DTP	Irina Spirescu
Coordonator proiect	Arpad Harangozo

Tipărit la „Alföldi Printing House Hungary"

© Noi Media Print
str. Tokyo, nr.1
sector 1, Bucureşti
Tel.: 021 222 07 43
Fax: 021 222 07 86
e-mail: nmp@nmp.ro
www.nmp.ro

Marian Ţuţui este licenţiat în filologie română şi bulgară al Universităţii din Bucureşti (1997) şi doctor în comunicare audiovizuală la UNATC (2007). Redactor şef al Arhivei Naţionale de Filme din 1995. Membru al UCIN şi FIPRESCI. Autor al unor studii de istoria filmului precum *O istorie a filmului românesc* (2004), *Orient Express – filmul românesc şi filmul balcanic* (2008).

ISBN: 978-973-1805-59-7